

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік
университетінің ғылыми журналы
Научный журнал Павлодарского государственного
университета имени С. Торайгырова

1997 ж. қурылған
Основан в 1997 г.

İ Ì Ó
Õ À Á À Ð Ø Û Ñ Û

Â Ã Ñ Ò Í È Ê Ĭ Ñ Ó

ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ СЕРИЯ

1 **2013**

Научный журнал Павлодарского государственного университета
имени С. Торайгырова

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации
№ 4533-Ж

выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан
31 декабря 2003 года

Сарбалаев Ж. Т., к.ф.н., доцент (главный редактор)
Кенжебалина Г. Н., к.ф.н., доцент (зам. гл. редактора)
Демесинова Г. Х., к.ф.н., доцент (отв. секретарь)

Редакционная коллегия:

Брицын В. М., д.ф.н., профессор (Украина);
Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Россия);
Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор;
Жусип К. П., д.ф.н., профессор;
Жусупов Н. К., д.ф.н., профессор;
Казимирова И. А., ст. науч. сотр. Института украинского языка
НАН Украина;
Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия);
Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Россия);
Ыскак Д., д.ф.н., профессор;
Хасанулы Б., д.ф.н., профессор;
Альжанова М. К. (тех. редактор).

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискеты не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна.

МАЗМҰНЫ

Абасилов А. Тілдердің үштұғырлығы және тілдер қарым-қатынасының теориясы.....	9
Абасилов А. Ана тілі және оған жақын аралас түсініктер.....	13
Алдабердіқызы А. Әлеуметтік лингвистиканың саяси дұрыс тіркестерінің ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылу және қазақ тілбілімінде термин ретінде қалыптасу ерекшеліктері	18
Ахметбекова А. М. Арнайы сөздіктердің лексикографиялық параметрлер тұрпаттамасы	25
Әбілов А. Ә. Ө. Қоңыратбаев және халық өлеңдерінің зерттелуіне қатысты пікірлер	33
Әміренов Ә. Д. Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларындағы Исабек ишан тұлғасы	38
Боранбаев Б. С. Жиенбаев әліпби және емле хақында	48
Ергалиев Қ. С., Асанбаева Е. Мақала тақырып аттарының мәтін мазмұнын ашудағы қызметі	57
Есназарова Р. М., Қамзаева К. С. Шығарма арқауы – шындық	63
Жақыпова А. Д., Тлеубердина Г. Т., Жұмағұлова Ә. А. Өсімдіктер мен құс атауларының уәждемелі–салыстырмалы сөздігін құрастырудың негізгі принциптері.....	69
Жанбершиева Ұ. Н. Тұрмағанбет Ізтілеуов дастандарындағы фольклорлық сарын	75
Жанбершиева Ұ., Сүйінтаева Қ. Е. Жыраулық поэзия және дәстүр жалғастығы	82
Жүсіпов Н. Қ., Асаинова А. Қ. Ғ. Мүсіреповтің шығармашылығындағы монополия заңдылығын суреттеудегі стильдік ерекшелігі	87
Жүсіп Қ. П., Мәлікова Г. Қ. С. Бегалин, М. Иманжанов, М. Қабанбаев әңгімелеріндегі тақырып бірлігі	93
Жүсіп Қ. П., Мәлікова Г. Қ. Бердібек Соқпақбаев әңгімелеріндегі ұлттық ерекшеліктер	97
Жүсіп Қ. П., Мәлікова Г. Қ. Тынымбай Нұрмағамбетов әңгімелеріндегі көркемдік ізденістер	104
Қадыров А. К., Әміренов Ә. Д. Шәкір Әбеновтың ақындық тұлғасы	118

Кенжебалина Г. Н.

Бәйтерек және Самруқ құсы: Қазақстан лингвомәдениетінің
нышандары 127

Куспекова К. М.

Жобалау технологиясы және оны шетел тілі сабақтарында қолдану 134

Кушкимбаева А. С.

М.О. Әуезовтің тілдік тұлғасының прагматикалық деңгейі 138

Найманбай А. Р.

Көркем шығармадағы дүниетаным ұғымы мен тілдік пайымдаулар 151

Оралова Г. С.

Н. Жұбатұлы шығармашылығындағы жазбаша айтыстардың жанрлық,
ұлттық сипаты 156

Сағындықұлы Б.

Қазақ тілі синтаксисіндегі күрделілік мәселесі 163

Сарышева К. С.

Аңшылық пен саятшылық өнерді бейнелейтін фразеологизмдер 170

Султанова Г. Ш.

Еуразия идеологиясының кейбір аспектілері 178

Сүтжанов С., Құрманғожаева Э.

Символизм ағымының арнасында 182

Тлеубердина Г. Т., Аниева Н. Ф.

Қазіргі айтыстың көркемдік сипаты
(Халық ақыны Көкен Шәкеев айтыстары негізінде) 189

Ысқақ Б. Ә.

Қазақ әңгімесіндегі адам және табиғат концепциясы 196

Біздің авторлар 202

Авторлар үшін ереже 204

СОДЕРЖАНИЕ**Абасилов А.**

Триединство языков и теория взаимодействия языков 9

Абасилов А.

Родной язык и близкородственные ему понятия 13

Алдабердыкызы А.

Об особенностях перевода политкорректных выражений социолингвистики
с английского языка и способах их терминологизации в казахской
лингвистике 18

Ахметбекова А. М.

Лексикографические параметры типологии специальных словарей 25

Абилов А. А.

А. Коныратбаев и мнения об исследовании национальных песен 33

Амренов А. Д.

Образ Исабек Ишана в произведениях Машхур Жусип Копеева 38

Боранбаев Б.

С. Жиенбаев об алфавите и орфографии 48

Ергалиев К. С., Асанбаева Е.

Роль заголовков в раскрытии содержания статьи 57

Есназарова Р. М., Камзаева К. С.

Основа художественного произведения – действительность 63

Жакупова А. Д., Тлеубердина Г. Т., Жумагулова О. А.

Принципы составления мотивационно-сопоставительного словаря
наименований растений и птиц 69

Жанбершиева У. Н.

Фольклорные мотивы в дастанах Турмаганбета Изтлеуова 75

Жанбершиева У., Суинтаева К. Е.

Поэзия жырау и продолжение традиций 82

Жусипов Н. К., Асаинова А. К.

Особенности стиля в изображении законов монополии в произведениях
Габита Мусрепова 87

Жусип К. П., Маликова Г. К.

Тематика единства в рассказах С.Бегалина, М. Иманжанова,
М. Кабанбаева 93

Жусип К. П., Маликова Г. К.

Национальные особенности в рассказах Бердибека Сокпакбаева 97

Жусип К. П., Маликова Г. К.

Художественные поиски в рассказах Т. Нурмаганбетова 104

Кадыров А. К., Д. Амиренов А.

Поэтический образ Шакира Абенова 118

Кенжебалина Г. Н.

Символы в лингвокультуре Казахстана: Байтерек и птица Самрук.....127

Куспекова К. М.

Проектная технология и ее применение
на уроках иностранного языка134

Кушкимбаева А. С.

Прагматический уровень языковой личности М.О. Ауэзова138

Найманбай А. Р.

Понятие мировоззрения и языковые суждения в художественных
произведениях151

Оралова Г. С.

Описание национальных жанровых особенностей в письменных айтысах
творчества Н. Жубатулы156

Сагындыкулы Б.

Вопросы осложненности в синтаксисе казахского языка163

Сарышеева К. С.

Фразеологизмы, обозначающие охотничье искусство170

Султанова Г. Ш.

О некоторых аспектах идеологии евразийства178

Сутжанов С. Н., Курмангожаева Э. С.

Пространство течения символизма.....182

Тлеубердина Г. Т., Аниева Н. Г.

Художественное описание современного айтыса
(на основе айтысов народного акына Кокена Шакеева).....189

Ыскак Б. А.

Концепция человека и природы в казахских рассказах196

Наши авторы202

Правила для авторов204

CONTENT

Abasilov A.

Triunity of languages and theory of languages interaction9

Abasilov A.

Native language and the closely related concepts13

Aldaberdykyzy A.

Peculiarities of translation of the politically correct expressions of sociolinguistics
from the English language and the methods of their terminologization in the
Kazakh linguistics18

Akhmetbekova A. M.

Lexicographic characteristics of the special dictionaries typology.....25

Abilov A. A.

A. Konyratbayev and the opinions on the traditional songs research33

Amrenov A. D.

The image of Isabek Ishan in works of Mashhur Zhusip Kopeev38

Boranbay B. E.

S. Zhienbayev about alphabet and orthography48

Ergaliyev K. S., Asanbayev E.

The role of the headlines in disclosure of the articles content57

Yesnazarova R. M., Hamzaeva G. S.

The basis of the artwork - the reality63

Zhakupova A. D., Tleueverdina G. T., Zhumagulova O. A.

Principles of drawing up the motivational and comparative dictionary of names
of plants and birds69

Zhanbershieva U.

Folklore motives in the dastans by Turmaganbetiztleuov75

Zhanbershieva U., Suintaeva K. E.

Poetry of zhyrau and the continuation of traditions82

Zhusipov N. K., Asainova A. C.

Style features in the image of laws of monopoly in works of Gabit Musrepov....87

K. P. Zhussip., G. K. Malikova

Subject of unity in the stories of S. Begalin, M. Imanzhanov, M. Kabanbaev.....93

K. P. Zhussip., G. K. Malikova

National features in stories by Berdibek Sokpakbayev97

K. P. Zhussip., G. K. Malikova

Artistic quest in the stories of T. Nurmaganbetov104

Kadirov A. K., Amrenov A. D.

Poetic image of Shakir Abenov.....118

Kenzhebalina G. N.

Symbols in linguoculture of Kazakhstan: Bayterek and Samruk bird127

Kuspekova K. M.

Using the projective technology on the lessons of foreign language134

Kushkimbaieva A.

The pragmatic level of the language personality of M. Auezov138

Naimanbai A. R.

The concept of ideology and linguistic judgments in art works.....151

Oralova G. S.Genre characteristics and national specifics of the written aytises
of N. Zhubatuly156**Sagyndykuly B.**

The problems of the complications in syntax of Kazakh language.....163

Saryshova K. S.

Phraseologisms related to hunting170

Sultanova G. Sh.

About some aspects of the Eurasian ideology178

Sutzhanov S. N., Kurmangozhaeva E. S.

Space of the course of symbolism.....182

Tleuberdina G. T., Anieva N. G.

Artistic features of modern aitys (based on aitys works of K. Shakeev).....189

Yskak B. A.

The concept of man and nature in the Kazakh stories196

Our authors.....202

Rules for authors204

ЭОЖ 342.725:801.316.3

А. Абасилов**ТІЛДЕРДІҢ ҮШТҰҒЫРЛЫҒЫ ЖӘНЕ ТІЛДЕР
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ТЕОРИЯСЫ**

Мақалада автор Елбасының ұсынып отырған тілдердің үштұғырлығы жобасына әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан талдау жасайды. Қоғамның екі немесе одан да көп тілді меңгеру себептерін тілдердің атқаратын қызметтік жүктелуіне, тілдік әсер бағытына, елдің ұстанып отырған саясатына байланысты болатын ғылыми негіздемелермен түсіндіреді.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың еліміздің ішкі және сыртқы саясатындағы ең маңызды 30 бағытын атап көрсеткен «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына жолдауында «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени жобасын кезеңдеп іске асыруды қолға алуды ұсынған еді. Онда Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуы тиіс деп көрсетілген [1]. Бұл жоба жүзеге қалай асырылады? Оның бұрынғы-соңғы қандай тәжірибелері бар? Ғылыми негіздемелері жасалған ба? Бұл сұрақтарға нақты жауап, біздіңше ғылымға, оның ішінде тіл білімінің жаңа салаларының бірі - әлеуметтік лингвистикалық ілімге, оның теориялық және практикалық жетістіктеріне сүйене отырып берілгені жөн.

Қостілділік қазақтың «қос» («екі» сөзімен мәндес) және «тіл» (адамдардың өзара қарым-қатынас құралы) деген сөздерден тұрады. Бұл орыстың «**двуязычие**» («два», «язык» деген сөздерінен тұрады) және **билингвизм** (арғы тегі латынның бі –«екі» және lingua – «тіл» деген сөздерінен, орыс тілінде – кірме сөз) сөздерінің қазақша баламасы [2, 130].

Қостілділік – адамзат қоғамына тән, жалпыға ортақ әлеуметтік лингвистикалық құбылыс. Қазіргі күнде бір ғана тілден тұратын қоғам кездесе бермейді. М. Қашқари заманының өзінде бұл күн тәртібіндегі мәселелердің бірі болған. Ғұлама тілші сол заманның өзінде-ақ этностарды (тайпаларды) тіл меңгеруіне қарай «Шаһарға барып-келіп тұратын адамдары бар тайпаның бұзылған тілі және шаһарға барып-келіп тұратын адамдары жоқ тайпаның таза тілі» деп екі топқа бөліп қарастырған екен [3, 11].

Әлемдік тәжірибеде екі тілді қатар пайдаланатын қоғамның болатыны сияқты, бірнеше қоғамға қатар қызмет ететін тіл де аз емес.

Адам - әлеуметтік тұлға. Адам міндетті түрде белгілі бір тілде сөйлесетін этникалық қауымдастыққа енеді, ал ол еш уақытта томаға-тұйық болмайды.

Байланыс міндетті түрде екі этникалық қауымдастықтың тілдерін бірдей қамтып немесе біреуінің тілінде ғана жүзеге асады. Қазақтың «адамның күні – адаммен» дейтіні сондықтан. Сөйтіп, адамзат тарихында бір емес, екі тілді білу қажеттігі пайда болады. Қостілділік жалпы табиғатында жеке адамға ғана тән құбылыс емес, жалпы әлеуметтік сипаттағы құбылыс болып табылады.

Қостілділік – белгілі бір аумақ тіліндегі ұлтаралық (этносаралық) қарым-қатынасқа түсетін белгілі бір этникалық қауымдастықтың өкілдерінің немесе бүкіл қоғамның (социумның) әр түрлі жағдайда екі тілді (әдетте ана тілі мен екінші тілді) алма-кезек немесе қатар қолданылуы [2, 132].

Қостілділікке қарама-қарсы құбылыс **біртілділік** (орысша – «одноязычие») және **монолингвизм** (гректің *monos* – «бір, жалғыз» және латынның *lingua* – тіл деген сөздерінен).

Қостілділіктің пайда болуындағы тілдік әсер бағыты әдетте өзара қатынастағы тілдік ұжымдардың санына немесе оның қоғамдық қатынастарының ерекшелігіне ланыстырады. Айталық, аз санды тілдік ұжым көп сандыларға қарағанда қостілділікке бейім болатыны анықталған жайт. Сондай-ақ қоғамдық ланыстарының ерекшеліктеріне қарай белгілі бір әлеуметтік топтағылар (мысалы, шаруалар, аңшылар) басқа кәсіби топтың өкілдеріне (мысалы, саудагерлер, қолөнершілер т.б.) қарағанда қостілділікке бейімділігі төменгі дәрежеде болады.

Алайда, тәжірибеде аталған тенденцияларға қарама-қарсы келетін жағдайлар да кездеседі. Мысалы Индияда салыстырмалы түрде өте аз тілдік ұжымдар (телугу, бенгальдер, маратхи, тамилдер т.б.) 180 млн астам адам сөйлейтін хинди тілінің әсеріне қарсылық танытады. Бұл заңдылықты былайша түсіндіруге болады: егер тілдік бөгетті жеңуге практикалық қажеттілік пайда болса, онда қостілділікке бейім болатындар қоғамдық қызметі аз, нашар болып келетін тілдік топ өкілдері болып табылады. Басқаша айтқанда, тілдік әсер бағыты, яғни кім қай тілді меңгеретіні өзара қатынастағы әлеуметтік топтар тілдерінің қызметтік жүктемесінің әр түрлілігімен анықталады. Міне, сондықтан да диглоссия жағдайында үй шаруашылығы саласын ғана қамтамасыз ететін диалект көпқызметті әдеби тілмен қарсыласа алмайды. Мысалы, Германиядағы лужин тілі (диалекті) неміс әдеби тіліне қарағанда атқаратын қызметі аз, қоғамдық өмір салаларында қолдануы өте сирек. Сондықтан да қостілді немістер емес, лужистер болады [4, 2].

Біздің жағдайымызда қазақ тілінің орыс тіліне қарағанда қоғамда атқаратын қызметі аз, қолданыс аясы әлі де жетілдіруді қажет етеді. Демек, бұл қазақтардың көпшілік бөлігінің қостілді балуына әсер етіп отыр.

Егер екі тілдің қоғамда атқаратын қызметі бірдей болса, онда оларда қостілділікке итермелейтін күш те тең болады. Сондықтан да Индияның кейбір жоғарыда аталған әдеби дәстүрі ертеден қалыптасқан, қоғамдық

қызметі дамыған тілдері (талил, бенгал, маратхи т.б.) билингвизмде хинди тіліне тойтарыс беріп отыр.

Осыдан көріп отырғанымыздай қостілділік жағдайында тілдік әсер бағыты тілдің қоғамда атқаратын **қызметтік жүктемесіне** тікелей ланысты екен.

Сонда **тілдің қызметтік жүктемесі** дегеннен не түсінеміз? Тілдің атқаратын қоғамдық қызметінің санын қалай анықтауға болады? Бұл сұрақтарға жауап беру үшін тілдердің генологиялық және құрылымдық типологиясына қосымша тілдердің қызметтік типологиясын жасау қажет. Ғылымда бұл мәселе ынша нақтылы зерттеулер жасалып, бірнеше топтастырулар ұсынылды. Тілдердің осындай қызметтік типологиясын жасауда басшылыққа алатын негізгі принциптерге Ю.Д. Дешереев мынадай ұсыныстар жасайды:

1. Тілдің атқаратын максималдық қоғамдық қызметінің теориялық тұрғыдан мүмкін болатын шегіне әлемдік деңгейде бір тіл арқылы адамдардың күллі өмір саласындағы қарым-қатынасын қамтамасыз ету жатады. Бірақ мұндай тіл жоқ.

2. Тілдің атқаратын минималдық қоғамдық қызметінің теориялық тұрғыдан мүмкін болатын шегіне екі әңгімелесушінің қарым-қатынасы жатады. Бірақ мұндай да тіл жоқ.

3. Қоғамда атқаратын қызметі тұрғысынан әлемдегі барлық тілдер осы аталған екі шектің арасында, яғни максималды және минималды қоғамдық қызмет атқарады.

4. Әрбір тіл максималды және минималды санды қоғамдық қызмет атқару мүмкіндігіне ие. Тілдердің қоғамдық қызмет атқаруындағы бір-бірінен ерекшелігі олардың құрылымдық сипатында емес, қоғам өміріндегі рөліне, яғни оларға әсер ететін әлеуметтік факторларға ланысты [5, 31].

Қалай болса да қостілділік билингвистер үшін әлеуметтік артықшылықты тудырады. Дегенмен қостілділік өсумен қатар бірінші тілге өзге тілдің әсерін де әкеледі. Бұл әсердің сипаты билингвизмнің пайда болуы мен өмір сүруінің әлеуметтік жағдайына ланысты болады. Қоғамдық қызметтік жүктемесі бірдей тілдердің өзара араласуы олардың құрылымына әсер етпейді. Айталық, қазақ тілінде туысқан түркі тілдерінің бірі - өзбек тілінен ауысқан ешнәрсе жоқ [6, 233].

Аралық тілдің пайда болуындағы қажеттілік қандай да бір әкімшілік-шаруашылық ұйымдағы қоғамның әлеуметтік өмірінің ерекшелігімен анықталады. Егер мұндай ұйым бірнеше этникалық топтардан тұратын болса, олар тек өз ана тілдерін меңгерген болса, мұндай түрлі топ өкілдерінің қарым-қатынас жасау мүмкіндігі нөлге тең. Тілдік бөгетті жеңу үшін олар бір-бірінің тілін үйренсе, онда олар мультилингвистерге айналар еді, яғни барлық этностар бір-бірінің тілдерін меңгеруіне тура келер еді. Егер көпэтносты қоғамдағы тілдер ондап, кейде жүздеп кездессе (Индияда – 179,

Қазақстанда – 128, Филиппинде – 93 т.б.), бұл тұрғындардың басым көпшілігі үшін алынбас қамалға айналары сөзсіз.

Міне, осындай жағдайда этносаралық қатынаста аралық тілді қолдану қажеттігі пайда болады. Оның тиімді тәсіліне әдеттегі билингвизмге (біржақты біркырлы (однофокусный) немесе екіжақты) қарағанда біржақты көпқырлы (многофокусный) билингвизм сай келеді. Сондықтан көптілді мемлекеттегі аралық тілдің пайда болуы мен қызмет етуі қарым-қатынас жасау қажеттігін туындайтын табиғи процесс болып табылады.

Аралық тілді таңдауға түрлі объективті, тіпті субъективті факторлар әсер етуі (мемлекетті басқарушылардың ана тілі, топтарды басқарушының тілі, саны көп этнос тілі немесе басқыншылардың шет тілі) мүмкін. Дегенмен соңында өзіне жүктелген қоғамдық қызметті орындауға жарамды тіл ғана жеңіске жетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына жолдауы. Егемен Қазақстан. №55. 1 наурыз, 2007.

2 **Хасанұлы, Б.** Ана тілі – ата мұра. – Алматы : Жазушы, 1992. – 272 б.

3 **Қашқари Махмуд.** Түбі бір түркі тілі (Диуани лұғат ит-турк). – Алматы : Ана тілі, 1993. – 192 б.

4 **Карлинский, А. Е.** Основы теории взаимодействия языков. – Алматы : Ғылым, 1990. – 181 С.

5 **Дешериев, Ю.Д.** Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. – Москва : Наука, 1966. – 402 С.

6 **Мұсабаев, Ғ.** Некоторые вопросы взаимодействия казахского языка с другими языками // Взаимодействие и взаимоотношения языков народов СССР. – Москва : Наука, 1969. – С. 232–234.

Қорқыт ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
Материал 20.06.13 редакцияға түсті.

А. М. Абасилов

Триединство языков и теория взаимодействия языков

Қызылординский государственный университет
имени Коркыт ата, г. Кызылорда.

Материал поступил в редакцию 20.06.13.

А. Abasillov

Triunity of languages and theory of languages interaction

Kyzylorda state university after Korkyt Ata, Kyzylorda.

Material received on 20.06.13.

В статье представлен анализ Проекта «Триединство языков», предложенного Президентом страны, с позиции социолингвистики. Автор считает, что процесс усвоения и овладения двумя или несколькими языками зависит от выполняющей ими социальной функции в обществе, от их развития и от государственной политики государства.

The analysis of the project “Triunity of languages” suggested by the President of the country is represented in the article from the position of sociolinguistics. The author considers that the process of learning and mastering of two or more languages depends on performing their social functions in the society and on their development and on the state policy of the government.

ӘОЖ 801.8:800.2

А. Абасилов

АНА ТІЛІ ЖӘНЕ ОҒАН ЖАҚЫН АРАЛАС ТҮСІНІКТЕР

Мақала авторы «ана тілі» ұғымын әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан қарастырып, оның өзге ұғым-түсініктермен арақатынасына талдау жасайды. Мәселені бұлайша талдау автордың көзқарасы бойынша біріншіден, адамдардың тіл, оның мәні мен қызметі, роліне байланысты таным-түсінігін кеңейтсе; екіншіден, тілдің қоғамдағы орнын, қолданылу аясын анықтап, мәртебе беруге септігін тигізеді; үшіншіден, тілді оқыту, меңгерту жолдарын, өлшемдері мен деңгейлерін анықтауға мүмкіндік береді.

Көптілді қоғамда адамдарға бір тілді ғана меңгеру аздық етеді. Сондықтан адамдар қарым-қатынасындағы тілдер меңгерілу дәрежесі мен қоғам өміріндегі роліне қарай әр түрлі атауға ие болып, түрліше түсіндіріледі. Тілдің қоғамдық қызметі мен әлеуметтік мәнін қарастыратын тіл білімінің бір саласы - әлеуметтік лингвистика оларды: **ана тілі, этнос тілі, екінші тіл, негізгі тіл, қосымша тіл, аралық тіл, меңгерілген (усвоенные) тіл, үйренген (выученные) тіл т.б.** деп бөліп көрсетеді.

Тілдерді осылайша бөліп ажырату біріншіден, адамдардың тіл, оның мәні мен қызметі, рөліне ланысты таным-түсінігін кеңейтеді; екіншіден, тілдің қоғамдағы орнын, қолданылу аясын анықтап, мәртебе беруге септігін тигізеді; үшіншіден, тілді оқыту, меңгерту жолдарын, өлшемдері мен деңгейлерін анықтауға мүмкіндік береді. Енді осыларға қысқаша тоқталайық.

Адам өз қарым-қатынасында қандай тілді қолданса да солардың ішіндегі ең маңыздысы, ардақтысы – ана тілі.

«Ана тілі» ұғымы жөнінде, оның өзіндік анықтамасы туралы сөз қозғау бір қарағанда оңай көрінеді. Өйткені қалыптасқан, үйреншікті түсінікте ол адамның ата-анасының тілі, әрі кеткенде сол адамның өзі енетін этносының тілі ретінде ұғынылады. Міне, осындай жалпыға танымал түсінік негізінде тіл туралы заңдар қабылданып, осы принциппен тіл саясаты жүзеге асады, тілдер теңдігі жарияланады, тілдердің мәртебелері белгіленеді.

Бұл сырттай қарағанда көңілге қонымды. Алайда мұның бәрі айна-қатесіз дұрыс па? Бұл мәселеде тағы да қандай ұғым-түсініктер бар?

Күнделікті қолданыста, баспасөз беттерінде, кейде ғылыми еңбектердің өзінде осы ұғымды басқа мағынада да жұмсайды. Мысалы, «Кейінгі жастар өз ана тілдерінде бірде-бір сөзді түсінбейді», «Қалалықтар ана тілдерін ұмытып барады». Мұнда ана тілі түсінігі этноспен ланыстырылған, яғни ана тілін белгілі бір этностың тілі ретінде көрсеткен. Олай болса мұны этнос тілі деп те атауға тура келеді.

Кейде адам бала күнінен екі тілді де жақсы меңгеріп, екеуінде бірдей дәрежеде қолдана алатын жағдайға жетеді. Мұндай жағдайда екі тілді де ана тілі деп есептеуге болады.

Енді бір жағдайда, әсіресе, қоныс аударуда (эмиграция) бала күнінен біртүрлі адам өзге тілді білу, сол арқылы қарым-қатынас жасау қажеттігінен немесе өзге тілді білмеудің ауыр жолын басынан кешіруден есейе келе өзге тілді меңгеріп, сосын толықтай сол тілге ауысып кетеді де бала күнгі тілін мүлдем ұмыт қалдыруы мүмкін. Мұндай жағдайда оның ана тілі кейіннен меңгерген екінші тілі – бөгде тіл болуы мүмкін.

Жалпы ана тілінен кейін меңгерілген барлық кез келген тіл екінші тіл деп аталады. Мұндай анықтамаға сүйенсек, екінші тілдің саны да бірнешеу болуы мүмкін. Оларды, яғни екінші үйренген тілін үшіншісінен айырып көрсетудің қажеттілігі жоқ, өйткені бөгде тілдердің қызметі, оларды меңгеру дәрежесі адамдардың оларды қолдана бастау тәртібіне бағына бермейді.

Көптілді қоғамда тілдердің теңдігі сақтала бермейді. Қоғамдық өмірде, кәсіптік қызметте, достарымен және отбасы мүшелерімен болатын қарым-қатынаста адам түрлі тілдерді қолданады. Дегенмен бір тіл ылғи да басымдылық танытады. Мұндайда басым тілді негізгі (доминирующий) тіл, ал қалған тілдерді қосымша тіл деп атайды. Негізгі тілге қарағанда қосымша тілдерді қолдану өте сирек қалады. Бір этносқа жататын адамдарының өзара

қарым-қатынасы негізгі тілде жүзеге асады. Кейде ондай қызметті екінші тіл де атқаруы мүмкін.

Жеке адамның тілдік дағдыны қабылдауына ланысты оның пайдаланатын тілдері күнделікті жанды қатынас арқылы меңгерген (усвоенные) тілі және адамның мектепте немесе өздігінен арнайы үйренген (выученные) тілі деп бөлінеді. Міне, осыларға назар аударсақ және бүгінгі таңдағы құндылықтарымызға қатысты қайта пайымдаулар жүргізілуіне қарай бұл ұғым да нақтылауды қажет етеді. Өйткені бұл ұғымды жақын зерттей келгенде түсініксіз жайттар көп екендігі көрінеді. Айталық, жоғарыда айтып өткеніміздей, кез-келген адам үшін оның ана тілі – оның туған ұлтының, этносының тілі деген түсінік басым. Ал туған этнос дегеніміз не?

Қандық жағынан туысқандық белгіге алғашқы қайымдық құрылыста мынадай құрылымдар: ру мен тайпа тән екендігі жұртшылыққа аян. Одан кейінгі олардың орнына келген құрылымдар (ұлыс, ұлт) ондай белгілерге, яғни қандық бірыңғайлыққа ие емес деген пікірлер бар. Бұл көзқарастағылар олардың пайда болуы биологиялық не генетикалық емес, әлеуметтік қалыптасу болып табылады дейді. Мұның да жөні бар сияқты. Өйткені «ана тілі» ұғымында да іштей өзара қарама-қайшылық бар екендігін аңғаруға болады. Бір жағынан бұл ұғым адамның қандық туыстық этносына қатыстылығын көрсетсе, екінші жағынан бүгінгі таңда ел-елде мұндай қандық жағынан туыстаспайтын этностың тілін де ана тілі ретінде тану, қабылау кездесіп отырады.

Бір қызығы мұндай қарама-қайшылық тіл-тілде осы атаудың өзінен де қалады. Мысалы, орыс тілінде родной язык терминінің мағынасы адамның этникалық тегін қандық туыстықпен анықтауға міндеттемейді. Дәл осындай жағдай өзге тілдерге де, айталық, цахур, долган т.б. тілдеріне тән. Ал енді кейбір тілдерде бұл ұғым тікелей сол қандық туысқандық белгісімен ланысты болып келеді. Бұл әсіресе түркі тілдеріне, сондай-ақ құмық, лезгин, табасары, лак, даргин және кавказ тілдерінің кейбіреулеріне тән болып келеді. Бұларда ол термин «ана тілі», «сүт тілі», «туған тілі» деген мағынаны білдіреді. Ана тілі этноспен тікелей ланыстырылады.

Демек, ана тілі лингвистика мен әлеуметтанудың (бүгінгі күні саясаттанудың да) әлі де нақтыланбаған, бір ауызды анықталмаған негізгі ұғымдарының бірі деп тұжырымдауға болады. Бұл бүгінгі біздің елімізде ұлтаралық қатынастарда да көрініс беріп отырған жағдай. Көріп отырғанымыздай бұл жерде проблема көп, демек, оны шешу қажет.

Алдымен мынаған назар аударсақ: бүгінгі еліміздегі этностар биологиялық немесе туыстық негізде емес, жалпы әлеуметтік тұрпаты жағынан қалыптасады. Басқаша айтқанда, адам сол халықтың арасында оның рухани болмысы мен психологиялық ерекшелігін қабылдай отырып, сол халық өкіліне айналады. Өзінің рухани әлемінде өзі өмір сүрген этникалық

қауымдастықтың мәдениетін, дәстүрін, ғұрыптарын, өмір тәжірибесінің ерекшеліктерін танытады. Қоршаған этникалық орта қандай болса, адамның нақтылы ұлттық тегі де сол болады.

Бұл айтылған ойды растауға дәлелдер жеткілікті. Жас кезінен өзінің туған этикалық қауымдастығынан айрылған адам (ғылымда мұндай жағдайлардың болғаны жөнінде мәліметтер баршылық) ешқандай ұлтқа жатпайды. Сондықтан қандық туыстығы бөтен этникалық қауымдастықта еніп, сол этностың өкіліне айналады. Демек, бұл құбылыстың биологиялық немесе туыстық емес екендігі айдан анық. Осы тұрғыдан қарағанда адамның этникалық тегінің өзі биологиялық тұрғыдан емес, әлеуметтік негізде қалыптасатын болса, оның негізгі белгісі болып табылатын ана тілі де әлеуметтік болып табылады.

Осы мәселені өзінің бір нысанасы етіп қарайтын әлеуметтік лингвистикада, ондағы зерттеулерде ана тілі деп алғашқы меңгерген тілді, адамның бала кезінде ересектерден үйренген тілді атайды [1, 532]. Бірақ бұл да жалпы түсінік. Нақтылы анықтама деуге келмейді. Ана тілінің өзіндік сипаттамасын толық бере алмайды. Демек, оны нақтылау үшін адамдардың қандай тілді ана тілім деп санайтын мүмкіндіктерін қарастыру керек. Айталық, ана тілі деген не, оның өзіндік түсінігі, ерекшелігі қандай дегенге белгілі ғалым Б.Хасанұлы өзінің «Ана тілі – ата мұра» атты еңбегінде адамдардың ана тілі ретінде танитын тілдері мыналар деп, санамалап көрсетеді: «Біріншіден, бірсыпыра адамдар тарапынан бір ұлтқа жататын әкесі мен шешесінің тілін біле бермейтін келеңсіз жағдайдың арақидік кездесіп қалуы, бағзы біреулердің өмірде туған ата-анасының тілінен бөгде ұлттың тіліне телінуі және оны ана тілі ретінде тануы; екіншіден, ата-анасы әр түрлі этнос өкілі болып, олардың әртүрлі (екі) тілде сөйлеуі; соның біреуін таңдаудың қиындығынан, оның «ана тілін» анықтай алмауы немесе екі бірдей тілді ана тілім деп тануы, бұл ретте «ана тілі» деген атау мазмұнының тура мағынасына сай келмеуі (шарттылығы), яғни «ана тілінің» кейбір жағдайда әкесінің тілі де болатыны немесе «ана тілі» деп кейбір аймақтарда ұрпақ қуалай, бірыңғай әкенің тілі ғана есептелетіні; үшіншіден, «ана тілі» ұғымының нақты мазмұнның жергілікті ұл саясатының ауанымен жер-жерде бұрмаланып, әртүрлі мазмұнға ие болуы, тілді әр қырынан нысанаға алған ғалымдардың әділ зерттеудің орнына саясатқа қарай бейімдеуі» [2, 22]. Осыны сараптай қарасақ, біздіңше «ана тілі» ұғымын төмендегіше қарастыруға болады:

1. Бір этносқа жататын ата-анасының тілі.
2. Әр түрлі этносқа жататын ата-анасының біреуінің тілі (көбіне ұрпақ қуалай, бірыңғай әке тілін ана тілі ретінде тануы).
3. Әр түрлі этносқа жататын ата-анасының біреуінің тілі (анасының тілін ана тілі ретінде тануы).

4. Әр түрлі этносқа жататын ата-анасының тілдері (екі тілді де ана тілі ретінде тануы).

5. Ата-анасының қай этносқа жататындығы белгісіз, балалар үйінде тәрбиеленген баланың тәрбие тілі.

6. Тіл саясатының сөз жүзінде ғана ана тілін дамытуды уағыздап, іс жүзінде оны білуге қажетті жағдай туғызбаудың жүйелі сипат алуы, соның негізінде адамның бала кезінде-ақ ана тілін менсінбеуі, содан өзге тілді ана тілі деп тануы.

7. Табиғи тілдік ортаның болмауы немесе тіл беделінің құлдырап түсуі, халық арасында болашағы жоқ тіл ретінде пайымдалуынан өзге тілді ана тілі деп тануы.

Біздің елімізде (бұрынғы кеңес заманында да солай болған) әрбір жеке адамның ана тілі ата-анасынан тіркелген ұлттық тегіне қарай анықтау қалыптасқан. Осы айтылағандарды тұжырымдай келе біз ана тілі ұғымына мынадай анықтама ұсынамыз: Кез-келген адам үшін ана тілі - барынша толық әрі терең меңгерген, өз ойын жеткізуде, тілдік қарам-қатынаста өзге тілге қарағанда оңай, жылдам және ыңғайлы болатын, үйреншікті тілі.

Мұнан шығатын қорытынды сол - өз ана тілін білмейтін адам болуы мүмкін емес. Ол адамға этникалық әлеуметтік қауымдастық арқылы және этникалық ерекшелігінен саналы жеке адам ретінде нақтылы қалыптасу ортасы арқылы берілген. Ал адамның ана тілінің өзге қандық жағынан туыспаған этностың тілі болуы жағдайы ана тілін анықтауда, көріп отырғандай, маңызды рөл ойнамауы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Ахманова, О. С.** Словарь лингвистических терминов. – Москва : Советская энциклопедия. 1966.

2 **Хасанұлы, Б.** Ана тілі – ата мұра. – Алматы : Жазушы, 1992. – 272 б.

Қорқыт ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
Материал 20.06.13 редакцияға түсті.

А. М. Абасилов

Родной язык и близкородственные ему понятия

Кызылординский государственный университет
имени Коркыт ата, г. Кызылорда.
Материал поступил в редакцию 20.06.13.

A. Abasilov

Native language and the closely related concepts

Kyzylorda state university after Korkyt Ata, Kyzylorda.

Material received on 20.06.13.

В статье автор с позиции социолингвистики дает разъяснение понятию «родной язык» и близким по значению с ним другим понятиям. По мнению автора, такой анализ позволяет, во-первых, расширить познавательную функцию языка человека в соответствии с его значением, содержанием и ролью в обществе. Во-вторых, определение социальной функции языка в обществе повысит его значимость, в-третьих, дает возможность обозначить пути эффективного усвоения и обучения языка, и определить критерии и уровни овладения им.

The author gives the elucidation to the concept of “native language” and to the other concepts with close meaning from the position of sociolinguistics. To the mind of the author such analysis allows at first to expand the cognitive function of human language in accordance with its meaning, content and role in society. At second the definition of social function of a language increases its significance and at third it gives the opportunity to denote the ways of effective learning and of a language and to define the criteria and the levels of mastering it.

УДК 87' 27

А. Алдабердыкызы

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ПЕРЕВОДА ПОЛИТКОРРЕКТНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ СОЦИОЛИНГВИСТИКИ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И СПОСОБАХ ИХ ТЕРМИНОЛОГИЗАЦИИ В КАЗАХСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

В статье рассматриваются политически корректные выражения, используемые в таких отраслях гуманитарных наук как политология, этнография, культурология и т.п., которые нашли частое применение и в сфере социолингвистики. Отслежены первоисточники использования этих выражений в английском языке,

также даны толкования и терминологизации данных выражений в казахской лингвистике.

Политкорректность, языковая политика, социолингвистика, терминологизация, казахская лингвистика.

Политическая корректность, явление, возникшее в США в конце 70-х – начале 80-х гг. XX века, вызывает все больший интерес, как у зарубежных, так и у отечественных лингвистов, философов и культурологов: Д. Адлер, 1989, 1994; Г. Бирд и К. Серф, 1995; Б. Брайсон, 1995; Д.Д'Соуза, 1989; Д. Равич, 1993; С. Уолкер, 1993; Ю.Л. Гуманова, 1999; А.В. Остроух, 1998; С.Г. Тер-Минасова, 2000 и др. Подходы к анализу политической корректности различны: последняя трактуется как особая идеологическая реальность, языковое движение, культурно-поведенческая и языковая тенденция, языковая толерантность и др.

С.Г. Тер-Минасова полагает, что «политическая корректность языка» выражается в стремлении найти новые способы языкового выражения взамен тех, которые задевают чувства и достоинство индивидуума, ущемляет его человеческие права привычной языковой бестактностью и/или прямолинейностью в отношении расовой и половой принадлежности, возраста, состояния здоровья, социального статуса, внешнего вида и т.д.». Вместе с тем, С.Г. Тер-Минасова считает словосочетание политическая корректность неудачным, и что само определение «политический» не обеспечивает объективность взглядов, предлагая заменить его более подходящим термином «языковой такт».

Само понятие политической корректности довольно многоаспектно и понимается неоднозначно. Например, Н.Г. Комлев в «Словаре иностранных слов» дает следующее определение: «Политическая корректность, политкорректность – утвердившееся в США понятие-лозунг, демонстрирующее либеральную направленность современной американской политики. Политкорректность имеет дело не столько с содержанием, сколько с символическими образами и корректировкой языкового кода. Речь декорируется знаками антирасизма, экологизма, терпимого отношения к национальным и сексуальным меньшинствам, борьбы против СПИДа. Терпимость манифестируется в смягченных выражениях (например, вместо «черные» – «афроамериканцы», вместо «инвалиды» – «нуждающиеся в физической поддержке»).

Понятие политкорректности в свете его противоречивого оценивания необходимо рассматривать в качестве особого культурно-поведенческой и языковой категории. На самом деле, междисциплинарное рассмотрение данного явления позволяет раскрыть его интегративный характер. Очевидно, что понятие политкорректности имеет особое содержание. С идеологической и когнитивной

точки зрения, оно позволяет преотвратить и избежать межнациональный, межкультурный, межэтносный противоречия и конфликты, кроме того, дает возможность выбора наиболее уместного из разноуровневых языковых средств.

Тем не менее, не мало ситуации чрезмерного использования политкорректных выражений с «хорошими» намерениями. Это явление играет особую роль в систематизации и подчинении правилам информационного пространства посредством преодолению распространения неприятных тем и направлении общественного мнения в нужное русло. Например, лица с нетрадиционной сексуальной ориентацией могут открыто и политкорректно защищать свои права. Однако, те которые высказывают противоположные им мнения могут быть названы «гомофобами» со стороны так называемых политически «правильных» лиц. Таким образом, политкорректность можно рассматривать в качестве средств направления общественного мнения в нужное русло с целью изменения любого оппозиционного настроения и сознания членов общества. В таком ракурсе, политкорректность защищает права только групп меньшинств общества.

В последнее время в США разгорелись дебаты по поводу влияния идей политической корректности на общество и язык. Центральными темами этих споров стали проблемы мультикультурализма (multiculturalism) и языковых кодов (speech codes). Мультикультурализм определяется как «философия образования, подчеркивающая уникальный вклад различных культур в историю человечества» (Beckwith, 1995). Сторонники мультикультурализма призывают отказаться от необходимости строить обучение и воспитание на принципах западной или, как ее еще называют “евроцентрической” культуры. Понятие мультикультурализма постепенно расширяется, охватывая не только расовые и этнические группы, но и религиозные и сексуальные меньшинства, общественно-политические движения.

Понятие языкового кода было введено американскими социолингвистами в 1962 году. Р.Т. Белл полагает, что «имеются нормы поведения, которыми индивид должен в глазах окружающих в большей или меньшей степени следовать, причем некоторые из этих норм будут нормами языкового поведения – кодами соответствующего языка». Следовательно, явление политической корректности связано с изменением норм языкового поведения в современном английском языке. В основном это касается ограничений на употребление того или иного слова или выражения в определенной ситуации.

По мнению Д. Адлера (1993) главной тенденцией в английском языке сейчас является его «инклюзивный» характер, стремление никого не обидеть при употреблении того или иного слова или выражения. Соответственно те слова, которые по тем или иным причинам не вписываются в рамки политически корректных представлений, заменяются «инклюзивными» терминами, - происходит корректировка языкового кода.

Группа слов, подвергнувшихся корректированию – это термины, относящиеся к лицам определенной национальности, расовой или этнической группы. Многие слова, которые использовались раньше, сторонники политкорректности считают неприемлемыми и оскорбительными. Возникли такие понятия, как *ethnocentrism* “этноцентризм” - угнетение культур, отличных от доминирующей и *eurocentrism* “евроцентризм” - ложное представление о том, что западная, европейская культура является наиболее прогрессивной.

Политкорректные выражения социолингвистики берут свои истоки от таких сфер как этнография, преподавание языков, культурология и т.д. Наиболее остро стоит вопрос о том, как называть представителей негритянского населения США. Самый ранний термин, обозначающий выходцев из Африки, - это *negro*, распространенный в США вплоть до второй половины XX века. В 30-40-х годах XX века в американской прессе слово *Negro* стало печататься с большой буквы, «как признание достоинства негритянского населения и его равенства с другими этническими группами». Однако с усилением движения за гражданские права (*Civil Rights Movement*) слово *Negro* было вытеснено из языка словом *black*, так как *Negro* ассоциировалось с рабством, а также было иностранного происхождения (исп. *negro* - черный). Термин *black* противопоставлялся *white*, как бы подчеркивая значимость равноправия чернокожих. Тем не менее, и слово *black* утрачивает доверие и приобретает негативный оттенок, предлагается даже запретить его во всевозможных контекстах (*blackboard* и *blackpieces*, *black mood* и *black heart*). В настоящее время получило популярность слово *African – American*. Созданное еще в 1880 году, но не принятое тогда всерьез. *African – American* считается более подходящим, потому что подчеркивает связь черных американцев с родным континентом. Используются и другие варианты, например, *member of African Diaspora*, *person of black race*.

Противоречия возникли также и с наименованием других национальностей и этнических групп. Слово *Indian* индеец, например, не считается политически корректным, более предпочтительны термины *indigenous person* - местный житель или *Native American* - коренной американец. Та же участь постигла слово *Eskimo* - эскимос, которое стали заменять словом *Native Alaskan*, если речь идет о коренном жителе Аляски, или *Inuit*, если имеется ввиду канадский эскимос.

Как известно, в США проживает большое количество выходцев из Латинской Америки. В 70-х годах XX века был введен общий термин, обозначающий латиноамериканцев – *Hispanics* (от прилагательного *Hispanic* – испанский, латинский). Однако многие избегают употребления данного слова, так как “*Hispanics* чаще вызывает ассоциации с людьми низкого достатка, плохо акклиматизировавшимися в новых условиях” (Трофимова, 1993). Вместо *Hispanics* предлагаются варианты *Latino/Latina* латиноамериканец/

латиноамериканка, Chicano/Chicana американец/американка мексиканского происхождения, Spanish American американец испанского происхождения. Протесты вызывает политически некорректное прилагательное Oriental азиатский, потому что оно якобы навязано жителям Азии европейцами. Oriental заменяют на более нейтральное Asian. Однако, данные изменения не нашли отражения в казахском языкознании из-за географических и политически-общественных особенностей Казахстана.

Все примеры политкорректности данные выше тесно связаны с изменением национального состава США. Политкорректные выражения применяемые в сфере языковой политики направлены на пресечение ущемления прав малых по количеству этнических групп во время двуязычного или полиязычного образования и постепенно вытесняют словосочетания сложившиеся ранее.

Например, по словам Garcia (2008) словосочетание «English language learner» (буквально: «изучающий английский язык» перевод автора) означавший пострадавших из-за незнания языка в США был замещен новым сочетанием «emergent bilingual», то есть, «начинающий билингв». А в современном Казахстане так как лица изучающий какой-либо язык не подвергаются давлению или унижению со стороны общества, данное словосочетание не имеет негативную коннотацию в казахском языке, соответственно, не сложился в качестве термина. В ряд таких примеров можно ставить словосочетание «heritage language», образовавшийся в американском варианте английского языка. По определению Cho, Shin және Krashen (2004), данный термин означает язык детей иммигрантов или язык переехавших из других стран в раннем детстве. Wiley (2005) дополняя вышеданное определение, предлагает заменить термин «immigrant language» (буквально: «язык иммигрантов» перевод автора), обладающий отрицательной коннотацией и означающий колонизированные языки и языки беженцев на словосочетание «heritage language» (буквально: «язык наследия» перевод автора). Однако, данное словосочетание не сложился в качестве лингвистического термина или же политически-социального концепта в казахском языке.

В связи с распространением преподавания английского языка в разных странах мира, а британском варианте английского языка образовались такие термины-сокращения как TESL (Teaching English as a Second Language – преподавание английского языка в качестве второго), TEFL (Teaching English as a Foreign Language – преподавание английского языка в качестве иностранного), а в США и Канаде – TESOL (Teaching English to Speakers of Other Languages – преподавание английского языка носителям других языков). Интересен тот факт, что Евросоюз оценил слово «другой» в составе термина, предложенный так называемым «колыбелью» политкорректностью – США

унизительным и предприняли попытки ограничить использование данного термина. Однако, они в эти попытки не венчались успехом и на данный момент все три термина используются в соответствии с необходимостью в сфере преподавания английского языка.

Теоретический обзор и практические мероприятия проделанные по теме исследования демонстрируют наличие у политкорректных терминов идеологического механизма и механизма регулирования сознания, направленные на предотвращение межнационального, межкультурного и межэтносного конфликтов. Кроме того, они помогают сделать выбор между языковыми средствами различного уровня.

В качестве культурно-поведенческой категории политкорректность означает систему поведенческих и культурных шаблонов направленных на развитие толерантного отношения к уязвимым группам и предотвращения негативных стереотипов. также обеспечивает равновесие данных групп.

Лингвистический анализ контекстов позволяет утверждать, что английский язык изобилует политически корректными выражениями и терминами. Однако, из за особенного этнического и лингвистического состояния Казахстана, только некоторые политкорректный выражения нашли отражение в казахской лингвистике.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Конституция Республики Казахстан. 1995.
- 2 Закон о языках Республики Казахстан. 1997.
- 3 Адлер, Д. (1993) Борьба против политической корректности // Америка, сентябрь, № 442.
- 4 Белл, Р. Т. (1980) Социоллингвистика: цели, методы и проблемы. – М. : Междунар. отношения. Социоллингвистика. – 318 с.
- 5 Гуманова, Ю. Л. (1999) Политическая корректность как социокультурный процесс: на примере США : Дисс. канд. социол. наук. – Мәскеу.
- 6 Комлев, Н. Г. (1999) Словарь иностранных слов – Мәскеу: Эксмо-пресс;
- 7 Остроух, А. В. (1998) Политическая корректность в США: культурологический аспект: Дисс. ... канд. культур. наук. – Мәскеу.
- 8 Панин, В. В. (2003) Политическая корректность как языковая и культурно-поведенческая категория. / В. В. Панин. // Межкультурная коммуникация: тенденции и опыт. – Нижний Тагил;
- 9 Сулейменова, Э. Д., Шаймерденова, Н. Ж., Смагулова, Ж. С., Аханова, Д. Х. Словарь социоллингвистических терминов. – Астана : «Арман-ПВ», – 392 с.

10 **Тер-Минасова, С. Г.** (2000) Язык и межкультурная коммуникация. – Мәскеу : Слово.

11 **Трофимова, З. С.** (1993) Словарь новых слов и значений – Мәскеу, «Павлин».

12 **Allen, I. L.** (1990) Unkind Words: Ethnic Labeling from Redskin to WASP – Bergin & Garvey, New York – Westport – London.

13 **Bauman, M. E., Beckwith, F. J.** (1993) Are You Politically Correct? Debating America's Cultural Standards. Buffalo, NY.

14 **Beard H., Cerf, C.** (1995) The Official Politically Correct Dictionary and Handbook. – Villard Books, NY, – 195 p.

15 **Beckwith, F. J., Bauman, M. E.** (1995) Are You Politically Correct?: Debating America's cultural standards edited by – Prometheus Book, Buffalo;

16 **Bryson, B.** (1995) Made in America. - Minerva, London, - 450 p.

17 **Cho, G., Krashen, K., & Shin, F.** (2004). What do we know about heritage languages? What do we need to know about them? Multicultural Education, 11(4);

18 **D'Souza D.** (1991) Illiberal Education: the Politics of Race and Sex on Campus. – The Free Press, NY, - 250 p.

19 The European Charter for Regional or Minority Languages. 1992.

20 **Fishman, J.** (2001). 300-plus years of heritage language education in the United States. In J. K. Peyton, D. A. Ranard, & S. McGinnis (Eds.), Heritage languages in America: Preserving a national resource (pp. 81-89). Washington, DC & McHenry, IL: Center for Applied Linguistics & Delta Systems;

21 **Garcia, G.** (2009) The Decline of Men: How the American Male Is Getting Axed, Giving Up, and Flipping Off His Future. HarperCollins Publishers;

22 **Ravitch, D.** (1993) Multiculturalism: E Pluribus Plures // Are You Politically Correct?: Debating America's Cultural Standards. – Prometheus Books, Buffalo, NY, – pp. 165 – 185.

23 **Walker, S.** (1994) Hate Speech: The history of American Controversy. – University of Nebraska Press, Lincoln and London, – 167 p.

24 **Wiley, T. G.** (2005). Literacy and language diversity in the United States. (2nd ed.). Washington, DC: Center for Applied Linguistics.

Казахский национальный университет
имени ал-Фараби, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 20.03.13.

А. Алдабердықызы

Әлеуметтік лингвистиканың саяси дұрыс тіркестерінің ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылу және қазақ тілбілімінде термин ретінде қалыптасу ерекшеліктері

ал-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Материал 20.03.13 редакцияға түсті.

A. Aldaberdykyzy

Peculiarities of translation of the politically correct expressions of socio-linguistics from the English language and the methods of their terminologisation in the Kazakh linguistics

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Material received on 20.03.13.

Мақалада этнография, әлеуметтік лингвистика, мәдениеттану сияқты гуманитарлық ғылым салаларында, сонымен қатар, тіл саясаты аясында жиі қолданысқа ие саяси дұрыс тіркестер жайында сөз қозғалады. Саяси дұрыс тіркестердің ағылшын тілінде алғаш пайда болуы анықталып, олардың қазақ тілбілімінде термин ретінде қалыптасу жолдары қарастырылады.

Саяси дұрыстылық, тіл саясаты, әлеуметтік лингвистика, терминжасам, қазақ тілбілімі.

The article deals with the politically correct expressions widely used in such humanitarian sciences as politology, ethnography, culturology, as well as in sociolinguistics. The first usage of these expressions in English was traced, approaches to politically correct phrases terminologisation and explanation in Kazakh linguistics were provided.

Political correctness, language policy, sociolinguistics, terminologisation, Kazakh linguistics.

УДК 81'374

А. М. Ахметбекова

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ ТИПОЛОГИИ СПЕЦИАЛЬНЫХ СЛОВАРЕЙ

В данной статье описывается типология специальных словарей и проводится дифференциация словарей лингвистических терминов на английском, русском и казахском языках по основаниям, характерных для данной типологии словарей.

Развитие лексикографической науки и практики, как в зарубежных странах, так и в Казахстане способствовало появлению словарей различного типа. Многоаспектность языка, подвергающегося лексикографическому описанию, влияет на многообразие типов словарей. Как правило, невозможно в одном словаре отобразить исчерпывающую информацию о языке, словарная система представляет собой совокупность разных по жанру словарей с единой концепцией, которые обеспечивают разноаспектное описание определенного массива языковых единиц.

Тип любого словаря определяется факторами двоякого рода: характером отражаемого лексического материала и практическим значением. Так в рамках терминологической лексикографии выделяются лексикографические параметры, связанные с разработкой типологии словарей. В связи с появлением новых отраслей знаний возникает необходимость применения новых видов специальных словарей. Проблема типологии специальных словарей является одной из важных при выделении определенных лексикографических параметров, служащих основанием для их классификации. Следовательно, типология словарей представляет собой классификацию, основанную на существенных различительных признаках словарных описаний, сложившихся в определенной лексикографической традиции.

Основная цель данного исследования – дать характеристику типологии специальных словарей и на основе анализа дифференцировать словари лингвистических терминов согласно данной типологии.

Прежде чем исследовать типологию специальных словарей, обратим внимание на само определение. «Словарь – сборник слов, расположенных в алфавитном порядке, с пояснениями, толкованиями или переводом на русский язык. Словарь академический. Словарь нормативный. Словарь отраслевой. Словарь политехнический. Словарь политический. Словарь терминологический. Словарь философский. Словарь школьный. Словарь энциклопедический» [1]; или «словарь – справочная книга, содержащая лингвистические единицы в определенном порядке и объясняющая их значение. Словари могут быть разного типа: словарь лингвистический, словарь политехнический, словарь энциклопедический [2]. Исходя из данных определений, можно отметить, что все-таки не все словари придерживаются алфавитного порядка, т.е. заголовочные единицы располагаются в определенном порядке, что тоже требует дополнительного пояснения. Однако, на основе приводимых примеров, отметим, что существуют различные типы словарей, которые в зависимости от их цели, объема, порядка расположения в них заголовочных единиц и других лексикографических параметров представляют их типологию в целом.

При описании типологии словарей часто акцентируется внимание на объект описания (что описывают словари), а, следовательно, их разграничение

на энциклопедические и лингвистические, так как способ описания лексических единиц в данных словарях заметно отличается. Так, например, Ступин Л.П. отмечает, что энциклопедические словари объясняют не слова, а предметы, вещи, события, явления (которые обозначаются в языке словами). Заголовочные единицы даются с подробным изложением их содержания, свойств, характера и т.п. и обычно представлены в виде имен существительных, а именно имен собственных, фамилий, названий рек, городов и т.п. В лингвистических словарях, в отличие от энциклопедических, описывается не предмет или понятие, обозначаемое данным словом, а само слово, т.е. дается характеристика слова как единицы языка: приводится значение слова, его грамматическая, орфографическая, орфоэпическая особенности, указывается их стилевая принадлежность и т.п. [3]. Например, сравним определение заголовочной единицы метаязык в «Большом энциклопедическом словаре по языкознанию» и «Словаре лингвистических терминов»:

МЕТАЯЗЫК (от греч. meta – через, после) – «язык второго порядка», по отношению к которому естественный человеческий язык выступает как «язык-объект», т.е. как предмет языковедческого исследования. Термин «М.» первоначально возник в математике и логике в значении: формализованный язык, средствами которого исследуются свойства соответствующих предметных теорий, разграничиваются уровень самих описываемых объектов и n-ый уровень их описания. М. является предметом изучения металингвистики. ... [4].

МЕТАЯЗЫК англ. metalanguage. Язык «второго порядка», т. е. такой язык, на котором говорят о языке же (языке-объекте); язык, объектом которого является содержание и выражение другого языка [5].

Если сравнить определения данных заголовочных единиц, то следует отметить, что в первом случае энциклопедический словарь не описывает само слово метаязык как единицу языка, а излагает содержание и свойства данного понятия. Как правило, определение в энциклопедическом словаре является более подробным, чем в лингвистическом. Во втором случае, наоборот, наблюдается краткое и точное описание самого слова (термина).

Таким образом, если энциклопедический словарь сообщает пользователю сведения о соответствующих реалиях – предметах, событиях, явлениях, то лингвистический словарь дает разъяснение значения и употребления слов. Исследуя типологию специальных словарей, следует отметить, что специальные словари относятся к ряду лингвистических, так как объектом описания является непосредственно термин (определяемое понятие).

Вопросы, связанные с анализом специальных словарей потребовали использования типологического метода, на основе которого проводится классификация словарей по разным основаниям и сравнительно-сопоставительного метода при дифференциации словарей лингвистических

терминов на английском, русском и казахском языках по основаниям согласно данной типологии.

Итак, для наиболее эффективной композиции словаря специальной лексики Гринев С.В. предлагает типологию, которая структурируется на основе лексикографических параметров в виде оснований:

1. *Область специальной лексики* – определяется тематический пласт специальной лексики, который подлежит описанию. Область специальной лексики в словаре может быть: тематическая (общенаучная, многоотраслевая, отраслевая, узкоотраслевая или узкоспециальная) и хронологическая;

2. *Назначение* – определяется сфера применения словаря: переводной (двуязычный или многоязычный), справочный: толковый, учебный, информационный: дескрипторный словарь, рубрикатор, классификатор.

3. *Адресная ориентация (читательский адрес)* – определяется круг будущих пользователей словаря. Согласно адресной ориентации выделяют: общие словари и специализированные словари (студенты, специалисты, редакторы, переводчики).

Следует отметить, что читательский адрес зависит от назначения словаря, т.е. переводные словари рассчитаны в первую очередь на переводчиков; справочные словари – на специалистов, сталкивающихся в работе с конкретной терминологией; учебные словари – на определенные группы студентов; информационные словари – на информационных работников и абонентов информационных систем.

4. *Функция словаря*: нормативная (терминологический стандарт) или описательная.

5. *Объем словаря*: большие, средние, малые словари и словари-минимумы. Объем нормативного словаря обычно не превышает тысячи терминов.

6. *Принципы и критерии отбора терминов*: степень отражения терминов смежных областей знания, включения устаревших и разговорных лексических единиц, предельная длина терминологических словосочетаний, употребительность, системность и терминообразующая способность.

7. *Порядок расположения словарных статей*:

- *формальный*: алфавитный принцип, где каждый термин имеет свою статью, и все статьи располагаются в строго алфавитном порядке; гнездовой принцип, когда в одной словарной статье объединяется информация о родственных по форме или содержанию терминах;

- *тематический* – позволяет раскрыть понятийную структуру определенной области знания и системные связи между отдельными терминами в упорядоченных терминосистемах [6].

Обратим внимание, что создавая специальные словари, необходимо придерживаться данной последовательности. Все указанные основания взаимозависимы и одно вытекает из другого: назначение и объем словаря

определяются на основе его тематического пласта; читательский адрес и функция словаря, в свою очередь, зависят от его назначения; а на принцип отбора лексики влияют, прежде всего, назначение, функция и объем словаря. На основе первых семи последовательных оснований формируется порядок расположения словарных статей.

Отметим, что в терминологической лексикографии нет общепринятой типологии специальных словарей. Каждый исследователь выдвигает свои определенные параметры для их классификации. Так, выше предложенную типологию специальных словарей можно дополнить основанием из классификации Дубичинского В.В.:

8. *Оформление и детализация информации*: компьютерные и книгопечатные (многотомные или одностомные словари, карманные, иллюстративные) [7].

Таким образом, вышеизложенная комплексная типология специальных словарей, состоящая из восьми основных лексикографических параметров, позволяет анализировать и классифицировать лексикографические произведения не только в учебных, но и других практических целях.

Согласно данной типологии предпринята попытка дифференцировать словари лингвистических терминов, а именно “A dictionary of Grammatical Terms in Linguistics” by R.L. Trask, «Словарь лингвистических терминов» Д.Э. Розенталя и «Словарь по языкознанию/Тіл білімі сөздігі» Э.Д. Сулейменовой по основаниям, свойственные данным словарям, и, тем самым, определить их типологию. Анализ типологии вышеуказанных словарей показывает следующие результаты:

1. “A dictionary of Grammatical Terms in Linguistics” by R.L. Trask:

- *область специальной лексики* – по тематической ориентации: отраслевой; хронологические рамки: при составлении словника используется литература, изданная не ранее 1970 г.;

- *назначение* – справочный: толковый;

- *адресная ориентация* – специализированный словарь, предназначенный для студентов, учителей лингвистики;

- *функция словаря* – нормативная;

- *объем словаря* – большой (1500 слов);

- *принципы и критерии отбора терминов* – отражены термины по грамматике, математической и компьютерной лингвистике, например, abessive, chart parser, context-free grammar и т.п.; предельная длина терминологических словосочетаний составляет от двух до четырех слов, например, exceptional case marking, proper government; данная терминология является современной и употребительной;

- *порядок расположения словарных статей* – формальный: алфавитный порядок слов, который игнорирует как дефисы, так и пространство

между словами, например, термин **aorist** предшествует термину **A-over-A Constraint**, а термин **command domain** предшествует термину **commander**;

- оформление и детализация информации – книгопечатный однотомный словарь.

2. «Словарь лингвистических терминов» Д.Э. Розенталя:

- *область специальной лексики* – по тематической ориентации: отраслевой; хронологические рамки: при составлении словника используется литература, изданная не ранее 1970 г.;

- *назначение* – справочный: толковый;

- *адресная ориентация* – специализированный словарь, предназначенный для преподавателей, студентов, школьников, журналистов, издательских работников;

- *функция словаря* – нормативная;

- *объем словаря* – большой;

- *принципы и критерии отбора терминов* – отражены термины по школьному курсу русского языка и структурной лингвистике, например, *фонема, морфема, лексема* и т.п.; предельная длина терминологических словосочетаний составляет от двух до четырех слов, например, префиксально-суффиксальный способ словообразования, видовая корреляция; данная терминология является традиционной для широкого употребления;

- *порядок расположения словарных статей* – формальный: алфавитный; если термин представляет собой словосочетание, то оно располагается по алфавиту первого слова, а не стержневого, например: **абстрактная лексика, абстрактные существительные**; если термин употребляется в латинской графике, то он приводится на своем месте в алфавитном порядке, например: **singularia tantum** дается после слова **сингармонизм**;

- *оформление и детализация информации* – книгопечатный однотомный словарь.

3. «Словарь по языкознанию/Тіл білімі сөздігі» Э.Д. Сулейменовой:

- *область специальной лексики* – по тематической ориентации: отраслевой; хронологические рамки: при составлении словника используется литература, изданная с 1926 по 1995 гг.;

- *назначение* – справочный: толковый;

- *адресная ориентация* – специализированный словарь, предназначенный для студентов, магистрантов, аспирантов, учителей, переводчиков, преподавателей, научных работников, библиографов, занимающихся профессионально казахским и русским языками;

- *функция словаря* – нормативная;

- *объем словаря* – большой (1300 слов);

- *принципы и критерии отбора терминов* – отражены термины по общему и частному языкознанию, металингвистике и лексикографии, например,

анализм, вокабула, метаязык и т.п.; предельная длина терминологических словосочетаний составляет от двух до трех слов, например, *метод непосредственно составляющих, активный строй языка, мертвые языки*; данная терминология является современной и употребительной;

- *порядок расположения словарных статей* – формальный: алфавитный; термины, не имеющие русских эквивалентов и использующиеся в английском или латинском написании, помещены в конце соответствующей буквы алфавита, например: NATIVE LANGUAGE, QUASI-КАТЕГОРИА и т.п.; если термин представляет собой словосочетание, то он располагается по алфавиту первого, а не стержневого слова, например, АВТОМАТИЧЕСКАЯ ОБРАБОТКА ТЕКСТА – МӘТІНДІ АВТОМАТТЫ ТҮРДЕ ӨНДЕУ; при совпадении первых слов словосочетаний термины располагаются с учетом алфавита последующих слов, например, ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА, ЯЗЫКОВАЯ СИСТЕМА, ЯЗЫКОВОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО и т.п.;

- *оформление и детализация информации* – книгопечатный однотомный словарь.

Анализ типологии словарей лингвистических терминов на английском, русском и казахском языках показывает, что, типология специальных словарей, предложенная С.В. Гриневым, является применимой. На основе дифференциации словарей лингвистических терминов по основаниям, наблюдаются сходства в их тематике, назначении, функции, объеме, оформлении и детализации информации и небольшие различия в их адресной ориентации, принципах и критериях отбора терминов, порядке расположения словарных статей.

Типология словарей находится под влиянием различных факторов, зависящих от различных дифференциальных признаков. Следовательно, не следует ограничиваться только предложенной типологией словарей, так как созданию масштабной системы словарей способствует многолетний опыт исследований в данной отрасли.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Справочник по русскому языку. Словарь лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М. : ООО «Издательский дом «ОНИКС 21 век»: ООО «Издательство «Мир и Образование», 2003. – С. 454.

2 Тіл білімі сөздігі / Э. Сулейменова [т. б.]. – Алматы : Ғылым, 1998. – С. 344.

3 **Ступин, Л. П.** Лексикография английского языка: учеб. пособие для студентов ин-тов и фак. иностр. яз. / Л.П. Ступин. – М. : Высшая школа, 1985. – С. 13.

4 Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2000. – С. 297.

5 Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – Издание 4-е, стереотипное – М. : КомКнига, 2007. – С. 232.

6 Гринев, С. В. Введение в терминоведение. – М. : Московский Лицей, 1993. – С. 237.

7 Дубичинский, В. В. Лексикография русского языка: учебное пособие. – М. : Наука : Флинта, 2009. – С. 70.

Казахский Национальный Университет
имени аль-Фараби, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 20.03.13.

A. M. Akhmetbekova

Арнайы сөздіктердің лексикографиялық параметрлер тұрпаттамасы
ал-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
Материал 20.03.13 редакцияға түсті.

A. M. Akhmetbekova

Lexicographic characteristics of the special dictionaries typology
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
Material received on 20.03.13.

Осы мақалада арнайы сөздіктердің тұрпаттамасы бейнеленеді және аталған сөздіктер типологиясына жататын негіздеме бойынша ағылшын, орыс және қазақ тілдерінде лингвистикалық терминдер сөздіктерінің саралауы қарастырылады.

This article describes the typology of special dictionaries and differentiates the dictionaries of linguistic terms in English, Russian and Kazakh languages according to the bases specific for the given typology of dictionaries.

ӨОЖ 562.01

А. Ә. Әбілов

Ә. ҚОҢЫРАТБАЕВ ЖӘНЕ ХАЛЫҚ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІНЕ ҚАТЫСТЫ ПІКІРЛЕР

Мақалада Ә. Қоңыратбаевтың ұлттық өлеңдеріне зерттеу жүргізіледі.

XVIII - XIX ғасырларда қазақ даласына жолы түскен А. Левшин, П. Паллас, А. Голубев, И. Георги, Г. Клапрот, Г. Спасский, М. Пospelов, В. Даль, Н. Северцев, Ф. Назаров, Г. Мейендорф, Е. Малевский, П. Семенов – Тянь-Шанский, В. Небольсин, В. Васильев, Н. Ханьков, Г. Данилевский, А. Гумбольдт, П. Чихачев, П. Массачетов, М. Киттары және т.б. пікірлері мен Ш. Уәлиханов, В.В. Радлов, Г. Н. Потанин, Ә. Диваев еңбектерінен бастау алған қазақ фольклортану ғылымы А. Тұрсынов, С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайлов, Ә. Марғұлан, Н. Смирнова, М. Ғабдуллин, Ә. Қоңыратбаев еңбектері арқылы қазақ ғылымы мен мәдениетіндегі тың тараулардың бетін ашып, Р. Бердібаев, Б. Уахатов, О. Нұрмағанбетова, С. Қасқабасов, Е. Тұрсынов, Т. Сыдықов, С. Садырбаев, Ш. Ыбыраев, Т. Қоңыратбаев және т.б. зерттеулері арқылы жаңа ғасырға қадам басқаны белгілі. Ал қазақ халық өлеңдерін зерттеп, зерделеуде профессор Ә. Қоңыратбаев пікірлерінің маңызды болғандығын, олардың әлі де талай зерттеу еңбектерге ғылыми негіз болатынына күмән жоқ.

Ә.Қоңыратбаевтың қазақ фольклорының тарихына, жіктелуіне қатысты сүбелі еңбектерді өмірге әкелгені бәрімізге аян. Оны толық талдай қарап шығу – үлкен де терең зерттеулердің еншісі. Сондықтан біз тек жоқтау өлеңдеріне ланысты мәселелерді ғана әңгіме арқауы етпекпіз.

Әдет – ғұрыпқа ланысты туған өлеңдердің үлкен бір саласын мұң – шерлі, зарлы өлеңдер деп білсек, сол мұң – шерлі, зарлы өлеңдердің ішінде сонау көне дәуірлерден келе жатқаны, әрі көлемділері – жоқтау өлең – жырлары. Қазақ халқының салт – дәстүрімен, әдет – ғұрпы, тұрмыс – тіршілігімен тығыз ланыста өмірге келген мұндай өлең – жырлар әлемнің көптеген халықтарында бар екені белгілі. Мәселен, ассирияның ұлттық эпосы – «Гильгамеш» пен үнді халқының көне эпосы – «Махабхаратада» да, гректің жер жүзіне әйгілі болған «Илиада» поэмасында да, Египет елдерінің жырлары мен ескі еврей әдебиеттерінде де жоқтаудың көне түрлері кездеседі. Адамзат дамуында бақилық болған адамды жоқтау, жылау, шерлі өлеңдер арнау барлық ұлт пен халықтарға ортақ дәстүр болса керек, себебі, қай елді, қай дінді алсақ та адам қазасы кезінде жоқтау жырлары айтылған. Бұл, сірә, адамзат баласының

жоғары дамыған санасына қатысты болса керек. Тіпті, жоқтау өлеңдерін ежелгі замандарда Римнің философ – ақындары Катулла мен Виргилия да, гректің трагиктері де айтқан, ол – Африкадағы негрлердің де, Европадағы немістер мен француздардың да және Ә.А. халықтардың өмірінде де бар [10. 218 - 219 бет].

Жоқтау өлеңдерінің өте ерте замандарда туғандығына қатысты көптеген деректер, жазба ескерткіштер, тастағы жазулар, әдебиет, өнер үлгілері бар. Кей еңбектерде [6] «мұны көріс деп те атайды» дегенді айтады. Бірақ жоқтаудың көріс емес екендігі дәлелдеп жатуды қажет етпейді деп ойлаймыз. Жоқтау өлеңдеріне ланысты академик Ә. Марғұлан: «Жоқтау - әдебиеттің ең ескі түрі. Оның шығуы үй ішінде, ел ортасында болған игі адамдардың дүниеден өткеніне (өлгеніне) өкініп, оларды еске түсіру ретінде айтылатын өнер. Жоқтау Орхон жазуларының түбегейлі аялғысы. Оның ең бір жарқын түрін Күлтегін, Бегре – тас жазуларынан көруге болады», – дейді [9. 97 бет]. Ал, Б. Уахатовтың еңбегінде: «Жоқтаудың ескіліктен келе жатқандығының бір мысалын Шеге шешен өлгенде айтылған өлеңнен көруге болады. Шегенің келіні дауыс қылып:

Өуеден ұшқан ылашын,
Ылашын жаяр құлашын.
Атамды алған құдайдың
Келіні мендей жыласын !

Осындағы соңғы шумақ құдайға тіл тигізу екендігін аңғарсақ, жоқтаудың ислам дініне дейін болғандығын көрсетеді» – дегенді [10. 219 бет] айтады. Жоқтау жырларының ислам дініне дейін болғаны анық, ал бірақ Шеге шешен қай кезде өмір сүрді, дәл осы шумақ ислам дініне дейін өмірге келді ме - бұларды әлі анықтау қажет деп ойлаймыз. Бұлай айтуымыздың бір себебі: жалпы қазақ әйелдерінің сөз қолданысында құдайға қарсылық сияқты көрінетін «құдай бар болса» (құдайдың бар екеніне күмандану), «соқыр құдай» сияқты тіркестер болғандығы, қазақ халқында «жаны күйген құдайды қарғар» деген де сөздің барлығы белгілі. Екінші себеп: ислам діні еңбеген кез болса әлгі әйел құдайды қайдан білген? Міне, бұл орайда біз Б. Уахатовтың әлгі шумақты ислам дәуіріне дейінгі өлең – деп, дәл осылайша кесіп – пішіп айтуы артықтау демеске шарамыз жоқ. Ал Ә. Қоңыратбаевтың жоқтау өлеңдері туралы пікірлерінен нақтылықты, дәлдікті қаймыз. «Жаназалау өлеңдерінің көп тараған бір түрі – жоқтау. Жоқтау көбіне жауда қаза болған қас батырлардың ерлік істерін еске түсіруден туған... Онда батырдың елге көрсеткен қызметі, өмір жолы мұң – шер рухында баяндалады. Жоқтау семьялық шеңберде туып, көпшілік жыры болған. Мысалы, Отан соғысы жылдары жас келіншек, жүрегі жаралы аналар өздерінің майданда қаза тапқан ерлері, балалары жайлы көптеген жоқтаулар туғызған. Олар қысқа, бірақ жан шеріне толы келеді» [8.54 бет].

Жоқтаудың біздің елден басқа көптеген халықтарда бар екенін, оларды да көне замандардан келе жатқандығын айтып өттік. Дегенмен, әр халықтың жоқтауларына қатысты ерекшеліктер де жоқ емес. Мәселен оларда жоқтау өлеңдері жаттамалы түрде айтылған. Сондықтан, тәжірибелі жоқтаушы әйелдер (орыстарды – плакальщица) мұны кәсіп қылған, ақыға жалданып, жоқтау айтқан. Ал біздің елдегі жоқтаудың ерекшеліктері бар, қаза болған үйге ілінер аза туларының түсі туралы құнды деректер қалдырған Ш.Уәлиханов жоқтау жырларын «Табыт басындағы зар» деп атаған.

Біздегі жоқтаулардың саз, әуенінде аймақтарға қатысты көп өзгешеліктер болмағанмен, мәтіндер айырмашылығы қалады және оның бұлай болуы заңды да. Осы тұста жоқтау мазмұнына қатысты қате де пікірлер бар екендігіне тоқтала өтпекпіз. Мысалы Б.Уахатов жоғарыда атап өтілген еңбегінде: «Бертін шыққан жоқтаулардың мазмұны күнделікті өмір, тұрмысқа жақын. Мұнда қоғамдық тартыс, тап қайшылығы, қанау – зорлық, соған қарсы, тіпті сын – мін айтылып, наразылық, алыс – шалыстар да көрінеді:

Сексенге келген Кеңгір,
Ішің толды параға.
Парадан алған көк мақпал
Өлгенде жайылды қараңа !

өлсе лар жағы мақтап, кедейлер жағы қарғап айтатын жоқтаулар – таптық сана, теңсіздіктен туған дүние» – деген [10. 220 – 221 бет] тұжырым жасайды. Біздің бұл тұжырымға келісіміз жоқ. Өйткені, бұған бірнеше себеп бар. Біріншісі – жоқтау өлеңдері қайтыс болған адамға арналып, оны жоқтап, қаза үстінде шығарылған өлең – жырлар дейтін болсақ, қазақтың өлген адамды қаза үстінде жамандамайтын, даттамайтын қалпы бойынша сынап, мінеп жоқтау шығарылуы тіпті мүмкін емес нәрсе. Екіншісі - жоғарыдағы бір шумақ өлеңнің қай жерде, қандай жағдайда шыққаны белгісіз. Бұл Б.Уахатов жоқтау деп отырған шумақтың тіпті жоқтау болмауы да мүмкін екендігін көрсетеді. Үшіншісі – жоқтау өлеңдерге ланысты еңбектерде бұл шумақтың айтылмауы. Төртіншісі – баспадан жарық көрген жоқтаулар жинағында Кеңгір ға қатысты жарияланған жоқтаудың мазмұны тіпті басқа екендігі. 1730 жылдары туып, 1815 жылдары қайтыс болған Кеңгір заманында елге сыйлы, дәулетті адам болған. Ол Адың бесінші атасы. Оның бәйбішесі айтқан деп болжам жасалып отырған [5.] бұл жоқтаудың мәтінінде (В.В. Радлов жазып алған нұсқа) сынау, мінеу, даттау деген атымен жоқ, керісінше мадақ басым

Алты атасы өткен,
Алты атанға жүк артқан.
Жеті атасы өткен,
Жеті атанға жүк артқан.
Үйде сұңқар түлеткен,

Қиядан сұңқар тілеткен....
 ... Жеті рудан қол жиған.
 Әуелі құдай қалаған,
 Асылы нұрдан жаралған,
 Ақ сұңқардай түлеген.
 Тояты әбден қонған соң,
 Алыстан дұспан аттанса,
 Қар, жаңбырдай бораған...
 ... Ақсұңқар үйде тұрғанда,
 Күнде, түнде базарым!
 Хан иеміз кеткенде,
 Бетімінен кетті ажарым!» [5. 35-36 бет]

Жоқтау өлеңдерін ақындар мен жыраулардың өздері шығарып, өздерінің айтқан жағдайлары да, айтушыларға шығарып берген жағдайлары да бар. Екінші жағдайда оны айтушылар – қайтыс болған адамның әйелі, қызы, қарындасы не ата – анасы болып келеді. Жоқтау өлеңдерін ер адамдардың айтуы - балалары, не жары, не елдің, халықтың ардақты азаматы қайтыс болған жағдайларда ғана кездеседі. Мәселен, жоғарыда айтып өткен Кеңгірдың жоқтауын - әйелінің ерін жоқтаудың үлгісі деп қарасақ, Бұқар жыраудың Абылай ханды жоқтауы халық ардақтысын жоқтаудың үлгісі болады.[5.29-30 бет] Кезінде Ш. Уәлиханов жазып алған осы жоқтауды, орыс зерттеушісі А. Е. Алекторов 1898 жылы жазып алып, орысшаға аударып бастырған ток акын шығарған Жәңгір ханның жоқтауын, алғаш М. Мағауин жариялаған Үмбетей жырау шығарған Бөгем батырдың жоқтауын және т.б.халық, ел ардақтысын жоқтаудың үлгілері ретінде қараймыз. Зұлпықардың баласын жоқтауы, Арал Оңғар ұлының баласы Берекетті жоқтауы, Адың баласы Әбдірахманға шығарған бірнеше жоқтаулары және т.б. әкенің балаға шығарған жоқтау үлгілері. Бұл тізімді осылайша жалғастыра беруге болады, айтушысына, шығарушысына қарай топтастыра беруге болады. Жоқтау өлеңдеріндегі қайталаулар кейде ұйқас үшін алынса, кейде асқан талғампаздықпен сараланған жағдайда қайталанып, көркемдікке қызмет етеді. Мұндай жағдайда ол қайталаулар ерекше ырғаққа әкеп, бейне қайырма сияқты қызмет атқарады. Бұған дәлел ретінде Аралдың баласы Берекетті жоқтауын айтуымызға болады. Мәтінде « Мен – ботасы өлген боз мая , тұлыбына келіп ыңыранған». – деген тармақ қайталана келіп [5.197 – 199 бет] бөлек ырғақ, көркем нақыш жасайды.«Жоқтау өзінің тілі, өлшемі, көркемдік сипаты жағынан ауыз әдебиеті үлгісінде жасалған. Әрбір жоқтаудың арнаулы сарыны болған. Жоқтау тілінде батырлар жырлары стиліне тән асқақ метафора, теңеулер өте көп» – дейді [8.54 бет] Ә. Қоңыратбаев осы өлең түрлерінің көркемдігіне қатысты. Жыр алыбы Жамбылдың баласы Алғайдаға арнаған жоқтау өлеңі, Бұда Қабылұлының Әйкеке қайтыс болғанда шығарған

жоқтауы, Аралдың баласы Берекетті жоқтауы және т.б. осындай көркем дүниелер. Жоқтаулардың өзіндік сазы, музыкасы бар. Кейде көңіл айту, не зар өлеңдерін де жоқтау ретінде қараушылар бар. Мәселен, «Қыз Жібек» жырында айтылатын Қыз Жібектің зарын қалай жоқтау деп айтарсың?! Сонымен, қорыта айтар болсақ, жоқтау - өзіндік ерекшелігі мол, көркемдігі жоғары мұң – шерлі, зарлы өлеңдердің бір түрі ғана емес, Ә.Қоңыратбаев айтқандай , [8.] бұл – синкретті өнер түрі. Ғалымның жоқтау өлеңдеріне қатысты пікірлері бұл өлеңдерді әлі де терең зерттей түсу қажеттігін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әлем. Альманах. – Алматы : Жазушы, 1991.
- 2 Әуезов, М. Уақыт және әдебиет – Алматы : МКӨБ, 1962.
- 3 Тұрсынов, А. Ақжол – Алматы : Жалын, 1992.
- 4 Бердібаев, Р. Дәстүр тағылымы. – Алматы : Жазушы, 1973.
- 5 Боздағым. – Алматы : Жазушы, 1990.
- 6 Бозінген. Монголия қазақтарының өлең – жырлары. – Алматы : Жазушы, 1971.
- 7 Қазақ фольклористикасы. – Алматы : Ғылым, 1972.
- 8 Қоңыратбаев, Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы : Ана тілі, 1991.
- 9 Марғұлан, Ә. Шоқан және Манас. – Алматы : Жазушы, 1971.
- 10 Уахатов, Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы : Ғылым, 1974.

Қорқыт Ата атындағы
 Қызылорда мемлекеттік университеті, Алматы қ.
 Материал 11.03.13 редакцияға түсті.

А. А. Абилов

А. Коныратбаев и мнения об исследовании национальных песен

Кызылординский государственный университет
 имени Коркыт ата, г. Кызылорда.
 Материал поступил в редакцию 11.03.13

A. A. Abilov

A. Konyratbayev and the opinions on the traditional songs research

Kyzylorda state university after Korkytata, Kyzylorda.
 Material received on 11.03.13

*В статье рассматривается исследование национальных песен
А. Коныратбаева.*

*The article deals with the research of the traditional songs by
A. Konyratbayev.*

ӨОЖ 821.512.122

Ә. Д. Әміренов

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ИСАБЕК ИШАН ТҰЛҒАСЫ

*Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Исабек ишан» жоқтау
өлеңіндегі діни ғұлама, әулиелік, емішілік қасиеттерімен бүкіл Арқаға
танымал болған Исабек Мұратқожаұлының ишандық тұлғасы
талданып көрсетіледі.*

Аттары бүкіл алаш жұртына мағлұм болмаса да, қазақтың кең сахарасының әр түкпірінде, аймағында есімдері ел есінде жатталып, өздерінің өнегелі, парасатты өмірімен халыққа үлгі болып, жасаған қайырымды ісімен ұрпақтан-ұрпаққа аңыз боп жеткен тұлғалар аз емес. Солардың бірі – Сарыарқаның солтүстігін ала қоныстанған Арғын еліне танымал, діни ағарту ісімен айналысқан, діндар ғұлама, осы өңірдегі бірден-бір діни жоғары лауазым ишандық атағын алған, ел ішінде Исабек ишан атымен мәлім болған Исабек Мұратқожаұлы.

Исабек ишанға қатысты хатталып жазылған деректер жоқтың қасы, тек ел ішінде ауызша таралып жүрген ғұламаның кереметтері (ماركة - кәрама) мен Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің Ишан қайтыс болғанда шығарған мәрсия – жоқтауы ғана бар. Сондай-ақ, соңғы кездері Исабек ишанның Садуақас Ғилманимен хат жазысып тұрғаны жайында кейбір ауызша мәліметтер, ғұмырнамасына қатысты біраз деректер айтылып жүр. Біздің қарастырмағымыз, осы қолда бар мағлұматтарға сүйене отырып Исабек ишанның діни ғұламалық, ишандық тұлғасын зерделеу.

Мәшһүр Жүсіптің айтқанына құлақ қойсақ:

Өзі – ишан жұрт бастаған, заты – қожа,

Сейітзада нәсілі сондай таза [1,229], – деп

Исабек ишанның тегін қожа нәсілді араб жұртынан таратып, атасы Мұратқожа, бабасы Назар ишан – барлығы да діни лауазымды, ақсүйектік, қожалық миссияны сақтап, қазақ ішінде діни ағартушылық жолда қызмет еткендерін тілге тиек етеді.

Исабек ишанның қожа нәсіліне келетін болсақ, жалпы қожалар Мұхаммед пайғамбардың алғашқы халифаларының ұрпағы екені тарихтан мәлім. Негізінен олардың миссиясы аджам (араб емес) елдерінде мұсылман дінін таратып, уағыздаушы болды. Қожалар қазақ арасында да халықтың діни сауатын ашып, ілім-білімді дамытып, ислам дінін уағыздап, елді мұсылмандандыруға үлкен үлес қосты. «Ислам тарихы туралы шежіре деректеріне қарағанда қожалардың арғы атасы Айубиден басталады. Мұхаммед пайғамбардың туысы әрі күйеу баласы Әбу Әли ибн Талибтің баласы Хусайннан тараған қожаларды «сайд қожалар» деп атайды. Олардың біразы Орта Азия мен Қазақстан жерін мекендеген. Қазақтар арасында қожалар Шәмсі Ахмед және Шайх Бұзырық деген екі үлкен тармаққа бөлінеді. Шайх Бұзырықтан: Қожа Ахмет Йасауи, Арыстанбап, ал Шәмсі Ахмедтен: Қорасан қожа, Қырық садақ, Диуана қожа, Бақсайыс қожа, Ақ қожа, Жүсіп қожа, Сейіт қожа, Түрікпен қожа, Қылышты қожа тарайды» [2,98].

Осы деректерге және ел аузындағы мәліметтерге қарағанда Исабек қожаның арғы атасы Мұхаммед пайғамбар, Әзірет Әліден («Сейдзада нәсілі сондай таза») басталып, одан әрі Шәмсі Ахмедтен, Бақсайыс қожа болып жалғасып кете береді.

Енді Исабек ишанның ишандық атағына келетін болсақ, ناشيا - парсы сөзі «олар» деген III жақтағы есімдікті білдіреді. Бұл атақ ислам дінінің төрт мәзһабында соның ішінде Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандарының ұстанатын жолы «Әһлу сунна уә жамағ», яғни Имам Ағзам мазһабындағы діни лауазымдар мен атақтардың санатында жоқ [3,148-150]. Негізінде ишандық дәреже ислам дініндегі соплық ағымның лауазымы болып табылады. Бұл туралы Ислам түсіндірме сөздігінде: «Ишан – почетное прозвище суфийского наставника в Средней Азии. Обычно ишан жил в обители, получая пожертвования, почитавшего его как святого. Звание ишан часто было наследственным. Ишан иногда становились во главе вооруженных выступлений против царских властей в Туркестане в XIX веке» [4,109], - деген анықтама береді.

Ишандар Қазақстанның орталығына Түркістан, Орта Азия жақтан келген дін өкілдері. Яғни, «Қазақстанға діни ұстаз-имамдар, молдалар Орта Азия Бұхара мен Ташкент жағынан келетін-ді, – дейді Ақжан Машанов, – Бұлардың дені исламның ғылыми-ғәкли жағы емес, нақли-ғұрпни жағында тәрбие алғандар болатын. Ұлықбек дәуірінде ғылыми-ғәкли бағытты құлатқан елдің сонан кейінгі ғылымы сыңаржақ нақли, софилық түрге айналғаны белгілі» [5,90].

Яғни, қазақ арасына ишандар оңтүстік ықлымнан – Түркістан, Бұхара, Самарқанд жақтарынан келіп, халық арасында сауат ашу, ғибадат үйрету қызметін атқарып жүрген жоғары діни білімі бар, дін ғылымын жетік

меңгерген сауатты адамдар болған. Исабек ишанның діни сауатына келсек, Мәшһүр Жүсіп былай дейді:

Ғылым хал, Ғылым қалды білген тамам,
Айырған хақ пен бутыл, халал, харам –
Ғылымдарды қойылған көңіліне,
Жігіттер, бар ма енді ондай адам?! [1, 232]

Осы шумақта Құдайлық және Адами ғылым- білімнің барлығы қамтылған, ислам дінінде болсын, басқа діндерде болсын бұдан басқа ғылым да, таным да жоқ.

Тарқатып айтсақ, «Ғылым хал - لیلح» немесе хал ілімі - сопылық дүниетаным. Яғни сопы ғалымдарының айтуынша хал ілімі (Ахмет Иасауиде – хикмет) рационалды ойлау арқылы игерілетін ғылым емес, тікелей жүрекке (көңілге, қалбеке) берілетін, тек жүреппен сезінетін ілім - жан ғылымы. Сондықтан хал іліміне тек ақиқатты сезіну, хақты тану арқылы ғана жетеді. Мұнда бірнеше тұрақ- қақамдардан өтіп, шариғат, тариқат, мағрифат, хақиқат ілімдерін толық меңгергендер ғана хақты таниды, жаратушымен қауышады. Оны сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес, ақиқатқа жеткендердің өзі оны әр түрлі сезінеді. Өйткені әр адамның болымысы, мінез-құлқы, психикалық жайы бір –біріне ұқсамайды. Сондықтан сопылық поэзияда сопы ақындар хал ілімін меңгеріп, хақпен қауышқан өздерінің сезімдерін әртүрлі аллегория, символдармен көркемдейді.

Хал ілімін дәстүрлі ислам ғалымдары «батини илм» немесе «батини амал» дейді, яғни ішкі жан-дүниенің жетілдіретін ілім, иманды жүреппен қабылдау жолдары. Шәкәрімнің философиялық, діни танымдық өлеңдерінде бұл термин «көкірек көз», «көңіл көз» деп қолданылады. Мәселен, «Жан денеден жалықты» өлеңінде:

Мына көзді қалдырып,
Көңіл көзін көзің қыл.
Бас көзіңмен қаңғырып,
Ұқпай қойсаң өзің біл [6,86], – десе

«Мен адамның таппаймын өнерлісін» өлеңінде:

Соқыр білмес жарық пен қараңғыны,
Көңіл көзі сынасын болса міні,
Өлмей тұрып дәлелін өзіме айтсын,
Менің дауым айтылмас өлген күні [6,93],

– деп ақиқатты, жаратылысты «бас көзімен» қарамай, «көңіл көзімен» сезін деп отыраған философ ақынның «ар түзейтін ғылымы» осы хал ілімі негізіндегі таным. Мәшекең де Исабек хазіреттің хал ілімін терең меңгергендігін төмендегі сөздермен дәлелдейді:

Ашылған кереметпен **батин көзі**,
Тасқа таңба басқандай айтқан сөзі.

Сүйікті һәм көрікті, жомарт, әділ,
Бар еді келіспеген қай мінезі.

Хал ілімін меңгеру үшін алдымен ахлақты (мінез-құлықты) кемелдендіру керек. Осы арқылы адамды кемелділікке жеткізеді. Жан-жақты рухани жетілген адам Құдайлық танымға жетеді. Жақсы мінезбен ғана негізгі мұратқа жетуге болады. Исабек ишанның да көркем мінезі жоғарыдағы шумақтағы «Сүйікті һәм көрікті, жомарт, әділ, Бар еді келіспеген қай мінезі» - нағыз имани мінез, ишандық мінез.

Һайбатың бар-ды әділ Омардайын,
Түзеттің шариғаттың әрбір жайын.
Күндіз –күлкі, түн болса ұйқы көрмей,
Дін ісін берік тұттың солардайын.
Шыншылық Әбубәкір Сыдықтайын,
Жомарттығың сахаба Садуақастай,
Бибаһа ол киbrit ақ, мәрмәр тастай.
Сүннәтін пайғамбардың мұғкам тұтқан,
Кәнекей кім бар еді содан басқа-ай.

Бұл жерде Исабек ишанның бар болымыс тұлғасы ашылған. Ислам тарихын жақсы білетін Мәшһүр Жүсіп Исабек ишанды алғашқы халифтердің, сахабалардың мінезімен, істеген іс-әрекеттерімен үлгі тұтып мадақтауының себебі де жоқ емес, бұлардың ислам дінін тұрақтандыру жолындағы жанқиярлық ерліктерімен қатар, ахлақтарының (мінез-құлық) көркемдігімен, елге үлгі, ислам ғұламаларына танымал болған. Шындығында да, мұсылман жазбаларында алғашқы төрт халифтың әділ, шыншыл да тура мінезді болғандығы туралы мағлұматтар көп жазылған. Мәселен, Әбу Бәкір (572-634) – билікке құмарлағы жоқ, өте биязы мінезді адам етіп суреттеледі. Ол мемлекеттік саясатқа ислам дінін негіз етуді алғаш енгізген адам [2,20].

Омар бин әл-Хаттабты (585-644) суниттік тарих дәстүрі асқан әділетті билеуші етіп көрсетеді; ол тақуа мұсылмандарға адал, жауына рақымсыз, халифалармен салыстырғанда өте қарапайым, сыпайы болған [2,142].

Осман бин Аффан (575-656) өз заманында әдептілігімен аты шыққан үшінші тақуа халиф [2,143].

Сондай-ақ сахабалардың ішінде Сағид ибн Әбу-л-Уақкас - саудагер болған. Әбу Бәкірдің себепкерлігімен мұсылман болып, Ислам рухын асқақтатып, туын желбіретуге үлкен үлес қосқан сахаба. Исламды қабылдағаннан кейін жомарттығымен де аты шыққан. (А дың отыз сегізінші қара сөзінде де бұл сахабаның есімі аталады. Ә.Ә).

Міне, Исабек ишанның да халық жадындағы ислами тұлғасы, көркем мінезі, әділ, жомарттығы осылай сақталып қалған.

Хал ілімін оқудағы мақсат – халыққа пайдалы болып, қызмет істеу, елінің керегіне жарау. «Ғылым, білім (әсіресе, хал ілімі) арқылы адам өзі тіршілік

етіп отырған отырған қоғамдық өмірді, бүкіл болымыс тіршілікті және жаратылыс әлемді мәнге толтырып рухани шаттыққа бөлеуі тиіс» [7, 208]. Мұның өзі адамдардың бір-біріне деген адамгершілік қатынасы, қайырымды ісі, бір-біріне көмегі. Өмірдің мәні де осы. Исабек ишанның осы хәл іліміне сай қайырымдылық әрекеті де мол болған:

Ықылас берген адамды артық күткен,
Ата-анадан ол артық тәрбие еткен.
Панасына саялап барған адам,
Дүние, ахирет мақсатқа бірдей жеткен.

Мәшһүр Жүсіп Исабек ишанның өмірнамасына қатысты және оның ақ көңілдігі, жомарттығы жайлы мынадай бір дерек келтіреді: «Бірі халфе, бірі ишан болып тұрғанда Жолбарыс диуана, Шала диуана – екі диуана Исабек ишанға қонақ болып отырғанда, Исабек ишан сұрапты: - Диуанам, Қоңыр қалай, мен қалаймын, мейман күтуге, - деп.

Сонда диуаналар айтыпты: - Халфекемдікі төпелеме, сіздікі сипалама, – деп.

– Рас, рас, - деп ишан қарқ-қарқ күліпті» [8, 266].

Бұл сопылық тәсілде сұхбаттасу арқылы мүршидтердің хақ пен батилды, яғни шындық пен жалғанды қалай танитынын анықтау әдісі. Осындай сұхбаттасу арқылы мүршидтер өздерінің мүридтерінің хәл ілімін қаншалықты дәрежеде меңгергендігін қайды. Бұл жерде де Исабек ишан диуаналарға сауал тастай отырып, диуаналардың хақ пен батилды – ақиқат пен жалғанды қалай ажырататынын сынайды. Егер диуаналар қонақ етіп отырған Ишекенді өтірік мақтайтын болса, онда олардікі жалғандық болар еді. Сондықтан диуаналардың шындықты айтып отырғанына Ишекен де «Рас, рас», – деп, күліп ризашылығын білдіруі, қойған сауалына қанағаттанғандығын көрсетеді. Ал, сопылық дәстүрді білмейтін қарапайым адам болса мұндай жауапқа, сөз жоқ, реніш білдірер еді.

Хәл іліміне қатысты атақты ислам ойшылы Әбу Хамид бен Мухаммад әл-Ғазали әт-Тусидің «Илми ладуни» еңбегі және түркі сопылық ағымының негізін салушы Қожа Ахмет Йасауидің «Диуани хикмет», «Фақырнама», «Мирату-л-қулуб» атты рисалалары бар. Осы еңбектерде Хәл ілімі тарқатылып айтылады. Әсіресе, Ахмет Йасауи дүниетанымында хәл ілімі нағыз шынайы ғылым болып табылады. Йасауи ілімінде сөз, іс, мінез-құлық жағынан және білім, таным тұрғысынан парасатты болып жетілген, толық адам болу үшін – шариғат, тарикат, мағрифат және хақиқатта кемелдікке жету керек деген тұжырым жасайды. Бұл еңбектермен Исабек ишанның жете таныс болып, осы жолдардан өтіп, хақиқатты танып, кемелдікке жеткенін Мәшһүр Жүсіп:

Шариғат, мағрифатын тәмам еткен,
Тарикат, хақиқатты жары еткен,

Немесе:

Дариға, бұ шамада өттің, кеттің,
Біздей ғафил сорлыны арманда еттің.
Серкесіз суға түскен қой мысалды,
Уа, дүние, әрбір жаққа тентіреттің
Періште төрт мұқарраб хақиқаттан,
Төрт пайғамбар жол ашқан мағрифаттан.
Әбубәкір, Ғұмар, Ғұсман, Ғали,
Олар дүр үлгі шашқан тариқаттан.
Шариғаттың төрт имам тұтқан жері,
Түгендеуге керекті ердің ері.
Кәміл мүрид етегін тұтпағанның,
Болады деп айтады шайтан пірі, – деп жеткізеді.

Ал «Қал ілімі - لقاء حواء» - адамның ақылы мен сыртқы сезім мүшелері арқылы қабылданатын физикалық, дүниелік, өткінші құбылыстарды зерттейтін теориялық білімге негізделген эмприкалық білім. Немесе бұны тән ғылымы дейді. «Адам бұл ілім арқылы тән, дене, зат, материяны – болымыстың сыртқы құбылмалы көріністерін ғана зерттей алады» [7,207]. Яғни қал іліміне жататындар Құран карим, тәфсир, хадис т.б діни танымдық ғылымдар мен қатар жағрафия, астрономия, логика, алгебра сияқты дүниауи ғылымдар жатады.

Жоғарғы діни медреселерде қал ілімін меңгертетін пәндер міндетті түрде оқытылған. Себебі жоғарғы діни білім алу үшін он екі пәнді меңгеріп, сынақтан өткеннен соң ғана шаһадатнама, хатыршат (аттестат) берілетін болған. Бұл жөнінде Мәшһүр Жүсіп Қамариддин қазіретті жоқтаған жоқтауында жақсы мәлімет береді:

Ғылымды он екі пән тәмам білген,
Іші-тысын толтырып тәңірім берген,
Шариғаттың шегесі дін тұтқасы,
Ғұламаның алды еді көзбен көрген [1,253],

–дей келе, «Ғылым сарф», «Ғылым наху», «Мантук», «Кәлам», «Тассауф», «Ғылым фикһ», «Хадис», «Тәфсир», «Мұхтасар», «Бидан», «Шарх Ғабдулла», «Ғауамил» сияқты пәндерді тізіп береді. Бұлардың негізі Құранды тәжуитпен дұрыс оқытып, мағанасын тәпсірлеп, тәуилдеп меңгерту үшін оқытылатын пәндер мен шарғи заңдар мен діни дүниетанымға қатысты ғылыми кітаптар. Исабек ишанның бұл ғылымдарға да жүйрік екенін жоғарыда «Ғылым хал, Ғылым қалды білген тәмам», деп Мәшһүр Жүсіп аңдатып өткен.

Осы мәліметтерден қағанымыздай, Исабек ишанның сопылықтың теориялық жағын өте жетік меңгеріп, аймақта үлкен тассауф ілімінің ғана емес, дәстүрлі ислам дінін ғұламасы, жоғары лауазымды ишан болғаны көрінеді. Ишандық атақ сопылық жолда жүрген кез-келген дәруішке берілетін

лауазым емес, арнайы сопылық бауырластықтың пірлері, ишандары бас қосып, пірге қол лаған, хал ғылымы мен қал ғылымының сынақтарынан сүрінбей өткен, мүршидтің алдында мүрид мұхлис болғандарға бауырластық шайхтарының ұйғарымымен тағайындалатын жоғары діни тассауфтық атақ. Ишандардың артынан мүрид ертіп, шәкірт тәрбиелеп пір болуға толық құқы бар. Міне, Исабек ишан да осындай сындарлы сынақтан өтіп барып ишандық лауазымды иеленген.

Баянауыл-Кереку өңірінде Бұхарадан оқып келген Қоңыр халфе, Ташкен медресесінде білім алған Жүсіп ишан, Түркістаннан йасауилік тассауфтің қыр-сырын меңгеріп келіп, зікірші болған Файзолла ишан, Қызылжардан Сейфолла хазіретке қол тапсырып мүрид боп кайтқан Құрман абыз, Мир-Араб, Көкелташ медреселерінде білім алып он екі пәнді түгесіп, ғұлама боп кайтқан Камариддин ахун сияқты т.б. діндарлар болған. Солардың бәрінен де діни ғұламалығы жағынан ең беделдісі:

Қанша ишан, қанша мүрид шықса дағы,

Бәрі де Ишекменен бір аспады,

— деп Мәшһүр Жүсіптің айтуынша Исабек ишан болған сияқты.

Қолда ешқандай деректердің болмауынан Исабек ишанның қандай сопылық ағымды ұстанғанын, мүршиді кім, қандай пірге қол лап мүрид болғанын анықтау мүмкін болмай отыр. Тек қана Орта Азия мен Қазақстанда кең тараған йасауийа немесе нақшбандийа сопылық бауырластығының бірінің жолында болды деп болжауға болады. Ал, оның пірлері, яғни мүршидтері жайында Мәшһүр Жүсіп:

Пірлерің Шайых Баһадүр, қолдап Құтыб,

Ағлайы ғалиында болсын жайың,

— деп бір-екеуінің атын атап өтеді.

Ал Исабек ишанның өзі маңайына мүрид жинап, пір болғанын Мәшһүр Жүсіп жоқтауында, да қара сөзінде де келтіреді: «... Бұл Исабек ишанға Бауыр, Қанжығалы, Ереймен, Ақкөл, Жайылма, Сілеті бойы, Омбыдан бергі жұрт түгелімен мүрид мұхлис (қолжазбаны көшірушілер кітапта «міхліз» деп қате жазған. Ә.Ә) болып, бала болған. Әсіресе, Қарабұжыр, Тентек аса ықылас қойған ел» [8,266], - деген дерегін мәрсиясында нақтылай түседі:

Ақкөл мен Жайылмада аз жыл тұрдың,

Пір болып, мүрид бастап дүкен құрдың.

Өркімнің көңіліндегі датын тауып,

Бір түскен сәулесі едің жарық нұрдың.

Исабек ишанды тек қана өзінің мүридтері ғана емес бүкіл халық әулие санап, пір тұтты. Ерекше діндарлығымен, дін жолына кіршіксіз берілгендігімен, елге істеген шарапатымен әулиелігімен халықтың құрметіне бөленген қасиетті тұлға болды. Оның әсіресе халыққа тигізген шарапаты мол еді:

Жан еді шарапатты даңқы жеткен,
Кәнекей, кім бар еді одан өткен.
Түрлі ауру, шерменде де, тіпті науқас,
Жазылып сау- саламат болып кеткен.
Көзсіз келсе алдына көзді болған,
Тілсіз келсе сөйлейтін тілді болған.
Не дегенін құдайым қабыл етіп,
Мұңлы, кәріп алдына бәрі толған.
Саңыраудың себеп болған құлағына,
Ақсақтың дауа болған аяғына.
Жын –шайтаннан құтылып халис болған,
Өзі түгіл сүйкенсе таяғына.
Баласы жоқ қатынға бала біткен,
Панасында күн көріп қашып –жеткен.
Әр мұңлының қажеті дауа болып,
Құдайым дәрежесін артық еткен.
Қол-аяқсыз домалап қалған дертті,
Сау-саламат жазылып тұрып кеткен.

Бұл дауаның, шапағаттың бәрін Мәшһүр Жүсіп көзімен көрген, халықтың қуанышына куә болған - бәрі ақиқат, бәрі де шындық. Қазіргі ғылым мен техника дамыған заманда мұндай науқастардың дертіне араша түсетін дәрігерді табу қиынның -қиыны, жоқ десек те қателеспейміз. Исабек ишан Аллаһ тағаланың сүйікті құлына берген қуатының арқасында осындай шарапатты ісімен тәуіп, сонысымен де әулие.

Исабек ишанның әулиелігін айғақтайтын дәлелдер оның кереметтері.

Карама -مارك араб тілінде «жомарт болу» деген сөзден шыққан, әулиелердің жасаған табиғат күшінен тыс ғажайыптары. Ислам пәлсафашыларының айтуынша әулиелер тақуалық тіршіліктің, діндарлығының, құдайшылығының және басқа ізгіліктерінің арқасында карама жасай алатын қасиетке ие болды. Діни кітаптарда, тассауфтық шығармаларда караманың су бетімен жүру, алыс жерден тез келу, аштыққа, шөлге шыдамдылық, жаудан, жа ы аңдардан сақтану, дұға күдіреті, көріпкелдік сияқты т.б. түрлері көп жазылады. Сопылардың пірлері, ишандар караманы өз шәкірттеріне лайықсыз мақсаттарға: атақ, абырай, лыққа, зұлымдыққа, мақтан үшін, негізсіз істерге қол жеткізу үшін пайдалануға тиым салады. Карама мен мұғжиза арасында айырмашылықтар бар. Мұғжиза – табиғат заңдылығынан тыс, адам мүмкіндігінен жоғары жүзеге асатын Алланың пайғамбарларға беретін қызметі. Нұх пайғамбардың кеме жасап өз қауымын, мақұлықтарды, өсімдіктерді топан судан алып қалуы, Мұса пайғамбардың аса таяғымен теңізді қақ бөлуі сияқты т.б. мұғжизалар бар. Ал караманы тек әулиелер ғана көрсете алады.

Исабек ишанның жасаған қараматтары халық аузында күні бүгінге дейін айтылады. Соның бірі былай баяндалады: «Жазғытұрым Шідерті өзені тасып жатқан кез. Өзен тұсындағы талдың түбіне келіп, өзеннен өткенде су болмас үшін, ішінде Исабек ишан бар, бір топ адам сырт киімдерін шеше бастайды. Сол кезде тал арасынан ұрылар шыға келіп:

- Қолдарыңдағы киімдеріңді, көліктеріңді тастандар да, өздерің жүре беріңдер! - дейді. Сол кезде біреуі тұрып:

- Біздің мүлкімізді алсаң да мына жігітке тиіспе, бұл керемет иесі болайын деп тұрған жігіт еді, - дейді. Сонда ұрылардың біреуі тұрып:

- Ол жігітін әулие болса, ана ұшып келе жатқан алты аққуды алдыма әкеп қондырсын! - дейді. Сонда Исабек ишан отыра қалып дұға оқиды да, алты аққу төмендеп, қаңқылдап әлгі ұрының алдына келіп қонады. Сонда ұры:

- Біз жаңылдық, шырағым, сен атыңды бермей-ақ қой. Талдың ар жағында біздің олжамыз жатыр, біз саған соны берейік, сен ал, - дейді. Исабек ишан:

- Жоқ, рахмет, алмаймын, бізді өзеннен өткізіп жіберсеңдер болды, - дейді.

Өзеннен өтіп алып біраз жер жүрген соң, Исабек ишан қасындағы жолдастарына:

Қап, мен бір қателік жібердім –ау, - дейді. Сонда бір жолдасы:

Сіз ешқандай қателік жіберген жоқсыз, «алты аққауды алдыма қондыр» деді, қондырдыңыз, «олжадан ал» деді, алмадыңыз, - дейді. Исабек ишан:

Сендер білмедіңдер, күндердің күнінде менің ұрпағымның бірі тұтқында болады-ау...! Мен алты аққуды тұтқын еттім ғой..., лап кеттім- ау..., - дейді.

Кейін, 1937 жылғы зұламатта Исабек ишанның бір ұрпағы түрмеге түскенде, осы оқиғаны халық есіне алып, әулиенің кереметтігіне, болжағыштығына қайран қалған дейді көне көз қариялар.

Бұдан қайтынымыз ең алдымен, Исабек ишанның табиғат күшінен тыс ғажайып жасай алатын әулиелік қасиетін көрсете алуы, қарама жасалғанда әулиенің қасында бірнеше адам болған, олар бұл ғажайыпты өз көздерімен көрген, оны ел ішіне таратушылар да осы куәгерлер, сондықтан мұнда ешқандай жалғандық жоқ, нағыз әулиелік әрекет. Екіншіден, бұл жерде қараманы лайықсыз мақсаттарға, керексіз істерге пайдаланбау шартының бұзылуы. Себебі, әулие қараманы адамдардың айтуымен, өтінішімен және де, ең бастысы, ұрылардан құтылу үшін өз мақсатын көздеп, негізсіз жасап отыр. Өйткені «қарама уәлилерге олардың таңдаған жолдарының дұрыстығы үшін берілген сый, оны дабыралауға болмайды» [2,84]. Исабек әулиенің аққуларды лап кеткеннен кейінгі артынан тәубаға келіп өкінуі, осыны көрсетеді. Үшіншіден, әулиенің көріпкелдік, болжағыштық қасиеті – күндердің бір күні ұрпағының бірі ұсталып қамалатынына қапаланып, кейін әулиенің айтақанының шындыққа айналуы осыған дәлел.

Исабек ишанның халық жадында сақталған басқа да қарамалары жеткілікті, тек соларды жинақтап, хатқа түсіріп, зерттеу қажет. Сонда оның әулиелік тұлғасы ашыла түседі.

Түйіндейтін болсақ, біз Мәшһүр Жүсіптің шығармаларындағы (мәрсия-жоқтау, қарамалар туралы жазбалары) Исабек Мұратқожаұлының ишандық, діндар ғұламалық, әулиелік, тәуіптік қасиетін барынша ашуға тырыстық. Әулиенің бұл атақ, қасиеттерін жалпы мұсылмандық руханияттан, әсіресе қазақ мұсылман мәдениетінен тыс бөлек алып қарауға болмайды. Өйткені кез келген қоғамдағы адамды рухани тұрғыдан дамытып, білімін жетілдіріп, ахлақтық жағынан кемелдендіріп, тұлғаландыратын қоғамдық-саяси, рухани-мәдени жағдайлар екені сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 1 том. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 436 б.

2 Энциклопедия «Ислам». – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 272 б.

3 Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы : «Аруана Ltd » ЖШС, 2010. – 592 б.

4 **Гогиберидзе, Г. М.** Исламский толковый словарь. – Ростов на Дону : Феникс, 2009. – 266 с.

5 **Машанов, А.** Әл-Фараби және А. – Алматы:Қазақстан, 1994. –192 б.

6 Шәкәрім. Иманым. – Алматы : «Арыс», 2008. – 322 б.

7 Ислам философиясы. 4-том. – Астана : Аударма, 2005. – 534 б.

8 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 9-т. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 366 б.

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.
Материал 11.03.13 редакцияға түсті.

А. Д. Амренов

Образ Исабек Ишана в произведениях Машхур Жүсип Копеева

Павлодарский государственный педагогический институт,
г. Павлодар. Материал поступил в редакцию 11.03.13.

A. D. Amrenov

The image of Isabek Ishan in works of Mashhur Zhusip Kopeev

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.
Material received on 11.03.13.

В статье раскрывается образ ишана Исабека Мураткожаұлы в которой оплакивал Маишхур Жусип Копеев в своей поминальной песне «Исабек ишан», он был знаменитым религиозным знатоком, святым чудотворцем, лекарем, известен по всей Сарыарке.

The article deals with the personality of Ishan Isabek Muratkozhauly known throughout the Sary-Arka as a connoisseur of religion, saint and lamented in the elegy "Isabek ishan" by Mashhur Zhusup Kopeev.

ӘОЖ 348.782.5.7.037.1

Б. Боранбаев

С. ЖИЕНБАЕВ ӘЛІПБИ ЖӘНЕ ЕМЛЕ ХАҚЫНДА

Қазіргі таңда өзекті болып отырған әліпби мәселесі хақындағы қазақ тіл білімінің негізін салушылардың бірі – Сейіл Сарқұлұлы Жиенбаев ойлары мақала нысанына алынған.

С. С. Жиенбаевтың ғылымдағы ғұмыры қазақ жазуы тарихындағы екі реформаға: 1928 жылғы араб әліпбиіне негізделген жазудан латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуына көшу мен 1941 жылғы латыннан кириллица негізді қазақ жазуына көшу кезеңдеріне сай келді. Қазақ тіл біліміндегі ғалымдардың ат төбеліндей аз тобының бел ортасында болған С. С. Жиенбаев та қазақ жазуын реформалау, жетілдіру, сонымен қатар емле ережелерін қалыптастыру жұмыстарына белсене қатысты.

Жиырмасыншы жылдардағы араб графикасына негізделген қазақ жазуын жетілдіру жұмыстары А. Тұрсынұлы бастаған зиялы қауым өкілдерінің күшімен іске асырылса, латын графикасына негізделген қазақ жазуына көшуде бұл жұмысқа негізінен тілші-ғалымдар араласа бастады. Араб графикасына негізделген жазуда емле ережелері мен тыныс белгілері көп қиындық келтірмесе, жаңа әліпбенің ерекшелігі тілшілер алдына бұл екі мәселеге қатысты көптеген жаңа проблемалар қойды. Емле мен пунктуацияның, практикалық және теориялық грамматиканың негіздерін қалау – 30-жылдардағы негізгі атқарылған жұмыстар. Дегенмен, бұл кезеңді қазақ тіл білімінде “практикалық кезең” деп те атаушылық бар. Емле ережелерінің едәуір толығып, қалыптасып, бір ізге түсе бастауы да осы 30-жылдар үлесінде. Сондықтан да, әліпби мен емлеге қатысты Қ. Жұбанов, Ш. Х. Сарыбаев, М. Балақаев, Ғ. Бегалиев сынды замандастары еңбектерімен қатар С. С. Жиенбаевтың да қолтаңбасы бар.

“Социалды Қазақстан” газетінің 1935 жылғы 5 қыркүйегінде жарияланған “Әліппе мен емленің кейбір мәселелері туралы” деген мақаласында С. Жиенбаев консонанттық принцип негізінде “ы”, “і” әріптерін сөз ішінде түсіріп қолдану жөніндегі ұсыныстарға өз көзқарастарын білдіреді. Ол ұсыныстар мыналар:

1. “ы”, “і” әріптері бітеу буында жазылмасын. Мысалы: “қыс” орнына “қс”, “мылтық” орнына “млтқ”, “мысық” орнына “мсқ” деп жазу арқылы бірталай артық әріптерден құтылып, оқуды жеңілдетуге болады.

2. “ы”, “і” әріптерін тұйық буында жазбаса да болады. Сонда, “сқылат”, “станса”, “Сталин”, “Рғыз” деп жазатын боламыз (ы сөздің басында ғана келеді).

3. Шет сөздерде “ы” мен “і” сөздің дыбысталуын бұзып, жалпыға бірдей болып жазылатын интернационалдық сөздерді өз жазылуынан алыстатып жібереді. Сонда “метр”, “Маркс”, “грам”, “програм”, “трес” деп жазатын боламыз. Бұл сөздердің орысшасына үйреніп қалған адамдарға оңай болады.

С. Жиенбаев бұл үш ұсыныстың біріншісі және үшіншісімен келіспей, екіншісін дұрыс деп табады. Енді дәлелдерін келтірейік: егер “ы” мен “і”-ні бітеу буында жаз мыз десек, онда баяғы араб әліппесі кезіндегі күйге қайта түсеміз. “Қырғыздың” орнына қрғздың” деп жазамыз, сонда арапша “әлһмд” деп жазып, “әлһәмду” деп оқығаннан еш айырмашылық болмайды. Бірінші ұсыныстың өте-мөте келмейтін жері мынау: онда “қрғз” дегенде “ғ”-дан кейін “ы” жаз мыз да, ал “қрғызы” дегенде жаңағы жазылмайтын жерімізге қайтадан әкеліп “ы” жазамыз.

Жалғамалы тілдерге жат мұндай ұсыныстарды академик Маррдың “Тілдердің дамуындағы сатылылық (стадиялық) принциптері” (тілдер даму барысында бір сатыдан екінші сатыға өтеді, мысалы, жалғамалы тілдер қалпынан қопармалы тілге, одан ке-лесіге) деген іліміне сүйене отырып жасаған сияқты.

С. Жиенбаев та, замандастары сияқты, бұл ілімнің дұрыстығын жоққа шығармайды. Бірақ та, қазақ тілі жалғамалы сатыдан өтіп барады дей қоюға дәлел жоқ сияқты. Қай сөзді алсақ та, жалғау, жұрнақ жалғағанда түбірін жоймайды, түбірі өзгермейді (қорғасын - қорғасыны, көмір - көмірі, үлкен - үлкендер, т.б.). Олай болса, “ы”-ға келгенде түбір өзгереді деу дұрыс емес. Сөздің жай түрі “қызл” болып, төрт әріптен құралып, тәуелді түрге келгенде, 4 әріпті 5 әріп қылып “қызылы” деп өзгертудің еш қисыны жоқ”, – дейді.

С. Жиенбаев шетел тілінен енген сөздерге өз алдына ереже бермей, қазақ тілінің ішкі заңдылықтарына сәйкестендіріп жасауды ұсынады. Мысалы: метр емес - метір, грамм емес - гірам, трест емес - тірес. Өзбек ағамыз айтқандай, “орыс болу үшін, алдымен қазақ болу” керектігі рас та-ау. Өзге туыстарымызға қарағанда, орыс тілінің заңдылықтары тілімізде көптеу белен алған. Латын графикасына көше қалған жағдайда, бұл - ойланарлық жайт.

Тұйық буындарда “ы” мен “і” әріптерін түсіріп жазу жайында мынадай ереже ұсынады:

1. “Сөз басында “ы” мен “і” өзі жеке буын болып келгенде ғана жазылады (мәселен , ы-дыс, ы-рыс, т.б.), басқа жерлерде жазылмайды”¹. [1.Ө. Құрышжанов.”Н.Т. Сауранбаев”. А-ты, 1974 ж., 28 б. С. Аманжолов. Орыс графикасына негізделген қазақтың жаңа әліппесі. А-ты. 1940 жыл.] Шындығында, шәкірттеріміздің осы тектес қателерді көптеп жіберетінін көріп жүрміз;

2. Өзге тілдерге қарағанда қазақ әліпбиінде әріптер саны өте көп (орыстарда-36, ағылшындарда-26, арабтарда-25). Жоғарыда аталған мақалада С. Жиенбаев қазақ әріптерінің санын азайту мақсатында а-ә, о-ө, у(уу) - у(іу) жуанды-жіңішкелі жұптардың тек жуан сыңарларын ғана қолдануды, ал олардың жуан-жіңішкелілігін айыру сөздегі басқа дауыссыз дыбыстардың меңгеруіне ланысты болсын , ал ол мүмкін болмаған жағдайда сөз алдына апостроф (дәйекше) қою арқылы ажыратуды ұсынады.

Әліпбидегі әріп-таңбалардың санын қысқарту туралы ұсыныстар академик Н.Т.Сауранбаевта да бар. Ол ә,ө,у,ү әріптерінің орнына я, ю, у, е таңбаларын (сірә - сіря, дән - дян, жүн - жүн), һ әрпінің орнына а және х әріптерін жаһан-жаан, уһ-ух) қолданып, әліпбидегі 41 әріпті азайтып 36 әріпке түсіруді ұсынады . Бұл тектес ұсыныс С. Аманжоловтың жаңа әліппе жобасында да орын алған .

Сонымен қатар, “ист” қосымшасының (коммунист сөзінен басқасы) тек қазақша баламасын алуды ұсынады (мысалы: тракторшы-тракторист емес, машинашы - машинист емес, маркxшіл - марксист емес, лениншіл - ленинист емес). Қазіргі емлемізде бұлар әр түрлі қолданылып жүр.

Латын графикасы кезіндегі емле мәселелеріне ланысты “Халық мұғалімі” журналының 1940 жылғы N7-8 санында жарияланған С. Аманжоловтың 5-6 кластарға арналған грамматика кітабына берген рецензиясында да “ы”, “і” әріптерінің емлесі туралы пікірлері бар. Мұнда ол мұрын, ерін, орын, ауыл, ауыз сияқты сөздердегі “ы”, “і” әріптерінің жазылмауына қарсы шығады. “Бұлардың ойын, жайын, ауыр, дауыл сөздерінен еш айырмашылығы жоқ , екі сонор дыбыстың арасындағы қысаң “ы”, “і”-лерді жазу немесе жазбауға ол дыбыстардың тәуелдік жалғауда түсіп қалуы негіз болмау керек, ал бар-жоғы дүдәмал жауырын, топырақ сияқты сөздердің емле сөздігінде тізімі берілсін”- дейді. Сонор мен қатаң дыбыстар арасындағы қысаң дауыссыздардың түсіріліп жазылуына қарсы шығады. (Мысалы: халық-арық, мүлік-түлік, ерік-берік, т.т.). Сонымен қатар, тәуелдік жалғауы жалғанғанда “ы”, “і” әріптері түсіп қалатын сөздер кей қолданыстарда бұл ережеге бағына бермейтінін дұрыс көрсеткен. Мысалдарына назар аударайық: 1) Халық (бұл жерде кісі аты) - Халығым, балам!; 2) Түлік десе, түлігін, Мүлік десе, мүлігін (Жамбыл).

Қазақ тілі орфографиясының 1983 жылғы толықтырылған негізгі ережелеріндегі “Түбір сөздердің жазылуы” деген тараудың 18-параграфында:

“Орыс тілінен енген атау сөздердің тұлғасы сақталып, орыс орфографиясы бойынша өзгертілмей жазылады” делінсе, 19-параграфында: “Араб-парсы тілдерінен енген сөздер өзгеріп, сол қалыптасқан қалпында жазылады”, - деп берілген. Шын мәнінде, қай шетел тілінен енген сөз болмасын, тілімізге дыбыстық өзгеріссіз қабылдау мүмкін емес. С. Жиенбаев сөзімен айтсақ, “сөз мағынасы дауыс ырғағына сай құбылатын “флекциялы тілдер мен қазақ тілінің ішкі заңдылықтарын күштеп сәйкестендіре алмаймыз. Орыс тілінің прогрессивті рөлін мойындасақ та, оған берілген артықшылық “ұлы халықтың” қабағына қараудан, өзіміздің “саяси белсенділігімізден” туған ба деп ойлаймыз. Еліміз тәуелсіздігін алып, “арқа сүйер” орталықтың құрсауынан құтылғасын, көптеген орыс тілі арқылы енген сөздер қазақ тіліндегі баламасымен жазыла бастады. Мысалы: совет-кеңес, колхоз-ұжымшар, совхоз-кеңшар, самолет-ұшақ, зоология-жануартану, председатель-төраға («төрайым») сияқты “женский родты” қолданып жүргендер де баршылық), хирург-оташы, конституция-ата заң, адвокат-қорғаушы, космос-ғарыш, т.б. Кейбір сөздер қазақша транскрипциясымен беріліп жүрсе (завод-зауыт), ал кейбіреулері жарыса қолданылып жүр (станция-станса-бекет). Аталған мәселенің практикалық жағына келсек, орыс тілінен енген сөздерді оқушыларға игерту қиындық келтіріп жатады. Игерсе де, дағды (журналистік дағды) арқылы игереді. Орыс тілі арқылы енген сөздердің қазақшалауға келе бермейтіндері, негізінен, ғылыми терминологияға ланысты, пассив қолданылатын сөздер, бұл салада, ғылым тілін ана тілімізде сөйлету үшін жұмыстар атқарылып жатыр. Ал актив лексикадағы шетел сөздердің қазақша баламасын фонетикалық транскрипциясы арқылы қолдану мүмкіншіліктері жоқ та емес.

Түркиядан келген қазақтар біздің “босоножки, шлюпки” деп жүргендерімізді “терлік” деп атайды екен. Осы сияқты ойға қонымды баламаларды неге қолданбасақ. Диалектизмдердің әдеби тілдің қорын толықтыратын көздердің бірі екендігі белгілі. Профессор М. Балақаев та: «Әдеби тілді дамыту мақсатымен онда ба-ламасы жоқ диалектизмдер мен кәсіби сөздерді барынша мол пайдаланып, оны әдеби тілге енгізуге әбден болады. Мысалы: дақыл, жүйек, атыз, собық, сүдігер, қозапая, әңгелек, басыбалды, нәк, пісте, бадам сияқты оңтүстік аймақтарда қолданылатын кәсіби сөздерді, немесе батыс аймақтардағы балықшылар қолданатын кәсіби сөздерді әдеби тілге енгізудің еш сөкеттігі жоқ» – деген жоғарыда айтылған ойға саятын соны пікір айтады. Араб графикасынан латын графикасына көшкенде елеулі пікір таласы өріс алса, латыннан орыс графикасына негізделген әліпбиге көшу, негізінен, жарлық пәрменімен жүзеге асырылды. Яғни кириллицаға көшу дұрыс емес еді деген пікірлер жоққа тән (бұл жерде сол кездегі баспасөз материалдарын негізге алып отырмыз - ескерту біздікі). Бұл кезеңде тілші-ғалымдар алдында бір ғана міндет - қазақ жазуына орыс

әріптерін қалай пайдаланған тиімді болады, оның жолдары қандай деген мәселе тұрды. Бүкілодақтық жаңа әліпби комитеті орыс әліпбиін түгелімен алуды міндеттейді. Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуының жаңа жобасын С. Аманжолов жасады. Осы жоба жөніндегі С. Жиенбаев пікірі-көңіл аударарлық. Пікір алысу ретінде жарияланған “Социалды Қазақстан” газеті 1940 жылғы 25 тамызындағы “Проектінің кейбір мәселелері жөнінде” атты мақаласында ол бұрын қолданыста болмаған диффуз (қосарлы) ч, ц, щ, я, ю дыбыстары, орыстардағы “ы” әрпі, жіңішкелік (ь), айырым (ъ) белгілері және й (шолақ й) туралы көзқарастарын білдіреді:

1) Орыс тілінен енген қосарлы дыбыстар туралы айта келіп, олардың ғылыми тілде диффуз дыбыстар (ажыратылмаған), дауыстылары - дифтонг, дауыссыздары - аффрикаттар деп аталатынын айта келіп, олардың табиғатын түсіндіреді.

Ғылым тарихында яфетедология деп аталатын академик Марр салған ғылыми ағым болғандығы мәлім. Тілдердің дамуындағы стадиялық (сатылылық) принципке сай түсіндіру тіл білімінің сол кезеңдегі методологиялық негізі болатын.

Енді жоғарыдағы мақалаға келейік. Яфетедология ілімі бойынша, қосарлы дыбыстар - табиғи даму сатысының көрінісі. Тілдің дамуы барысында бұлардың ара жігі ажырап, жеке дыбыстарға айналады. Орыс тіліндегі қосарлы дыбыстарды қабылдау яфетедологияға жат, яғни кері процеске жол ашады деп, ол әріптердің тілімізге енгізілуіне қарсы болады. Ал Жетісу қазақтарының тіліндегі аффрикат дыбыстар тек жергілікті ерекшелік қана, жалпылық сипаты жоқ дейді.

2) “Я” әрпі туралы. Орыс тіліндегі «я» әрпі “и” мен “а” дыбысының жіңішке түрі ретінде қолданылатынын айтып, оған М.Бархадуров грамматикасындағы ережені келтіреді: “Гласные звуки а, о, у, э в начале слова, после гласных и после твердых согласных обозначаются буквами а, о, у, э. После мягких согласных звуков (кроме о, ч, ц) то же гласные обозначаются буквами я, ю, е, э. Например: мал-мял, лук-люк, нос-нес, беда-бэда, т.д. Примечание:

1. В начале слова, после гласного звука, а так же после букв “ь”, “ъ” буквы я, е, ю, е обозначают два звука: я-йя, ю-йю, е-йе, е-йю. Яма, юг, ель, моя, твою, уехал, мое, объединение, съезд, дью, житье.”

Осы мысал негізінде “я” әрпі - орыс тіліне ғана тән табиғи құбылыс, орыс тілінде дауысты дыбыстың жіңішке түрін көрсететін әріп. Мысалы, “а”-ның жіңішкесі жоқ. Сондықтан, қазақ тілінде Күлян, Күляш деп “э”-інің орнына “я”-ны қолданудың қажеті жоқ дейді.

“Я” әріпінің орыс тілінен енген сөздерде жазылуына да сын көзбен қарайды. Түсініктірек болу үшін таблицаға түсіріп көрсетейік:

Мысалдар	қосымшалы түрі	еуропаша жазылуы
Азия	азиатский	Азия
Армения		Армения
Валенсия		Валенсия
Олимпия	олимпиада	Олимпиада

Осыған сәйкес, жаңа әліппеге көшкенде де премия, территория, Азия, алдиар, Мухамедиар, пиала, Дүриа, миа, Разиа ыңғайында жазуды ұсынады.

Көсемшенің -а жұрнағы жалғанған сөздерді оқытуда көп қиындық келтіретінін, той-а, жой-а, сой-а түрінде жазған дұрыс деп есептейді.

Осындай ерекшеліктерді есепке алып, ол “я” әрпін қазақ тіліне енгізудің көп қажеттігі жоқ, енгізе қалған жағдайда мынандай ережелерді ұстануды ұсынады:

1. “Я” әрпі қазақтың ырғы сөздерінде жазылмайды;

2. “Я” әрпі орысшасында бірде “ия”, бірде “йя” болып келетін жерлерде жазылмайды. Мысалы: Азия - азиялық, Азиада: индустрия- индустриялық, индустриалы;

3. Орыс сөздерінде “я” әрпі жіңішке “а” дыбысының таңбасының есебінде жұмсалатын жерлерде ғана жазылады (ондай сөздердің тізімі емле сөздігінде берілсін) .

4. “Ю” әрпі туралы пікірі де осындай. Мәселен, “ю” әрпінің орыс тілінде қосынды “э+у” дыбыстарының және жіңішке “у” дыбысының белгілері ретінде қолданылады. Тұйық етістіктің - у жұрнағы бар-у, ал-у, біл-у деген сөздерде жеке форма ретінде көрінсе, енді бірде ою (ой-у), тою (той-у), сою (сой-у) деген сөздерде жеке форма ретінде көрінбейді. Соған сәйкес:

1. “Ю” әрпі қазақ сөзінде жазылмайды;

2. Терминдерде де, негізінен осы күнгі (латын графикасы кезіндегі - Б.Б.) емле бойынша жазамыз (блуминг, бюджет, сужет);

3. Кейбір терминдерде й+у арқылы, немесе “у” арқылы көрсетуге келмеген жерлерде жазылады. Ондай сөздердің тізімі емле сөздігінде көрсетіледі .

4. “Ы” әрпі. Орыстың “ы” дыбысын қазақтың “ы” дыбысымен теңестірем деушілік қазақ тілінің дыбыс системасын жоққа шығару болып табылады. Сонымен қатар, орыстың “ы” дыбысын да бұзып қате айтуға жол ашады. – деп, екі дыбыстың ара жігін ашуды ұсынады.

5. Жіңішкелік белгісі (ь) туралы. Қазақ тілінде жуанды -жіңішкелі жұптардың бар болуына ланысты, бұл белгіні тілімізде қолданудың керегі жоқ дейді. Қазіргі кезде орыс тілінен енген сөздерде қолданып жүрміз.

6. «Й» (шоләк) туралы. “Торкий” сияқты сөздердің соңындағы “й”-ді жазудың керегі жоқ. Орыс тіліндегі “кий” деген сөздің (биллиардтың таяғы) қазақ тіліндегі “ки” (киін, киім) етістігінен еш айырмашылығы жоқ, тек емлені қиындатады.

Міне, жоғарыдағы С.Жиенбаевтың ц, ч, я, ю, ы, ъ, ь, й әріптері туралы пікірлерінің маңыздылығы латын әрпіне негізделген жазу кезіндегі емледе, сол кезеңдегі тіліміздің әуезділігін, дыбысталу тазалылығын, өзіндік қолтумалылығын (своеобразность языка) орыс тіліне негізделген жаңа әліпбиге көшкенде де сақтап қалуға ұмтылуында деп білеміз. Жоғарыда сөз болған әріптердің тілімізде кеңінен қолданылуы орыс тілі мен қазақ тілдерінің өзіндік дыбысталу ерекшеліктерінің арасындағы шекті әлсіретті. Жеткіншектеріміздің сөйлеу тілінде бұл ақаудың орын алып жүргені де рас.

Біріккен сөздердің емлесі жайлы. Сөздердің бірге не бөлек жазылуы - емлеміздегі шешімін толық таппай келе жатқан мәселелердің бірі. “Орфографиядағы өзге қиындық бір басқа да, құрама сөздердің жазылуындағы қиындық бір басқа деуге болады”, “Емле ережесін қанша қамтыдық десек те, таразының басы қайда ауса, сол ережеге айналып, жазу нормасы болған тұстары да жоқ емес” . Шындығында да, “жазуда қиындық туғызып келе жатқан жай ереженің өзі емес, сол ережеге бағынатын біріккен сөз категориясын ажыратуда болып келе жатыр» .

Жоғарыда айтып өткеніміздей, емле ережелерінің негізін қалау 30-жылдар үлесіне тиді. Профессор Қ. Жұбанов 1935 жылы жазған бір мақаласында біріккен сөздердің жазылуында қате көп кететінін, бұл мәселеде таластың көп екендігін сөз еткен болатын .

Аталмыш проблемаға ланысты С. Жиенбаевтың да “Тағы да біріккен сөздер емлесі жайлы” атты мақаласында біраз сындарлы пікірлер баршылық. Тіліміздің құрылымдық жүйесінде, методология негіздерінде “аға тіл” әсерінің немесе өзіміздің сол тілге көп әсерленуіміздің нәтижесі жоқ деп айта алмаймыз. Бұған, әрине, грамматикамыздың орыс тіл білімі негізінде жасалғандығы, орыс тілі грамматикасының бірден-бір баламасыз үлгі алар көз болғандығы себеп. Ал тіліміздің ішкі заңдылықтарын туыстас тілдермен, тіл тарихымен салыстыра зерттеу - 50-жылдардан кейінгі уақыт жемісі.

(1. Н. Уәлиев, Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. А., 1988 ж 55 б.

2. М. Балақаев. Қазақ әдеби тілі мен оның нормалары. 1984. 157 б

3. Р. Сыздықова. Емле және тыныс белгілері. А-ты. 1996. Ж. 15 б.

4. Х. Жубанов. Исследование по каз. языку. А-ты. 1996ж. стр. 165 б

5. Халық мұғалімі. 1940 ж. 7-8.)

Сөзжасамның өнімді түрлерінің бірі - біріккен сөздер емлесі мәселесінде де орыс тілі емле ережелерін таза қалқалаудың үлгісі ретінде 30-жылдар оқулықтарындағы мына ережені алуға болады: “Екі сөз қосылғанда (біріккенде) бір мағына беретін болса, сондай сөздер біріккен деп есептелсін де, бірге жазылсын С. Жиенбаев “бір сөзбен айтуды бір мағына берудің негізгі белгісі етіп қолдану” тілімізге сай келе бермейтінін, орыс тілінде сөздер дәнекер арқылы тұлғасын өзгертіп біріксе, қазақ тіліндегі сөздер біріккенде тұлғалық не сапалық өзгеріске, негізінен түспейтінін дұрыс көрсеткен. Мәселен, орыс тіліндегі сельское хозяйство - сельскохозяйственный, красное знамя - краснознаменный, единая кровь - единокровный, весь союз - всесоюзный деп біріккен сөздерге сәйкес ауыл шаруашылығы, қызыл тулы деген сөздердің қосылып жазылуына келіспейді. Дәлел ретінде мынау тектес сөздер тізбегін береді:

1. Ауыл шаруашылығы- мал шаруашылығы, егін шаруашылығы, орман шаруашылығы, т.т.;

2. Қызыл тулы - қызыл орамалды, қос орденді, т.т.

Ал, бүкіл союздық (бүкілодақтық - Б.Б.) деген сөзді бірге жазатын болсақ, бүкіл қалалық, жалпы қалалық сияқты бөлек жазылып жүрген сөздерге де осындай принципті ұстауды ұсынады. Бүкілодақтық, жалпыхалықтық тектес сөздер 1957 жылғы ереже бойынша бөлек жазылып келсе, соңғы ережелерде бірге жазылуы дәстүрге айналған сөздер ретінде қабылданып отыр.

Біріккен сөздерге қатысты соңғы сөздікте де емле ережесіне қайшы келетін даулы жерлер жоқ емес. Бұнда бозторғай, қараторғай бірге, ал осы сияқты суық торғай, қара қарға, ала қарға деген сөздер бөлек жазылған. С. Жиенбаев осындай олқылықтарды жою үшін бұл сөздерді бөлек жазуды ұсынған. “Себебі - дейді ол - мұндағы анықтауыш болатын сөздер: боз, қара, ала, суық - бәрі де анықтауыштық қызметінен айрылған сөздер емес”. Қазіргі кезеңде бұл сөздерді бірге немесе бөлек жазу жөнінде қарама-қарсы екі көзқарас бар. Біріншісі - бозторғай, қараторғай, т.б. сөздерді қосып жазайық, оның себебі, біріккеннен соң олар (біріккен компоненттер) бастапқы синтаксистік қатынасын жойып, жаңа лексикалық мағынаға ие болады, яғни бұрынғы мағыналық дербестігін, лексика-грамматикалық мағыналарын, бұрынғы синтаксистік қатынасын да, ланысын да жояды, жаңа сапалы сөзге айналады дейді. Сонымен қатар, бұл жаңа сөздердің көпшілігі бастапқы ұғым-қатынастарын мүлде жойып жібермейді, әр қайсысының бастапқы мағыналарын (жігін ажыратқанда) айқын ұғуға болады, біріккен құрамда ол мағыналары, әсіресе, грамматикалық мағыналары күңгірттенеді де, жаңа ұғым, жаңа мағына пайда болады деген дүдәмалдау қорытынды жасап, сол ыңғайда біріккен сөздерді - семантикалық ланысын үзбей жасалған біріккен сөздер (баспасөз, келіссөз, бозторғай, қараторғай. т.т.), мағыналақ ланысы күңгірттенген, немесе мүлдем жойылған біріккен сөздер (бізтұмсық, қырықаяқ, т.т.) деп екіге бөледі. Бұндағы дау тудыратын сөздер -

бірінші тобындағылар. Бұларға қарсы пікірді қолдаушылар құрамындағы әр сөздің лексикалық мағыналары, тіпті, лексика - грамматикалық мағыналары да айқын дейді. Ұстанатын дәлелдері де С. Жиенбаев пікірлерімен үндес. Бұл жерде осы екі пікірдің қайсысы дұрыс деп төрелік беру емес, солардың жазу тәжірибемізде қалай қалыптасқанының, әлі де болса, объективті, субъективті себептерін зерттеу керек сияқты.

Жоғарыда аталған мақалада С. Жиенбаевтың әр, еш, бір түбірлері арқылы жасалатын біріккен сөздерге ланысты көтерген мәселелері қазіргі емле ережелерімізде ара жігі ашылып, шешімін тапты.

Ойын қорытындылай келе, ол біріккен сөздерге мынадай ережелер ұсынады:

1. Кісі аттары қосылып жазылады;
2. Ауыл, жер-су, қала аттары қосылып жазылады;
3. Жеке айтылмайтын, тек қосылып айтқанда ғана мағына беретін сөздер немесе жеке-жеке айтқанда басқа мағына беретін сөздер қосылып жазылады.

Бұл ережелердің алғашқы екеуі толықтырылып бекіді де, соңғысы қазіргі құрама сөздер деп аталып жүрген сөздерге ортақ қасиет ретінде қалыптасқан.

Ақтөбе, Ақтау, Ащысай, Алатау сөздерінің жазылуы мен айтылуы бірдей. Ал Сарыөзек, Кандығаш, Қараөзек сияқты сөздердің айтылуы мен жазылуындағы алшақтықты жою үшін сөздердің тұлғасын өзгертпей біріктіру принципін қайта қарауды ұсынады. Қараңыз: “Сөз бірікпеу керек. Біріксе, оның жігі жоғалып, онан әрі кірігуге жол ашылуы керек”. Соған сәйкес кісі аттарын айтылуына сай Амангелді, Балгүміс, Мендіғара, Ерғазы деп кіріктіріп жазуды ұсынады. Кіріккен сөз жөнінде де М. Балақаев: “... екі сөздің бірігуі нәтижесінде іштей морфемалық, дыбыстық өзгерістерге ұшырап, әдбен жымдасып, тұтасып кеткен күрделі (біріккен) сөздің бір түрі” - дейді. Сонымен қатар, “біріккен сөздердің бірігуі арқылы тіпті дара тұлғаға айналуы тілімізге тән құбылыстардың бірі”. Олай болатын болса, қатаң морфологиялық-таңбалық принцип жоғарыдағы айтылған тілімізге тән біріккен сөздердің кірігу процесіне кедергі жасап, емле ережесіндегі қиындықтарды көбейтуге себепші болып отыр деп ойлаймыз.

Қазіргі қазақ тіл білімінде еліміздің тәуелсіздік алып, өз алдына дербес мемлекет болып орныға бастауына ланысты жазуды орхон, латын әліпбилеріне көшіру жөнінде ғалымдар пікірлері өрістеп келеді. Олармен қатар жазудың қазіргі кириллица әліпбиі негізінде қала беруін қолдайтын пікірлер де жоқ емес. 30-жылдары латын әліпбиі арқылы жазылған әдебиеттерді оқи отырып, осы әліпби негізінде қазақ әліпбиіндегі әріп таңбаларының санын елеулі түрде азайтуға болатынын, сонымен қатар осы графиканы қолдану арқылы батыс өркениетінің жетістіктеріне жеңілрек қол жеткізуге болатынына көз жеткізген сияқтымыз. Осы ыңғайда 30-жылдардағы емле ерекшеліктеріне қайта үңілудің өзектілігі қалады.

Ал, емле мәселелері бұл тақырыпта қалам тартып жүрген жекелеген ғалымдардың (Р. Сыздықова, Н. Уәлиев, тапа т.б.) еңбектерінде болмаса, жалпылық бұқаралық сипаттан қалып барады. Әліпбиді ауыстыру мәселесі шешімін тапқан осы кезеңде емле мәселесі өзекті болса керек.

Қорқыт ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
Материал 12.04.13 редакцияға түсті.

Б. Е. Боранбаев

С. Жиенбаев об алфавите и орфографии

Кызылординский государственный университет
имени Коркыт ата, г. Кызылорда.
Материал поступил в редакцию 12.04.13.

B. E. Boranbay

S. Zhienbayev about alphabet and orthography

Kyzylorda State University after Korkytata, Kyzylorda.
Material received on 12.04.13.

Объектом исследования являются высказывания одного из основателей казахского языкознания С.С. Жиенбаева об актуальных на сегодняшний день проблемах алфавита.

The object of the study are the statements of one of the founders of Kazakh linguistics S. S. Zhienbayev about today's topical issues of alphabet.

ӨОЖ 811.512.122:050

Қ. С. Ереғалиев, Е. Асанбаева

МАҚАЛА ТАҚЫРЫПАТТАРЫНЫҢ МӘТІН МАЗМҰНЫН АШУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Мақалада публицистикалық тақырыпаттардың мақала мазмұнын ашудағы қызметі қарастырылған. Газеттегі мақала тақырыпаттары оның мазмұнына ишара етіп, оны «жарнамалау» қызметтерін іске асыру барысында негізгі үш талапқа жауап беретіндігі айтылып талданады. Тақырып пен мәтін арасында ланыс

орнығу үшін мақала атауы ақпараттылық тұрғыдан мағыналы және мақала мазмұнына сай болуы керек.

Кез келген тақырыпат мәтіннен бұрын орналасып, оның мазмұнына ишара етеді және автордың көзқарасын, мақалада баяндалатын оқиғаға деген бағасын білдіреді. Тақырыпаттың әдебиетте, әсіресе публицистикада алар орны, атқаратын қызметі ерекше. Қазіргі кезде оқырманның газет не журналды басынан бастап, соңына дейін толық оқуы сирек кездеседі. Көбіне ол басылымның айдарларына және мақала тақырыпаттарына шолу жасап, өзіне қызықты болып көрінгендерін ғана зейін салып оқиды. Міне, сондықтан тілшілер мақалаларының атын қоюға ерекше ден қойып, ондағы мәтінді оңтайлы «жарнамалауға» тырысады.

И. И. Карева оқырманның газет беттерінен өзіне қызықты ақпаратты дәл табуын жеңілдету үшін публицистикалық мақала тақырыпаттары негізгі үш талапқа жауап беруі керек дейді. Олар: ақпараттылық, мәтін мазмұнымен сәйкестігі және көркемдік бейнелілігі [1]. Осындағы ақпараттылық және мазмұнмен сәйкестілік кез келген газет мақаласы тақырыпатының міндетті белгілері болса, бейнелілігі немесе грамматикалық құрылымы мақаланың көркемдігіне жауапты элемент болып табылады.

Ақпараттылық немесе мазмұндылық. Орыс жазушысы, тарихшысы Н. А. Ульянов: «Тақырыпат мақала мазмұнын дұрыс ашпағандықтан, шын мәнінде мазмұны қызықты болатын мақала өз оқырманын таба алмай жатады», – дей отыра, қаламгерлердің шығармаларына «есім» берместен бұрын, оның нақтылығына және мағыналылығына ерекше ден салу керектігін айтады [2]. Мұның өзі оқырман көңілін нақты мәтінге аударуда мақала тақырыпатының ақпараттық тұрғыда мағыналы болуының маңызы зор екендігін көрсетеді.

Профессор Э. А. Лазарева өзінің еңбегінде тақырыпаттың ақпараттық-мағыналылық қызметін терең зерттеп, мәтін құрылымының түрлі элементтері (негізгі ой, тезистер, қалыптасқан жағдайға аналитикалық баға беру, иллюстрация немесе мысал, т.б.) тақырыпатта қалай көрініс табатындығын анықтау керектігін айтқан [3]. Тақырыпат негізінде мәтін құрылымының бір не бірнеше элементтері көрініс табуына орай тақырыпаттар бірбағытты және көпбағытты болып жіктеледі.

І. Бірбағытты тақырыпаттар мәтін құрылымының бір ғана элементімен ланыста болады.

1. Тақырыпаттардың көптеген бөлігі мәтіннің негізгі ойының құрамына кіретін тақырыбын білдіреді. Тақырыпаттың атқаратын негізгі міндеттерінің бірі – газеттің ұсынып отырған басылымының тақырыбы жайлы хабарлау.

Мақала атауы көбіне нақты бір кейіпкер не оқиға туралы баяндайды немесе белгілі бір жағдайда орын алған құбылыс я іс-әрекет жайлы сөз етуі мүмкін. Онда ол «оқиға – болды», «құбылыс – орын алды», «жағдай –

жасалды» деген сынды үлгілер бойынша құрастырылады. Әдетте, осындай тақырыпаттарды оқырман жеңіл қабылдап, алдын ала мақала шамамен не жайлы сөз ететіндігін бірден түсінеді.

Сонымен қатар автор оқырмандарды қызықтыру мақсатында өзінің тақырыпатына көркемдік қосып, мақала атауы ретінде мәтін тақырыбына сай келетін мақал-мәтелдерді не болмаса танымал адамдардың сөздерін қолдануы әбден мүмкін.

2. Мақала атауы оның идеясымен тығыз ланыста болып, автордың онда баяндалған оқиғаға деген аналитикалық бағасын, көзқарасын білдіруі мүмкін. Осындай үлгідегі тақырыпаттарды оқыған кезде оқырман көбіне алдын ала мәтіннің не жайлы екендігін болжайды да, мақаланы оқып болған соң, тақырыпатына қайта көңіл бөліп, автордың бұған деген пікірін, бағасын анықтайды, сонымен қатар оны өз көзқарасымен салыстырып, ой елегінен өткізу мүмкіндігіне ие болады.

3. Мақала атауында ондағы оқиға желісінің бір сюжеті, тезисі көрініс табуы мүмкін. Әдетте, тілшілер өз мақалаларындағы нақты бір құбылысқа (әрекетке) оқырман көңілін аударғысы келгенде осындай әдісті қолданады.

4. Мақала тақырыпатында негізгі оқиғамен қатар жанама құбылыстар да көрініс табуы мүмкін. Мұндай қарапайым, маңыздылығы бойынша екінші орында тұрған оқиғаларды тақырыпат ретінде қолдану мақаланың экспрессивтілігін және оған деген оқырманның қызығушылығын арттырады.

II. Көпбағытты немесе кешенді тақырыпаттар мәтін құрылымының бірнеше элементтерімен бірден ланыста болып, күрделі ақпарат көзі болып табылады. Мұндай тақырыпаттардың ақпараттық мазмұндылығы алдыңғыларына қарағанда әлдеқайда артығырақ. Бейнелік-көркемдік тұрғысынан да мұндай мақалалар жоғары санатқа жатқызылады.

Кешенді тақырыпаттар әртүрлі тәсілдермен құрастырылуы мүмкін. Публицистикада ең көп таралғаны – тақырыпаттың екі бөліктен құрастырылуы. Әдетте, мұндай үлгідегі тақырыпаттардың бірінші бөлімі нақты бір оқиға жайлы жұмбақтап, тұспалдап ишара етсе, екінші бөлімі оны толықтырып, түсіндіреді, мағынасын ашады.

Мәтін мазмұнымен сәйкестік. Тілшілер өз мақалаларына атау беретін кезде жіберетін үлкен кемшіліктердің бірі – оқырмандардың қызығушылықтарын арттыруды мақсат тұтып, мәтін мазмұнынан алшақ не мүлде сай келмейтін тақырыпат беруі. Э. А. Лазарева: «Тақырыпат пен мәтін арасындағы мағыналық ланыс бұзылған кезде стилистикалық қателіктер орын алады... Газет мақаласының тақырыпаты оның мәтініне ишара етіп, оның шағын көрінісі болуы тиіс. Осы кезде «тақырыпат – мәтін» ланысы туындайды. Мақала атауы мәтіннің негізгі ойын дамытып, оның мазмұнымен тығыз арақатынаста болса ғана, экспрессивті ланыс орын алады. Ал егер тақырыпат бұл талаптарға сай келмей таңдалған болса, экспрессияның

туындамауымен қоса, тақырыпаттың мәтін мазмұнымен ланысын түсіну қиынға соғады», – дейді [3].

«Тақырыпат – мәтін» жүйесіндегі жаңсақ мағыналық ланыстың келесідей түрлерін көрсетуге болады:

1. Мақала атауы мен оның мәтіні арасындағы ланыс көмескі және оны анықтауға оқырман белгілі деңгейде күш салуы керек. Автордың мақаласына берген атауы мәтіндегі бірнеше сөйлеммен ғана ланысты болса, осындай қателік орын алады.

2. Тақырыпаттың өзін екі түрлі (не одан да көп) мағынада түсінуге болатын болса, «тақырыпат – мәтін» арасындағы ланыс бұлыңғыр болады. Мақаланы оқығаннан кейін де оқырман автордың осындай тақырыпат арқылы нені айтып жеткізгісі келгенін түсінбей жатуы мүмкін. Сондықтан осындай қателіктерден алшақ болу керек.

3. Тақырыпаттың мағынасы мәтін мазмұнына кереғар келеді.

4. Мақала тақырыпатында кең мағыналы, көпсалалы, әртүрлі тақырыптағы мәтіндерде кездесе беретін сөздер қолданылса да, осындай стилистикалық қателік орын алуы мүмкін.

5. Мәтін мазмұнына еш жауапсыз, ол туралы жалған болжамға әкелетін тақырыпаттар.

Грамматикалық құрылым немесе көркемдік бейнелілік. Бұрын, әсіресе кеңес уақытында, газет мақалаларының тақырыпаттары мазмұнына қарай ұқсас және бір сарынды болса, қазіргі баспасөзде мақала атауы оның мазмұны жайлы хабардар етумен қатар, бейне бір тауар қаптамасы сияқты оқырманды өзін оқуға еліктейді, қызықтырады. Яғни мақала атауы неғұрлым бейнелі әрі көркем болса, оқырманның оны оқу ықтималдығы соғұрлым жоғары болады.

Орыс зерттеушісі М.Шостак өзінің мақаласында: «Бүгінгі тақырыпаттар бұрынғыдай дәстүрлі үлгі бойынша құрастырылудан қалды. Көп уақыт бойы үстемдік еткен «тақырыпаттар қысқа әрі нұсқа болу керек» деген қағида түбегейлі жойылды. Қазіргі кезде «авторлық еркіндік» уақыты орын алды: тақырыпаттар құрамына сандар да, қысқартылған сөздер де, жалқы есімдер де, ауызекі сөйлеу стилінің элементтері де, шет тілдегі сөздер де, т.б. ене бастады», – дейді [4]. Шынымен де, қазіргі уақытта публицистикалық мәтіннің грамматикалық құрылымында көптеген элементтер белсенді түрде қолданылады. Солардың негізгілері:

1. Констатация және резюме.

Констатациялық тақырыпаттар қарапайым оқиғалар, жаңалықтар жайлы айтқанда, қалыптасқан жағдайды түсіндіргенде қолданылады. Мұндай мақала тақырыпаттары көбіне хабарлы сарында жазылады да, мәселенің мән-жайы оқырманға ыпты жеткізіледі.

Констатациялық тақырыпаттар жеке өзі қысқа хабарлама, мәтін болуы мүмкін. Әдетте, мұнда автор оқиға жайлы баяндауды тақырыпаттың өзімен

бастап, айтылған сюжетті біртіндеп мақала мәтінімен өрбітіп жібереді. Кей кездері осындай тақырыпаттар екі-үш сөйлемнен құралуы мүмкін.

Тақырыпат-резюме әдісі, әдетте, автор мақаланың өзін үшінші жақтан, объективті тұрғыдан жаза отырып, оның атауында өзінің пікірін, көзқарасын жанамаалап білдіргісі келген кезде қолданылады. Мұндай тақырыпаттарда жасырын ирония жиі кездеседі.

2. Интрига немесе шиеленіс және сенсация.

Тілшілер осындай сипаттағы тақырыпаттарды қолданғанды ұнатады. Себебі олар оқырманның қызығушылығын оятып, мақаланы оқуға итермелейді. Осындай санаттағы тақырыпаттардың ішінде экспрессивтілігі бойынша жоғарысы – тақырыпат-парадокс. Мұндай тақырыпаттар оқырманды қызықтырып, таңқалдырумен қоса, мәтіннің мағыналығын, мәнділігін біршама арттырады.

3. Дәйексөз, қаратпа сөз, сұрақ

Мақаладағы кейіпкерлердің есімдерін оның атауында жазу да мақалаға деген қызығушылықты арттырады.

Мақала атауында жиі қолданылатын келесі әдіс – тақырыпат-дәйексөз. Әдетте, мұнда авторлар қоғамның кез келген табы үшін түсінікті әрі таныс қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді не ғұлама адамдардың сөздерін қолдануға тырысады. Танымал дәйексөзді қысқартып не ондағы сөздерді өзгертіп, мақала мазмұнына сай жаңа тұрғыдан көрсету әдісі де оқырмандардың қызығушылықтарын арттырады.

Қаратпа-тақырыпаттарды да газет беттерінде жиі кездестіруге болады. Көбіне осындай сипаттағы тақырыпаттар үндеу мәнді мақалаларда қолданылады.

4. Тыныс белгілері

Бүгінгі таңда публицистикалық мақала тақырыпаттарында барлық тыныс белгілерін кездестіруге болады:

- Сұрақ белгісі оқырманды мәселенің мән-жайына жетіп, сұрақтың жауабын табу үшін мақаланы оқуға итермелейді. Кей кездері мұндай тақырыпаттар риторикалық сарында болуы мүмкін.

- Леп белгісі белгілі бір көңіл-күйді жеткізеді: қуаныш, шаттық, ашу, т.б. Сондай-ақ бұйрық мәнді үндеулер де осындай тыныс белгісімен ерекшеленеді.

- Қос нүкте, әдетте, мақала атауының экспрессивтілігін арттырады. Себебі мұндай тақырыпаттар көбіне екі бөліктен тұрады: біріншісінде ой жұмбақталып, тұспалданып жеткізілсе, екіншісі оны толықтырып, түсіндіреді не болмаса, керісінше, тақырыпатқа құпиялылық қосып, оған деген қызығушылықты арттырады.

- Көп нүкте – тақырыпатта жиі кездесетін тыныс белгісі. Осы тәсіл арқылы журналист оқырманға жеткізгісі келген ойын толық айтпайды да, осылайша мақаласын соңына дейін оқуына итермелейді.

5. Ойнақы тақырыпат

Әдетте, мұндай тақырыпаттарда аллегория, аллитерация, қасақана жасалған грамматикалық қателіктер, неологизмдер, т.б. «құралдар» қолданылады. Тұрақты сөз тіркестері де публицистикалық мақала тақырыпаттарында жиі кездеседі, олардың өзгертіліп, жаңа түрінде ұсынылуы да сирек құбылыс емес. Кей кездері тілшілер мақалаларының тақырыпаттарын өлең жолдары ретінде де ұсынады. Барша халыққа танымал фильмдердің не әуендердің аттарын өзгертіп, мақала атауы ретінде ұсыну да журналистикада жиі қолданылатын әдістердің бірі.

Міне, осындай әдіс-тәсілдер арқылы журналистер мақала тақырыпаттарына бейнелілік қосып, оларды ойнақы етіп, оқырманның қызығушылығын тудыруға тырысады. Осы жерде ескере кететін бір нәрсе – тақырыпатқа ойнақылық қосамын деп, оны негізгі міндеттерінен айырып алмау: кез келген тақырыпат тауар қаптамасы секілді оны жарнамалап, оған деген дүйім жұрттың қызығушылығын тудырумен қатар, ең алдымен, оқырманды мақала мәтіні жайлы хабардар етіп, оның мазмұнына сай болуы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Карева, И. И.** Заголовки в газете: информативность, соответствие содержанию, грамматическое построение. – Санкт-Петербург, 2001.
- 2 **Блисковский, З. Д.** Муки заголовка. – Москва : Книга, 1981.
- 3 **Лазарева, Э. А.** Заголовок в газете. – Свердловск, 1989.
- 4 **Шостак, М. А.** Сочиняем заголовок, статья. Журналист, 1998, №3.

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.
Материал 02.02.13 редакцияға түсті.

К. С. Ергалиев, Е. Асанбаева

Роль заголовков в раскрытии содержания статьи

Павлодарский государственный
педагогический институт, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 02.02.13.

K. S. Ergaliyev, E. Asanbayeva

The role of the headlines in the disclosure of the articles content

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.
Material received on 02.02.13.

В статье рассматривается раскрытие содержания газетных заголовков. Также говорится о том, что заголовки газетных статей, учитывая их содержание, в процессе реализации рекламной

деятельности отвечают основным трем требованиям. Для установления связи между заголовком и смыслом текста, необходимо, чтобы содержание статьи соответствовало его названию.

The article considers the disclosure of the newspaper headlines content. Also refers to the fact that the headlines, considering their content, in the process of implementation of promotional activities meet three main requirements. To establish a connection between the heading and the meaning of the text, it is necessary that the content of an articles corresponds to its name.

ӨОЖ 347.781.5:7.036.1

Р. М. Есназарова, К. С. Қамзаева

ШЫҒАРМА АРҚАУЫ – ШЫНДЫҚ

Мақалада Т. Мемасейтовтың жинағына енген «Жамансай», «Сөнбеген жарық», «Қара қоныс» повестері талданады. Оның адам келбеті мен тағдырын ашып көрсеткен авторлық стилі танытылады.

Уақыттың көкейтесті мәселелері хақында толғаныста, ізденісте жүрген жаны сергек, жүрегі ояу замандастар тұлғасын жан-жақты жарқырата ашу – уақыт талабы, әдебиет талабы. Уақыт көп жайға жан-жақты қарап, әділ бағалауды, ақты ақ, қараны қара деп ашып көрсетуді талап етеді.

Өмір ілгері озады. Уақыт баяу жылжитындай көрінгенмен, адам әлеміне, соның ішінде ауыл адамының да тіршілік-болмысына қайткен күнде өз өрнегін, өз ерекшелігін тықпалауын қоймайтыны шындық. Осындағы қалт еткеннің бәрін қай қою бақыты – қалам иесінің бәріне бірдей бөлінген үлес емес.

Адам тірлігін құбылма тағдыр біресе тұңғыық тылсым Теңізбен туыстастырады; біресе бетпақ Шөлге телиді, біресе көз жетпес шалқар Далаға лап тастайды...

Бауырына басын төсеп, бал бұлағын еміп өскен адамдар ұрпағы сан мәрте алмасып, уақыт көші ілгері жылжып бара жатқанымен, мұзарт шындарын бұлт бүркеп, қар қымтаған, күн сүйіп, жел құшақтаған Таулар сол қалпы. Мәңгі. Маңғаз. Тұрлыбек Мәмесейтов шығармаларының түпқазығы, діріл-лүпілі – сол таулар, оны мекен еткен адамдар, олардың өзгеше тұрмыс күйі, тіршілік ережелері.

Жазушы жандүниенің құпия-қалтарыстарына, беймәлім құдіретіне батыл-батыл барлаулар жасайды. Максаты – оқиға қуу да емес, ой айту да емес, тіршілікті сезіну.

«Түсіме тау кіреді» жинағына енген «Жамансай» повесінде «бір сәттік жарық сәуле» – тағдыр-тірліктің қалт-құлт жандәрмен шағын, адам баласының басына бұлт боп үйірілген бақытсыздықтың жантүршіктірер қасіретін сол қалпында жеткізеді. Қырсығып, қырына алған Қырықдың айдауымен майданға деп тау ішінде аң атып жүрген қу жалғыз – Әлиман ананың жетектеп жүріп жеткізген жалғыз жарығы – Тілеу аңдаусызда Шың басынан қалпақтай ұшып келіп, шыңырау түбіне түсті... Шығарманы оқи бастағанда-ақ жатаған үйге бір кіріп, бір шығып жүрген алакөңіл аңмен бірге сенің де жаның шырқырай бастайды. Кешкіріп бара жатқан күн. Қақап бара жатқан қара суықтың бірте-бірте бет қаратпас қарлы құйынға айналар түрі бар ма, қалай... Осындайда елсіз тау ішіне аң атуға таң қараңғысымен кеткен қу жалғыз, кеше ғана қан шеңгел соғыстан жараланып қайтып, өшкенін жаққан – бары мен лығы кешігіп жатқан ана ғұс қайтушы еді?... Оқушының да көңілі күпті. Жазушы шығарманы жан иесінің бәріне ортақ – жақыныңды жоғалту деген сұмдықтың бас көтеріп, бел алып бара жатқан белгілерінен шұғыл бастайды.

«Ашылып-жабылған есік сықырынан оянып кеткен Әлиман басын көтеріп қараса, Тілеу отын құшақтап кіріп келеді екен» [1, 10 б.]. Бұл сөйлемді оқығанда түнді таңға ұластырып барып көз ілген Әлиман ананың баласы бағанағы бір әзірде келіп қойған екен ғой деген қуаныш жылт етіп, «Уһ» дегенінді сезбей қаласың. Бірақ... Манағы ой-сана, жүрек жүйкенді шырмап алған қауіп бекер емес... Әлиман ана әлі ұйықтаған жоқ, манағы қасірет болып келер күннің таңға жуық кезін еске түсіріп жатыр. Қу шешенің еске түсірем десе, көрмегені бар ма, енді-енді ел қатарына қосылып, отбасы ұйып, бақыт тербеп келе жатқан еді... Тілеуінің әкесі жастай көз жұмды. Бандының қағынды оғынан өлген. Үзілмеген үміт – қара тұяқ – осы Тілеу қалды артында.

Жазушы жылаған анамен қосыла егіліп отырған жаныңды бірер сәт үміт жетегіне алып, қауіп-қатерді ұмытқызып, сейілтіп барып, Тілеудің тауешкілерді қалай қайырып, қақпақылдап жүргенін суреттеп келе жатып, аңшыны қайтадан қайтып тұрмастай етіп қасірет құрсауына тастап кеп жібереді. Бітті, бәрі бітті. ғұс ана сорлап қалды, әкесі сияқты мұның да соңында жесірі мен жетімі зарлап қалды. Әлиман ананың тіршілік тірегі опырылып құлап, ойран боп жатыр. Кеуденді өксік кептейді. Тәлкек тағдыр шырқ үйіріп тағы да қорғансыздық пен дәрменсіздікке шырмап тастады ананы. Айқұш-ұйқыш аяусыз қылып тағдыр тағы да омыртқасын опырып, осып түсті.

Жазушы адам болмысының, адам рухының құпия-қалтарыстарына бойлауында жалаңаш шындықпен бетпе-бет сәттер жасай алады.

Тілеу тағдырына разы еді. Ұйып қана отырған отбасы. Былдырлап сәбиі өсіп келеді. Шырқ үйіріліп асын алдына тосқан ана. Аяулы жар. Құдай қосқан қосағының наздана бір қарағаны – бір ғұмыр-ау... Тілеу осының

бәрінің қызығын көріп, тәуба деп күн кешіп жатқан. Тағдыр сенің қимасыңа да, қымбатыңа да пыскырмайды екен. Бір-ақ күнде барыңды, базарыңды ойсыратып кете барады.

Тілеу адалдықтың кеудесін басқан атаусыз қиянаттың құрбаны болды. Қан майданнан келіп тұрып, Қырық бастықтың моншасын салуға көне алмас еді. Сөйтті де. Ақыры – міне... «Қолыңнан келсе – шауып ал» ішмерез Қырық лардың ұрпағы бүгін де аман. «Қара қоныс» повесіндегі Несіпқұл – сол.

Адам атты ақыл иесіне ана сүтімен жабысқан кесел-кесапат мінездерді жіліктеп-жіктеп, бөліп қойғанымызбен, барлығын білетіндей болғанымызбен, оның адам арын азғындатып, бунақтап-буындырар әрекет-қимылы әрқилы. Сол орайда Қырық соғыс кезінің көп айтылып, көп жазылған сойқан атқамінеріне ұқсайды да, ұқсамайды да. Жазушы бірер сәт арқылы-ақ барша қуыс-қалтарысымен аша алған, таныта алған.

«Жамансай» повесінде де, «Сөнбеген шырақ» повесінде де автор адам ниетін, үміт-тілегін, алданыш-жұбанышқа, жақсылыққа көбірек жорыған пиғылын жақсы ашып, бірте-бірте суытады, көндіреді. Көнбеске шара бар ма? «Өзекті жанға бір өлім» деп, орны толмас қазаны мойындап, тоқтаған – халық даналығы. Адам баласының мың жерден көресіні көрсе де, төзімін төсеп, қажырын қайраған күрескерлік табиғатын жазушы әлем әдебиеті әлімсақтан ту етіп келе жатқан мықтылық, рух күдіретін беріктігі деңгейінде ашуға ұмтылады. Тілеудің азап сәтін әлде де ширықтыра, тереңдете түсуге болар еді. Бірақ дәл осы қалпында да адамзатты жан иесінің жағдайға бейімделу күдіретін жарық сәулеге құштарлық өлермендігін, өзі үшін болмаса да, өзгелер үшін өзін сақтауға ұмтылыс, жанталасын жақсы ашқан. Әдебиетте айдалада аждаһа апатпен, дүлей күшпен бетпе-бет қалып, жер бетіндегі өмірдің жасай беруі үшін тау соғып, теңіз төңкерердей қуат-күш таба білген адамның тағдырмен, тылсым күшпен бетпе-бет сәті аз суреттелген жоқ. Солардың бірі «Жамансай» – өз деңгейіндегі шығарма.

Жинақтың ең бір «осал» жері – көпті көрген көне, ештеңеге бас иеген қайсар таулар екенін айттық. Оның қойнау-қолатын, ылдиы мен беткейін, терісі мен күнгейін, биігі мен бөктерін мекендеп жүрген жан иелерінің бәрінің өміріндегі бөлінбес бөлшек – осы таулар. Тау – адам тағдырларын тербеп жатқан ұлы бесік. Жазушы шығармаларына әр түрлі қалыпта, әр түрлі жағдайлар үстінде сол таулардың сұлбасы түскен.

Асқақ таулар етегінде жүрген адамдар тірлігі бір түрлі күйкі, бір түрлі аянышты көрінгенімен, бәрібір биік.

Жазушы шығармада уақыт шындығын табиғи баяндайды. Соғыстан кейінгі тау арасын мекендеген ел тұрмысы, көзден кетіп, көңілден өтіп бара жатқан сол бір кездің тіршілік-тынысы, тұрмыс бояуы шығармаға дәл түскен.

Соғыстың кесірінен, онан кейін де, ілгері де «әйтеуір біреудің етегінен ұстасам» деп, күнкөріс қамымен басын бақытсыздыққа лап берген әпкелеріміз аз ба?

«Сөнбеген шырақ» – мұңлы хикая. Шығармалық құрылымы қайғы-қасіреттің бітпейтін зіл-батпан қалпын жеткізуге көп септік жасап тұр. Кейіпкер шаруабасты болып, өздері қатынаса алмай жүрген әпкесінің ауырып, аяқ асты қайтыс болғанын шұғыл айтып өтеді де, өткен күннің қимас сәттеріне қайта оралып, бірге туған бауырдың бітпейтін сағынышын, мұңлы ойларын қайта алға тартады. Әсия, оның алғашқы енесі, күйеуі, соңғы жолдасы – бәр-бәрін жазушы іс-әрекет, ой-әңгіме үстінде қоспасыз, боямасыз кейіптей алған. Жазушы кейіпкерлеріне қатысты бір сәттің суретін жасап, біреу ауыз сөз тастайды. Ал арғы жағы өз жанында тіріліп, қоздап жүре береді. Момын, шаруа баққан Әсияның әке-шешесінің мал соңында, тау арасындағы қоңыр тірлігі, оны сағынып жүрген Әсия мен кішкене бауырына қандай ыстық, қандай жақын болса, саған да сондай ыстық, сондай жақын. Ол үйде ешбір ең жоғары деңгейлі жылу көзі алмастыра алмас ата-ана отбасының, туған ұяның жылуы бар.

Ашығын айтсақ, «Сөнбеген шырақ» – көз жасыңды, көңіл мұңыңды қосып оқитын шығармалардың бірі. Жазған дүниесіне әр түрлі уақыттың шындығын, оның адам тіршілігіне билік-үстемдігін, қатысын қосып отыруды жазушы ұмытпайды. Әлеуметтік жайларды сыналап кіргізеді.

Социализм «толық» жеңген әйелдер көрген азап пен мехнат әлі толық айтылып, ашылған жоқ. Әсия да соның құрбаны. Білімсіз, кәсібі жоқ бейшара әйелдің күнкөріс қамымен әйтеуір қоқайтып бөрік кигеннің қолтығында кете беруі де – әлеуметтік теңсіздік.

Тұрлыбек Мәмесейітовтің «Сөнбеген шырақ» повесі бір жағынан адамның жанары жұмылғанымен, артында сөнбеген сәулесі, ұрпағы қалатынын айтуымен бірге, тағдыры өзгеге ұқсамас өзгеше табиғатынан туындаған қазақ әйелінің белгілі бір уақыттардағы мұңлы да момақан кейпін жеткізуімен құнды. Әсия – табиғаттай тұнық, әне-міне деп жүріп, өзінен гөрі өзгелерге көбірек жылу шашып кеткен көнбіс апаларымыздың біреуі.

Жазушы осының бәрін салды әңгімелеп, ыппен қарайды. Кейіпкерлері өмірден гөрі қиялға жуық шығармалар бір кездері бізде аз жазылған жоқ. Олар сендірмейтін, толқытпайтын уақиғасы – адамдарының қарекет тірлігі өзіміз қайнап жатқан тірліктен гөрі «тура кинодағыдай» дегенге көбірек келетін, тым «идеализацияланған», тым абстрактылы – бұлыңғыр шығармалар болғаны өтірік емес.

Сол орайда жазушының қоңыр тірлікті қаз-қалпында суреттеп, ойға тартуға ұмтылысы – оның әзіргі үлкен табысы, адастырмас ақ жолының басы.

Жазушы қарапайымдылыққа көп дайындықпен, ішкі түйсік-сезімді қатал тезгіге сан қайтара салып келген сияқты. Жаныңды дір еткізер дүние жазып, тіршілік трагизмін, опасыз жалғанның онкүндік алдамшы ойынын алға тартып, сол алдамшы күндер адам тірлігі дейтін құдіретті құбылыстың дәп өзі екенін айта алған.

Жазушының кей тұста тым тәптіштеп, ілгеріде жасаған суретін қайталап кетері бар.

«Жамансай» повесіндегі Әлиман ананың баласының аңға барардағы қылықтарын қайта-қайта еске алуы да жетер еді, жамандыққа жоруын кіргізудің қажеті бар ма ?

Қаламгер баяндарында тау суреті, малды ауыл тірлігі, бала психологиясы жасандылықтан ада болғанымен, «Тауда өскен ұяда» шарттылықтар, басы артық сендірмейтін уақиғалар жүр. Сонымен бірге бұл шығарма көлемі жағынан болмаса, көтерер жүгі жағынан повеске келмейді. «Қара қоныста» Төлес шопанның ортасын, туған жердің, тозып бара жатқан табиғаттың мұң-мұқтажын толғаған ішкі ойларын ара-тұра ұтымды жеткізгенімен, көркемдік көрегендікпен, шебер өрген дей алмас едік. Қаламы сурет жасауға, адам қарекетін ашуға көп-көрім бейімделіп қалған жазушы осыбір шығармаларын ала-құлалау жазған.

«Түсіме тау кіреді» – қазірде белгілі қаламгер Тұрлыбек Мәмесейітовтің төккен тер, шеккен бейнетін, ізденіс-талпынысын, сүрінген сәттерінің куәсі, көрінбейтін көп қамал – көркемдік дейтін сиқырдың ар жағында жатқан құйтымдай құпияларының айғағы.

Табиғат тозып, адам азған мына ғасырда жүрекке жұбаныш, көңілге қуаныш іздеу деген “суға кеткен тал қармайдының” кебін кию сияқты кейде. Алданатын да, арбалатын да ештеңе қалмағандай. Қай жаққа қарасаң да – қара түнек, сәулесіз шыңырау. Адамзат ашкөзге, есірік, есалаңға айналған. Бір-бірімен тіл табысып, тірлік құрудан кетті. Танысуға да, табысуға да құлықсызбыз. Томаға-тұйықпыз. Бір-бірімізді жек көреміз. Құдай жолын ұмыттық. Қойшы әйтеуір, уайым түбі – тұңғық деп, еңсеміз түсіп, езіліп, тығырыққа тірелер сәтіміз аз емес. Сондайда адам жайлы ақиқатты айтуға бірден-бір қақылы жан – жазушы дейтін халықтың жазғандарына бас қоямыз. Жазушы ашы айтса да, қатты айтса да бәрібір адам бойынан ұлылық пен құдірет, кісілік пен қасиетін тауып айтарына сенеміз. Ол адамның күннің нұрына, теңіздің шуына құштарлығын айта алады, айта алды деген сол – солғын тартып сөнуге айналған жанарға сәуле құяды, салқындаған жүрекке жылу шашады. Яғни телегей теңіз дүниеден түк таппай түңілген жанды қайтадан тіршіліктің сан-мың сиқыр қуатты ағынына тастап кеп жібереді...

«Кеңес дәуірінде қазақ әдебиетін ресми мемлекеттік идеология үшін пәрменді жұмыс жүргізгені анық... Көркемөнердегі жалаң ұраншылдық мінез ХХ ғасырдың 60-жылдарына шынайы көзбен ажырата қараған сергек те, талантты қаламгерлер көп » деп жазады әдебиет сыншысы, профессор Бақытжан Майтанов [2, 324]. Ғалым-сыншы айтып отырғанындай, қай кезеңде де хас шеберлік, дүние-болмыс, адам жанының құпия қалтарыстарын шынайы қалыпта ашып жеткізу үрдісінің қазақ әдебиетінде тоқырыған тұстары болғанымен, тоқтаған жоқ. Соның айқын бір дәлелі – қазақ

әдебиетінде көркемдік өрісі жаңашыл бағыты болған біздер әңгіме еткен Т. Мәмесейітов шығармалары.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мәмесейітов, Т. Түсіме тау кіреді. Алматы, 1998.
- 2 Майтанов, Б. Сөз сыны (XX ғасырдың әдебиет көріністері). Зерттеулер, мақалалар, портреттер. Алматы, 2002.

Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
Материал 13.04.13 редакцияға түсті.

R. M. Esnazarova, K. S. Kamzaeva

Основа художественного произведения – действительность

Қызылординский государственный университет
имени Коркыт ата, г. Кызылорда.
Материал поступил в редакцию 13.04.13.

R. M. Yesnazarova, G. S. Hamzaeva

The basis of the artwork - the reality

Kyzylorda state university after Korkytata, Kyzylorda
Material received on 13.04.13.

В данной работе анализируются повести «Жамансай», «Сонбеген жарық», «Қара конь», вошедшие в сборник писателя Т. Мемасейтова. Раскрывается особый авторский стиль в описании сущности человека и его влияние на судьбу.

Novels «Zhamansai», «Sonbegen zharyk», «Kara konys» included in collections of T. Memaseitov have been analyzed in the present work. The specific author's style describing the human essence and its influence on the fate have been considered in the article.

ӘОЖ 633/635:030.8(5қ)

А. Д. Жақыпова, Г. Т. Тлеубердина, Ө. А. Жұмағұлова

ӨСІМДІКТЕР МЕН ҚҰС АТАУЛАРЫНЫҢ УӘЖДЕМЕЛІ –САЛЫСТЫРМАЛЫ СӨЗДІГІН ҚҰРАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ

Бұл мақалада өсімдіктер мен құс атауларының уәждемелі-салыстырмалы сөздігін құрастырудың маңызы мен негізгі принциптері жөнінде айтылады. Аталмыш мәселенің қазіргі тіл біліміндегі алар орны, жаңалығы мен өзектілігі сипатталады. Әлемдік тіл біліміндегі уәждемелі-салыстырмалы зерттеу ісімен айналысатын ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалынады. Сөздіктің негізгі құрылымы мен сөздік мақаласының мазмұнына тоқталады.

Қазақ мәдениетінің этномәдени басымдықтарының лингвомәдени және психолінгвистикалық зерттеуінің маңыздылығы Қазақстанның тілдік саясатының өзекті мәселелерінің негізі ретінде (үш тілді игеру ұстанымы, мәдениаралық ланыс пен ұлтаралық қарым-қатынас), сонымен қатар тілдегі ұлттық менталитеттің және әр түрлі тілдер мен әлемнің дискурсивті суреттерінің лингвистикалық модельдеуі қазіргі лингвистикалық мәселелерде көрініс тапқан.

Үш тілді лингвомәдени сөздіктің зерттеу нәтижелерінің лексикографиялық тұсау кесері жоғары тәжірибелік маңызға ие. Қазақ, орыс және ағылшын лингвомәдениетін көрсететін базалық этномәдени үш тілді сөздіктің құрылуы тіларалық ланыс үрдісінің үйлесімділігінде үлкен рөл атқарады.

Зерттеу өзінің ғылыми жаңалығымен ерекшеленеді және әлемдік лингвистикада еш ұқсастықтары кездеспейді. Қазіргі АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Италия гуманитарлық білімінде мәдени шартты белгілердің теориясы мәдениеттанудың, мәдени антропологияның, мәдениет семиотикасының төңірегінде қаралуда.

Сонымен қатар зерттеудің мәселесі (О. А. Алтынбекова, Р. З. Загидуллин, Ш. К. Жарқынбекова, Г. А. Қажигалиева, Н. Ф. Алифиренко, Ежи Бартминьский, В. Н. Телия, В. В. Красных, М. В. Пименова, Ю. С. Степанов және т.б.) лингвомәдениеттану, (А. М. Алдашева, М. Дәлетбаев, Ж. А. Жақыпов, В. Н. Комиссаров, Л. С. Бархударов, В. В. Сдобников, О. В. В. Петрова, W. Wolfram, J.de Waard, E. A. Nida, A. Neubert) аудару теориясы, (А. Е. Ағманова, М. Ш. Мұсатаева, А. К. Жұмабекова, Р. О. Туксаитова, В. А. Исенғалиева, Ж. Н. Жүнісова, О. И. Блинова, А. С. Филатова және т.б.) салыстырмалы лексикология және лексикография елімізде және шет елде белсенді дамыған. Тілдің бейнелі

қорын көрсететін лингвомәдени сөздіктер мен сөздіктерді құрастыруда өз үлестерін қосқан мамандарымыз аз емес (О. И. Блинова және Е. А. Юрина, В. М. Мокиенко, А. М. Мелирович, В. Н. Телия және т.б.).

*** Зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен орындалды. «Тіл аралық және мәдени аралық қарым-қатынас аспектісіндегі қазақ этносының ұлттық мәдени басымдықтары» (2012-2014 ж.ж.) атты ғылыми жоба мемлекеттік гранты.**

Этномәдени басымдықтарды сипаттау және теориялық зерттеу когнитивті семантика, концептология (В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин, С. Г. Воркачев), метафора теориясы мен бейнелілік теориясы (Дж. Лакофф, М. Джонсон, А. Н. Баранов, А. П. Чудинов) бойынша ресей және шетел зерттеушілерінің еңбектерінде көрсетілген тұжырымдамаға сүйенеді.

Сөздіктің негізгі мақсаты «Құс» және «Өсімдік» сияқты ұлттық тілдегі әлем үзінділерінен көрініс тапқан қазақ халқының этномәдени басымдықтарының лингвомәдени сипаттамасының қатарын, сонымен қатар орыс және ағылшын тілдеріндегі мәдени өзгерілген концепттармен сәйкес келетін этномәдени басымдықтарды құрастырумен ланысты.

Ортаны талдау үшін таңдап алынғандар идентификацияның және өздікидентификацияның этномәдени сұрақтарымен тығыз ланысты. Осы концептуалды саланың әр түрлі құбылыстағы бейнелері тілдік әлем көрінісінің ұлттық бөлігін қалыптастырады және қазіргі кездегі саяси, публицистикалық, білім беру және тағы басқа дискурсивті тәжірибеде қолданылады. Қазақ лингвомәдениетінің маңызды бейнесі орыс және ағылшын лингвомәдениетімен салыстырмалы түрде қарастырылады. Политілді концепциямен ланысы өзекті мәселе болып отыр.

Ұлттық мәдениеттің бағалы басымдықтарын зерттеу толық кешенді әдістер мен тәсілдерді қолдануды жоспарлайды, сонымен қатар интегративті және пән аралық мінезге негізделеді. Біріншіден, бұл фразеологиялық және мәдени маркировкалық лексикалық бірліктің қатынасын және көп қырлы жүйелерді шығаруға бағытталған жүйелік суреттеудің жалпы ғылыми әдісі. Ол бақылау, жүйелену, интерпретация, ғылыми талдау, ғылыми синтез, классификация, сандық есептердің әдістерінен тұрады.

Уәждемелі – салыстырмалы сөздіктің басты мақсаты - көптеген субъективтік және объективтік факторларға тәуелді лексикалық бірліктің уәждемелі мағынасы мен дыбысталу ланысына негізделген сөйлеушілердің сана сезімін рефлекстейтін экспликациясын рационалды ұғынуына бағытталған. Рефлекстейтін сана сезім қолданысын метатілдік сананың тіл тасымалдаушылары көрсеткіштері түрінде сөздіктен табады. Сөйлеушінің сөздің мағынасы жөніндегі рефлекстірлеу қабілеттілігі- түсіндіруші» ретінде ауызекі сөйлеу кезінде қалады.

Көптеген тіл ғалымдары лексикографияда тіл тасымалдаушыларының рефлексияларын тіркеудің маңыздылығы туралы пікірді жиі айтады. [1,2, 3, 4,

5, 6]. «Кәдімгі түсіндірме сөздіктер нормативті түрінде, олар аталған сөздікте болуы тиіс сөздердің мағынасын береді. Алайда, тіл тасымалдаушыларың санасындағы сөздердің нақты мағынасы «жазылған» дефиницийлерден ерекшеленуі мүмкін, олардың сипаттауы- қарапайым тілдің лексикалық семасиология және лексикографиясының басты міндеті [1].

Уәждемелі – салыстырмалы сөздік ерекшеліктерінің бірі- әр түрлі тілдердегі тасымалдаушылардың метатілдік санасының уәждемелі лексикасын қабылдаудың фактілерін енгізу болып табылады. Мәлімет берушілердің вербализдалған реакциялары- олардың өзіндік дүниетанымымен, тілдік тәжірибесімен, тілді сезінуімен, тіл мен әлем туралы білімдерінен сөздің мағынасын түсіндіреді, бірақ ол сөздердің нақты мағынасы (аналогы) болып табылмайды. Бұдан шығатын қорытынды, психоллингвистикалық эксперимент жолымен алынған тілдерді тасымалдаушылардың метатілдік санасының көрсеткіштері, бұл информанттың осы немесе басқа сөзге реакциясы деген сөз. Психоллингвистикалық эксперимент салыстырмалы – уәждемелі зерттеуде информант беретін анықтамаларды анықтау мақсат емес, яғни, сөздің мағынасына міндетті түрде анықтама берсін деген талап жоқ, ол «сөздің қарапайым түсіндірмесі» экспериментіне тән. Сөздердің қарапайым түсіндірмесі әдісін қолдану «информанттың сөздің мағынасын өзіндік түсінуін» анықтауға бағытталған [7;10]. «Осы сөзді қалай түсінгендерінді жазыңдар» деген тапсырмасын сыналатын адам бланкі алады. Оған сөздің өз «көрінісін» береді.

Метатілдік сананың көрсеткіштерін сөздік дефинициясы ретінде қарауға болмайды, бірақ сөздің мағынасын ашу үшін нормативтік сөздіктерді құрастыру кезінде ескеруге болады.

Тіл тасымалдаушыларының метатілдік санасының көрсеткіштері уәждемелі –салыстырмалы зерттеудің мазмұны мен құрылысын қалыптастырады, сөздердің «уәждемелі төлқұжатын» анықтайды, сөздік мақаласын құрастырады, яғни, сөздіктің тұжырымдамасының әзірлеуде негізгі қозғалтқыш күші болып табылады.

Уәждемелі –салыстырмалы сөздіктің басты ерекшелігі- ол тілдер тасымалдаушыларының метатілдік санасын экспликациялайды, олардың тілдік білімдерін және тіл туралы білімін, ассоциативті білімдерін/реакцияларын, сондай-ақ, олардың «бейнесін» басқа тілдің санасымен салыстыруға мүмкіндік береді.

Кез-келген сөздіктің орталық құрамдас бөлігі- сөздік мақала болып табылады, оны құрастыру тілдік материалды мұқият талдаудың нәтижесінде ғана мүмкіндік болады.

Уәждемелі–салыстырмалы сөздікті құрастыру кезінде, бір жағынан, бұған дейін уәждемелі сөздіктерде орын алған уәждемеленген лексиканың сөздік сипатының жалпы қағидаттары (принциптері), екінші жағынан,

жаңа уәждемелі –салыстырмалы сөздікті көпұлтты сөздік ретінде, тек қана әр түрлі тілдердің уәждемеленген сөздердің лингвистикалық сипатына бағытталғанымен, сонымен қатар адамның тілге «көзқарасын», оның «түсінуі» және «түйсінуі» және мәдени-тарихи, энциклопедиялық мәліметтер енуі сөздіктің танымдығын жоғарлатады.

Сөздік мақаланы құрастырудың спецификасы- көп тілді арнайы сөздікпен жұмыс істеу кезінде қиындайды. Уәждемелі –салыстырмалы сөздік орнитонимдар мен фитонимдерді зерттейтін көп тілді. Бұнда сөздің «уәждемелі күйінде» ұсыну ғана емес (контекст және класстық айнала), сонымен қатар бұл сөздің әр түрлі тіл тасымалдауыштарымен қалай қабылданады және түсіндіріледі, тілдік және тілдік емес шындықты қалай көрінетіндігі айтылады. Сөздік мақаланың басты сипаты көптілді уәждемелі-салыстырмалы сөздіктің мақаласының құрылымын анықтайтын тіл тасымалдаушыларының метатілдік санасының көрсеткіштері.

Сөздік мақала- 4 ақпараттандыру бөлімдерінен тұрады: кіріспе, эксперименталдық, сипаттайтын, анықтамалық.

Кіріспе: құстың/өсімдіктің латын номенклатуралық атауы аудармасымен енеді (егер де аудармасы бар болса) және сөздің лексикалық мағынасының түсіндірілуі, олар tertium comparationis есебінде қолданылып, (t.c).- салыстыру үшін негіз болады. Т.с. сөздік мақаланың құрылымына енгізу қажеттілігі, біріншіден әдістемелік жағынан түсіндіріледі. Т.с. жүргізу арқылы тілдер арасындағы эквиваленттерді дұрыс таңдауға мүмкіндік береді.

Эксперименталдық бөлімі 3 бағанаға жайғасады. Әрқайсысында - құстың/өсімдіктің атауы басты сөз ретінде орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде беріледі (эквивалентті және адекватты лексикалық бірліктер) - одан кейін тілдерді тасымалдаушы- информанттардың метатілдік санасының көрсеткіштері психоллингвистикалық эксперименттің нәтижелері беріледі.

Тілдерді тасымалдаушылардың метатілдік санасының көрсеткіштері-сөздіктің жалпы микроқұрылымын өндеуге мүмкіндік беретін сөздік мақаласының орталық құрамдас бөлігі. Сөздік мақалаға зерттеушілермен алдын ала іріктелген және тіл тасымалдаушыларының санасындағы уәждемелі сөздердің ланысының өзектілігін танытатын информанттардың көрсеткіштерімен жүйеленген сөздер енеді.

Уәждемелі – салыстырмалы сөздік көп тілді болғандықтан, орыс тілділерге ғана емес, метатілдік санасы көрініс тапқан сөздікке енген басқа тілді оқырмандарға да арналған. Сондықтан информанттың метатүсіндіруі сөздік мақалада олардың туған тілінде беріледі (қазақ немесе ағылшын). Бұл уәждемелі –салыстыру барысында әр түрлі лингво-мәдени орта өкілдерінің метатілдік түсіндіру кезінде көрініс тапқан тілдік және тілдік емес ұлттық ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

Метатілдік сананың көрсеткіштері жеке пікір ретінде болғандықтан курсивпен тырнақшаға алынады. Сөздік мақалаға зерттеушінің алдын ала жүргізген жұмыстарының жинақталған, өңделген нәтижелері енеді. Мысалы, василек гүлінің атауы- орыс тілінің тасымалдаушылары былай деп түсіндірген: «Василиймен ланысы бар деп» (20), «мүмкін Василий атынан». «Василий есімімен ланысты, бірақ неге екенін білмеймін» (13), «мүмкін Василий осы гүлді алғаш анықтаған болар» (11). 57 информант шамамен, гүлдің атауын бірдей ұғынып, Василий атымен ланыстырды. Бірақ нақты неге осы есіммен ланысты екендігін түсіндіре аламады. Информанттардың көрсеткіштерін жинақтау лексикографқа оны келесі күйде ұсынуға мүмкіндік тудырады:

Орыс	Қазақ
Василек	Гүлкекіре
Показания МЯС «этот цветок как-то связан с именем Василий, а как, не знаю» (57)	МТС көрсеткіштері
«не знаю» (43)	«кекірейіп тұрған гүл»* (52)
	«білмеймін» (48)
	52/48

Тіл тасымалдаушысы, сөздік дефиницияларымен, орнитологиялық сипатымен таныс емес, ол затты- әлем туралы өзіндік білімдерінен «сипаттайды». Нәтижесінде, сөз бірнеше уәждемеге ие болады. Ал бұл өз кезегінде затты жан-жақты толық түсінуге мүмкіндік береді. Сөздің ішкі формасында жеке уәждемелі мағынасы көп болса, адамның танымдық қызметінде маңызы арта түседі. Осылайша, уәждемелі рефлексияны лексикографиялау- адамның білім көлемін анықтап, әлемді түсінуге мүмкіндік береді.

Сипаттайтын (лингвистикалық) бөлім. Салыстырылатын тілдердің лексикалық бірліктерінің уәждемелі құрылымдық-семантикалық сипаттамаларын көрсетеді:

- Сөздің ішкі формасы алынып, ол уәждемелі форма мен уәждемелі мағынасынан тұрады;

- Психоллингвистикалық эксперимент нәтижелеріне сәйкес, уәждемеленген сөздің лексикалық және құрылымдық мотиваторлары (ЛМ және КМ) көрсетіледі;

- Сөздің ішкі формасының түрі анықталады, (нұсқалы/вариативті/ нұсқасыз/ лексикализдалған/лексикализдалған емес, метафориялық/ метафориялық емес). Сөздің ішкі формасы нұсқаулы немесе вариативті сипатта болса, онда барлық уәждемелі формасы мен уәждемелі мағынасының түсіндірулері келтіріледі;

- Уәждемелі және номинационалды белгілері салыстырылады. Уәждемелектің (фонетикалық, морфологиялық, семантикалық, морфо-семантикалық) түрі көрсетіледі.

Анықтамалық бөлім сөздік мақаланың (энциклопедиялық) аймағы-тіл тасымалдаушыларының метатілдік ақпаратын емес, орнитологиялық және ботаникалық көздерден, этимологиялық ақпараттардан, орнитолог, ботаник мамандардың құстар/ өсімдіктер жөніндегі пікірлері беріледі. Бұл ақпарат «Сіз, білесіз бе,...» айдарымен беріліп, энциклопедиялық білімді кеңейту үшін, ономазиология позициясынан маңызды рөлі бар. Орнитологиялық/ фитонимиялық анықтамалар психоллингвистикалық эксперимент мәліметтерін жоққа шығару немесе растау үшін беріледі, кейде оларды растайды, кейде құстар/өсімдік номинация белгілерін толықтырады.

Уәждемелі –салыстырмалы сөздік жаңа сөздіктің түрі болмақ, ол салыстырмалы лексикология мен салыстырмалы - уәждемелі практикалық және теориялық сұрақтарды құрастыруға мүмкіндік береді. Уәждемелі – салыстырмалы сөздікті басқа сөздіктерді құрастыру үшін қолдануға болады. Мысалы, лексикалық мотиваторлар сөздігінің, сөздің ішкі формасын, салыстырылатын тілдердің уәждемелі сөздерінің форманттарын, сондай-ақ көп тілді аудармалы, мәдени және лингвоелді сөздіктерді құрастыру кезінде қолдануға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Голев, Н. Д.** Динамический аспект лексической мотивации. – Томск, 1989. – 252 с.
- 2 **Залевская, А. А.** Значение слова и возможности его описания // Языковое сознание: формирование и функционирование. – М., 1998. С. 35-54.
- 3 **Попова, З. Д., Стернин, И. А.** К методологии лингво-когнитивного анализа // Филология и культура: Материалы III междун. Научной конф. в 3). Тамбов: Изд.-во ТГУ им. Г. Державина, 2001. Ч.2 – С. 20
- 4 **Қалиев, Ғ.** Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы : Сөздік, 2005 – 440 б.
- 5 **Түсіпқалиева, Р.** Қазақ лексикографиясы: екітілді шағын сөздіктердің құрылымы. Фил. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2007. – 24 б.
- 6 **Бубнова, И. А.** Структура субъективного значения слова (психоллингвистический аспект): Автореф. дис. .. докр. Филол. Наук. – М., 2008. – 51 с.
- 7 **Жакупов, А. Д.** Сопоставительная мотивология: методы и аспекты. Кокшетау: Келешек-2030, 2009. – 264 с.

Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
Материал 08.03.13 редакцияға түсті.

А. Д. Жакупова, Г. Т. Тлеубердина, О. А. Жумагулова

Принципы составления мотивационно-сопоставительного словаря наименований растений и птиц

Кокшетауский государственный университет
имени Ш. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау.
Материал поступил в редакцию 08.03.13.

A. D. Zhakupova, G. T. Tleuberdina, O. A. Zhumagulova

Principles of drawing up the motivational and comparative dictionary of names of plants and birds

Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau.
Material received on 08.03.13.

В данной статье описаны основные принципы и структура составления мотивационно-сопоставительного словаря на материале наименований растений и птиц. Представлены новизна и актуальность исследования и его место в современной науке. Знакомит с теоретико-методологической основой мотивационно-сопоставительного исследования. Описывается структура и содержание словарной статьи.

The given article describes the basic principles and the structure of compiling a motivation and comparison dictionary on the basis of birds' and plants' names. The novelty and relevance of the research and its position at the present day science have been presented. The article introduces the theoretic and methodic basis of motivation and comparative research, it shows the structure and the content of the entry.

ӘОЖ 3983:398.1(574)

Ұ. Н. Жанбершиева

ТҰРМАҒАНБЕТ ІЗТІЛЕУОВ ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫН

Мақалада автор Т. Ізтілеуовтің бітпес мұраларына деген өзіндік көзқарасын білдіреді.

Өз замандастары арасында «шығыс тілінің тірі сөздігі аталған Т. Ізтілеуовтің дидактикалық, философиялық және романтикалық шеберлік

үлгілері халықтың қазынасы фольклордан тамыр тартып жатқандығын көруге болады. Әсіресе, шығыстық сюжетке құрылған дастандарында фольклорлық дәстүрдің әсер-ықпалын жиі кездестіреміз. Сондықтан ақын ұзақ дәуірлер ішінде туып, өсіп жетіліп келе жатқан қазақтың фольклорлық дүниелерін игеру арқылы шығыс ел әдебиетінің өміріне, тұрмыс-тіршілігіне, ақыл-ойына, әдет-ғұрпына барады. Ол үшін шығыстық шығармалардағы кейбір оқиғаларды қазақтың түсінігіне жақындатып қайта жырлайды. Әдебиет зерттеушісі ғалым Р.Берді: «Қазақ әдебиеті тарихында орны бар, бірақ шығармалары бұл күнге дейін жеткілікті зерттеліп, танылып болмаған ақындар есімі аз емес. Солардың бір тобы Оңтүстік Қазақстанда жасаған шайырлар. Олар: Базар жырау, Шәді, Майлы, Шораяқтың Омары, Бұда, Т.Ізтілеуов т.б.», – [1.126] десе Т.Ізтілеуов дастандарын зерттеп, зерделеу, халықты жаңа рухани әлеммен таныстыру болмақ.

Тұрмағамбет шығармаларына негіз болған халық ауыз әдебиеті екенін дастандарындағы халықтық көріністерден қаймыз. Ақынның бізге мәлім «Мәрді диқан», «Данышпан қарт», «Тұтқын қыз», «Рауа бану». «Әшкәбус», «Мақта», «Сам-Зал батыр» сияқты дастандары бар. Бұл шығармалардың қазақ әдебиеті тарихынан алар орны өзгеше. Ақын дастандары – романтизм әдісінде жасалған тамаша туындылар. Шығыс аңыздарының сюжетіне құрылған дастандарында сөз майын тамыза жырлаған ақын адамгершілік түйіндер түйіп, халық поэзиясының дәстүрлі сипаттарымен үндестіреді.

Оның дастандарында қазақ халқының ауыз әдебиетінде жиі кездесетін мотивтер көп. Оқиғаларды қазақ халқының әлеуметтік тұрмысымен де ланыстырады, сәйкестендіреді. Қазақ әдебиетіндегі Шығыстық дастандар түрпі бастауын тарихтың терең қойнауынан алып, бізге осылай жеткен. Қазақ халқының Шығыс елдерімен рухани ланысы, мифологиясынан, діні, халық тарихы, адамдық мұраттарын жан-жақты мағлұматтар беру арқылы жеткізе білуімізде болса керек.

Мысалы, дастандарында тұрмыс салт жырларынан әдет – ғұрыпқа ланысты қыз ұзату, тойбастар т.б. оқиғалар қазақ халқымен, тұрмысымен сәйкес келетін сюжеттерді ұштастырамыз. Халық тұрмысында қолданылатын мақал-мәтелдерді де жиі кездестіреміз. Сол сияқты қазақ ертегілерінде кездесетін көкжал қасқыр, самұрық құс, айдаһар және зұлымдық иелерінің адамша сөйлеуі – ертегілік мотивтің көрінісі. Батырлар жырындағы батырлардың достары, жары, тұлпар аты т.б. әңгіме ауыз әдебиетінің мотивтерімен үндесіп жатыр. Сұлу қыздың кескінін беруде ақын дастандарында ауыз әдебиетінде жиі қолданылатын халықтық тұрақты теңеулер мен эпитеттерді қолдана отырып, ауыз әдебиетінің мотивтерін береді. Ауыз әдебиетіндегі оқиғаларды суреттеуден гөрі диалог арқылы ойды өрбіте түсу тәсілдерін қолданылады. Дастандарында түс көру арқылы алда болатын оқиғаларды болжау – ауыз әдебиетінде бар уәж. Халық ауыз әдебиетінде сұлулықты күн мен айға теңеу

дәстүрге айналған болса, Тұрмағамбет дастандарында да осындай суреттеу әдістері мол. Т.Ізтілеуов дастандары Шығыстық аңыздардың сюжетінде жазылғанымен, шеберлік үлгілері қазақ халқының қазынасы фольклордан тамыр тартып жатқанын қаймыз.

Оның дастандарында тұрмыс-салт жырларынан әдет-ғұрпына ланысты халықтық эпитет пен теңеуді жиі кездестіреміз.

Мысалы, «Мәрді диқан» дастанында:

Діләпруз деген қыз бар еді оның

Қыпша бел, құралай көз, жазық маңдай. (эпитет)

Мәһуадаға һүрдей болады, (теңеу)

Сүмбіл шаш, сұңқар мойын, қақпан иек, – деп сипаттайды, халық ауыз әдебиетінде сұлулықты осылай салыстыру дәстүрлі құбылыс. Мәселен, «Алпамыс батыр» жырында:

Гүлбаршын сұлу айдай боп, (теңеу)

Қысыр емген тайдай боп, – дейді.

Қыз ұзату, келін түсіру тойында қымбат тастардан шашу – қазақ дәстүрінде ертеден бар үрдіс.

Осы дастанында қызы Діләпруздің ұзатылу тойындағы көріністі былай суреттейді:

Той қылып, алыс жерден ел шақыртып,

Саудагер сарп етті бергенін хак.

Лағылы дүр, меруерттен шашу шашып.

Әркімнің ынған етті, әліне шақ.

Қазақ салтында тойда қуаныштан асыл тастан, теңгеден шашу шашады. Бұл дәстүр ауыз әдебиетінің сюжетіне енген. Батырлар жырында қыз ұзату тойында осындай қымбат тастардан шашуға теңге шашылады.

«Қобланды батыр» жырында Құртқаны Қобландыға ұзату тойында той көрінісі былайша суреттелген:

Құртқа көріп батырды,

Шашу шашып басына,

Бұралып келді қасына.

«Алпамыс батыр» жырында Гүлбаршынды Ұлтан құлға ұзату тойында:

Бек болған сұлтанымды мақтағанға,

Көңіл келсе, Бадамша теңге тастар.

Өмір шындығынан қорытынды, түйін жасаған қазақтың мақал-мәтелдерін де дастандарында орынды пайдаланған. «Данышпан қарт» деген дастанында:

«Кем болмас, кеңнің ісі» қалайда да,

Қате емес, қарттар айтқан нақыليات.

Ал «Тұтқын қыз» дастанында:

«Жол табам» жалғыз өзім дегендердің,

Өшпесе, өсірмейді оның бойын.

Ердің өзіне қарама, сөзіне қара.

«Өлімнен ұят күшті»

«Рауа бану» дастанында:

«Еңбегім есе сізге еткен еш болар».

Не ексең соны аларсың» т.б. мақал-мәтелдердің кездесуі ақынның дастандарын барынша қазақ ұғымына жақындату ниетінен туғаны анық.

Түс көру мотиві барлық халықтардың фольклорында бар. Ғашықтық, қисса-хикаяларда жиі кездеседі. Десек те, өзге халықтарға қарағанда қазақ фольклорында түс көру қызметі алдағыны болжап кейіпкерді сақтандырып отырады. «Әшкәбус» (Шаһнамадан) дастанында да халық поэзиясымен үйлесетін тұстар көп. Фердоуси түсіне кейіпкері Рүстемнің кіруі оқиға сюжетіне арқау болған. Түс көру сарыны барлық халықтарда бар десек, қазақ халқының ауыз әдебиетінде мол ұшырасады.

«Алпамыс батыр» жырындағы Тайшық ханның түсі немесе Гүлбаршынның түсі оны жоруы, келешекке болжам жасауы еді:

Мен бүгін бір түс көрдім,

Түсімде жаман іс көрдім

Жібек баулы ақ сұңқар

Қондырыппын қолыма...

«Мәрді диқан» дастынында патшаның ақылды қызы Меһирша ұрылардың жасаған опасыздығын беттеріне басады. Меһиршаның олардың қылмысты әрекеттерін әшкерелеп, «Әшепкі еттіремін кесіп мұрын», - деген сөз бұған дәлел.

«Көңілінен хабар берер кім сөйлесе,

Деп дана ақылды ерлер айтқан бұрын.

Жанатқа бұған ықырар болмасаң да,

Әшепке еттіремін кесіп мұрын.

Эпостық шығармаларда жауыздық істеуші, алдамшы, опасыздардың қылмысты әрекеттері әшкереленіп, оларға түрлі жаза қолданып отырған. Мәселен, «Қамбар батыр» жырында өз пайдасын ойлаған Келмембетті Алшыораз осылай әшекерелейді.

Құлаған отап, құнтитып,

Өткір қара кездікпен

Мұрнын кесіп шұнтитты, -десе Т.Ізтілеуов дастанның сюжеттік желісін қазақ халқының ауыз әдебиетінің дәстүрлі кестелерімен ытып отырған.

Қазақ халқы қиялшыл келешекті болжап отырған, халықтық шығармаларда ертегілік сарын те қалады. Қазақ ертегілерінде көп кездесетін аңның бірі – қасқыр. Діпәруз қыз қасқырға жолығады, көкжал бөрімен тілдеседі, яғни Т.Ізтілеуов дастандарында ертегілік сарынды қолдана отырып, қазақ әдебиетіне жақындатады.

Қазақ халқының ауыз әдебиетінде суреттеу, сипаттаудан гөрі диалог арқылы ойды өрбіту тәсілін көп қолданады. Т.Ізтілеуов диалогтарды дастанның

оқиғасын қиыстырудың бір әдісі ретінде тиімді пайдаланған. Мысалы, «Мәрді диқанда»: диқан мен жолаушы, хан қызы мен хан. Ал, «Данышпан қартта» егінші мен дана т.б. «Тұтқын қызда» самұрық құс пен Сүлеймен, қыз бен жігіт т.б. т.с.с. кейіпкерлердің күйініш-сүйініштері де тамаша суреттелген.

Кейіпкерлерді суреттеуде солардың киімдерін де қазақ халқының әдет-ғұрпы мен салтына беімдеп, құндыз бөрік, қамзол, бүрме көйлек кигізеді.

Қуанып көз көрмеген киді киім.

Түлкі мен құндыз да емес, жанат, тиін.

Інжу, дүр тамағына тастар тізді,

Бағасын бәрінің де білу қиын.

Бұл үзіндіде түлкі, құндыз бөріктер де қазақтың ұлттық киімдері, сол арқылы дастанды қазақ ұғымына жақындатқан.

«Әшкәбус» дастанында Әшкәбус пен Рүстем бейнесі қазақтың батырлар жырындағы Алпамыс пен Қобыланды немесе қалмақ батырларын суреттейтін жерлерге ұқсас. Дастанда Әшкәбус портретін былай береді:

Саусақтары шынардың ағашындай,

Тырнағы – тұлпарлардың тағасындай.

Аузы – үңгіріндей асқар таудың,

Мұрны – үйген шоқат шамасындай!

Бұлайша суреттеу батырлар жырында батырлардың портретін беруде көп кездеседі. Бұндай әсірелеулер ауыз әдебиетінде құбылысты шамадан тыс асырып көрсетіп тұрады. Келтірілген мысалда Әшкәбустың аузы асқар таудың үңгіріндей десе, ауыз әдебиетінде Ұлтанның аузы ошақтай деген. Бұл - өте үлкейтіп айту, яғни сол шығарманың идеясын ашуда қажет. Дастанда бұлай асыра суреттеу де халықтық шығармаларда бар, яғни ақын батырдың батырлығын мадақтау, соны дәріптеу үшін қолданған. Тұрмағамбет дастандарында қазақ фольклорының әсер-ықпалы батырдың көзсіз ерлігін суреттеуде де үндесіп отырады.

Батырлардың батырлық әрекеттерін ақын ерекше суреттейді.

Рүстем батырдың Әшкәбуспен жекпе-жекке шыққан жерін ақын дастанда былай суреттейді:

Жақындап Рүстем де ұруға ептеп,

Білген соң айыбын ашу кетті кептеп.

Садақты тұра сала қолына алып,

Тұсынан өкпеліктің тартты өктеп,-деп батырлық әрекеттерде қазақтың батырлар жырымен ұқсатады.

Мысалы, «Қобыланды батыр» жырында:

Топтап тұрған кәпірге,

Қобланды жалғыз тиеді.

Бөлек-бөлек қылады

Бөлінген қойдай қырады,

Өлеңнің халықтығы, шынайылығы қазақ эпосының мазмұны өте нәрлі болса, соны акын ауыз әдебиетінің сарынымен үндестірген. Ауыз әдебиетіндегі геройлардың іс-әрекеті, батырлығы халыққа мейлінше таныс, оқиғаны баяндауда халық тіршілігіне, салт-санасына жақындатқан.

Діни сенімдерге ланысты қазақ халқының әдет-ғұрпында нанымды береді.

Қазақ халқында түрлі діни сенімге ланысты садаққа беру ауыз әдебиетінің сюжетіне енген. Акын дастандарында халықтық әдет-ғұрыптарды қазақ халқының салт-санасына тіршілігіне, діни сенімдеріне ұқсатады. Мысалы,

«Боз қасқа барып үйге беремін» - деп

Аударып көре берді жылап-сықтап. (Данышпан қарт)

Ауыз әдебиетінде жиі кездесетін қыз ұзату, құда түсу сияқты салттар да бар. Қызға құда түсуді суреттеуде де қазақ халқының тұрмысына сәйкестендіреді.

Бар екен бірінде ұл, бірінде қыз

Деп: «Құлдық, - етті екеуі де, - ризамыз!

Қақ бөліп, құда болып алтынды алып

Тату боп үзір-мәзірге болды олар түз (Данышпан қарт).

Акын дастандарындағы сөз қолданыстар қазақ халқында жиі кездесетін бата беру, яғни тілек айту, тілеу мағынасындағы ойларды еске түсіреді. «Мәрді диқан» дастанында:

Арттырсын дәулетімді құдауанда,

Құл едім, мені атаң сатып алып.

«Тұр, - дейді, - күзетуші боп гүлстанға»

Сүбі – шаш бәлкі дауам тілектеспін.

Халықта бір-біріне сыйлық ұсынудың түрлері көп. Базарлық, газы, көрімдік, сүйінші сияқты ауыз әдебиетіндегі кездесетін түрлі салттарды да қауға болады. Қазақтың жырларында батаға ерекше сеніммен қараған. Тұрмағанбет ерекше көңіл бөліп отырған

Бағбаны бағасы көп заттар беріп,

Шат болып қайтты бану бек зияды.

Қазақ арасына кеңінен тараған шығыстық сюжетке құрылған дастандарын Тұрмағанбет Ізтілеуов қазақ ұғымына түсінікті тілмен жазып, әлем әдебиетімен тамырлас ланыстырады.

Қазақтың ауыз әдебиетін жақсы игерген Т.Ізтілеуов дастандарында жиі қолданғандығы қалады. Оқырманға түсінікті болу үшін қазақ халқының тұрмысына сәйкестендіре білген.

Шығыстық дастандардың өзіндік ерекшелігі бола тұрса да, Т.Ізтілеуов шығыстық әуенді сақтай отырып, қазақ рухын сіңірген, ұлттық сөз өнерімен кестелей білген, сөйтіп қазақтың эстетикалық танымының өрістеуіне ықпал еткен.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Берді, Р. 5 томдық шығармалар жинағы 1 том. – Алматы : «Қазығұрт» 2006.

2 Берді, Р. «Гүлстанның бұлбұлдары». – Алматы. 1979.

3 Ізтілеуов, Т. «Назым» өлеңдер жинағы. – Алматы. 1982.

4 Ізтілеуов, Т. «Шығармалары» – Алматы. 2007.

5 «Батырлар жыры» 1 том. – Алматы. 1986.

Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
Материал 15.04.13 редакцияға түсті.

У. Жанбершиева

Фольклорные мотивы в дастанах Турмағанбета Изтлеуова

Кызылординский государственный университет
имени Коркыт Ата, г. Кызылорда.

Материал поступил в редакцию 15.04.13.

U. Zhanbershieva

Folklore motives in the dastans by Turmaganbet Iztleuov

Kyzylorda state university after Korkytata, Kyzylorda.

Material received on 15.04.13.

В статье автор излагает свое новое видение бесценного наследия фольклорных мотивов в дастанах Турмағанбета.

The author represents his new view of invaluable heritage of Turmaganbet and the folklore motifs of his dastans.

Ұ. Жанбершиева, Қ. Е. Сүйінтаева

ЖЫРАУЛЫҚ ПОЭЗИЯ ЖӘНЕ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Мақалада Сыр өңірінің жыраулар мектебі қарастырылады. Сондай-ақ, жастарды танымдық тұрғыдан тәрбиелеуде фольклордің орны сипатталады. Әр жырауға қатысты өзіндік стилі мен сөз мәнері түсіндіріледі.

Дәстүр мен жаңашылдық турасында ой айтып жүрген ғалымдардың пікіріне назар аударсақ: «Әдебиет қоғам өмірінің айқын сәулесі десек, сол қоғам өмірінің қай саласында болмасын, дәстүр мен жаңашылдықты бірінен-бірін бөліп қарауға болмайды, тіпті мүмкін емес», - дейді зерттеуші ғалым Ө. Нарымбетов [1,306].

Жаңалық жақсы дәстүрдің жетіліп, дамуына жол салады, ол өзінен-өзі жүзеге аспайды, оны тек талантты сол дәстүрді игерген өнерпаздар ғана жасайды. Жаңашылдық дәстүрлі поэзиядан сусындаған өнер иесінен көрінеді. Осы бағыттағы Жиен дың жемісі бұрын-соңды болған дәстүрді игеруауқымынан шығып, жыраулық, ақындық, жыршылықпен қатар орындаушылық, аспапқа қосып ән салу, қиссашылдық дәстүр еді. Қандай ақын болмасын, оның шығармаларын талдау үшін, жаңаша кілт, жаңа шешім іздеу арқылы оның ерекшелігін көрсетеміз. Жиен ұрпақтары қалыптасқан дәстүр мен қатар тыңнан жол іздейді. Рүстембек пен Көшеней Жиен дан үйренген.

Жиен : «Көңіл сыры»

Жаз айында кигізді

Қыс киетін киімді

Кемшіліктің нышаны

Басты нұсқан тигізді.

Психологиялық параллелизмнің классикалық үлгісі ерекше үйлесім тапқан.

Сол сияқты 11 буынды қара өлең ұйқасы да қазақ поэзиясында ырғы өлең құрылысы. Қазақтың тарихи трагедиясы «Елім-айдан» бастап А дың керемет деген өлеңдері де осы 11 буынға жазылған. Жиен дың мына өлеңіне назар аударалық:

Сәлем де Салқын ұлы Тұрымбетке,

«Келед», - деп, - мақтаныпсың, тілім епке!

«Өз атын шақырады, - деген, - көкек»

Айтыссам, менің сенен мінім көп пе? [2,256].

Өлең 11 буынды қара буын ұйқасымен басталады да, одан әрі еркін ұйқаспен еркін сілтейді.

Жиен – Сыр бойының асқақ әндерін, айшықты жырларын таратушы. Жиен дан өзінің баласы Рүстембек, және Нартай, Әлібек, Молдахмет, Тасберген, Мұзарап, Ібіш, Әбілда сияқты әнші ақын, жыраулары өнеге алады. Шораяқтың Омары Жиен талантын жоғары бағалаған:

Дүзбембетұлы Жиен

Ақ домбыра қолға алып,

Ұшатын құстай қомданып.

десе, Қуаныш мағамбетов: «Жиен жыр бұлағы Кетедегі, шәкірті қып көп шайырды жетеледі», – дейді. Қазір Жиен әулеті аталып, ата дәстүрін жалғастырған ұрпақтары ұлттық өнерімізді жоғары көтеруде.

Қыстың қаһарын, күн мен адамның көз жасын егіздеп, адам көңіліне ұластырады. Жиен оның ұрпақтары қазақ поэзиясына не берді, не қосты, қанадай жаңалық енгізді, сол мәселе маңыздырақ болып отыр. Жиен халықтық поэзияны жалғай келіп, өзіндік дәстүр қалыптастырды. Өз бағытымен өзіне ерген қаламдастарға, балаларына жол көрсетті. Оны өз заманынан ерекшелейтін өнері – ақындық дәстүр мен жыраулық дәстүрді қатар алып жүретіндігі, жетілдіргендігі. Ол – ақындық өнермен қатар жыр мектебіне үлкен еңбек сіңірген адам. Әдебиет зерттеушісі ғалым Т.Еңсегенов: «Сыр бойындағы жырау, жыршылардың арасынан атышулы саңлақтар көп шыққан. Мәселен Жиен , Тасберген, Сәрсем , Жалғас , Құт , Мұзарап, Тұрымбет, Молдахмет, Рүстембек, Жәмет жырау, Жанаберген, Үбісұлтан, Ібіш секілді жыраулар ескі қисса дастандарды орындаумен бірге өздері де ойдан өмір жайлы толғау, термелер шығарған. Және бұлар той тума мақамдармен ұлттық өнерге өз үлестерін қосты», - деген [3, 466].

Жиен дәстүрі өзінің терең философиялық тектілігімен, саздылығымен ерекшеленеді. Мұны Сыр бойы, әсіресе Қармақшы өнерпаздары ұстанады. Жиен дың дәстүрін түбегейлі қалыптастырған – Рүстембек, Көшеней, Бидас, Шамшат, Арнұр сияқты мұрагерлері бар.

Жалпы, Сыр бойы ақын-жырауларын өмір мен өнердегі орнына қарай үлкен үш топқа бөлуді жөн көрдік.

Біріншісі – арқалы ақындар

Екіншісі – жыраулар

Үшіншісі – жыршы термешілер

Әрине, бұл топтау шартты түрде, десек те өмір жолын, шығармаларын, өнердегі өзіндік орнын деректей, дәлелдеп зерттеу үшін қажет.

Өте ерекше дарындыларды «дүр» десек, ондай шешендер: Балқы базар, Дүр Оңғар, Күдері қожа, Ешнияз сал, Әзілкеш Шашырұлы, қарасақал Ерімбет, Буда Қабылұлы, Құлан Алдабергенұлы, Кете Жүсіп, Шораяқтың Омары, Керейт Даумұрын, Қаңлы Жүсіп, Шәді Сеуір ұлы, Т.Ізтілеуов, Жұманазар Үрімқұлұлы,

Кете Есім, Кете Есенжол, Абақан кете Аманжол, Керейт Құлмағамбет, Жаппас Кеншім, Шабдар Сәрсем, Кете Шахар, Тау Қыр ұлы, Әлібек кенұлы, Молда Бәйім, Әлім Сайн, Жақайым Еспенбет, Нұртуған, Ырысты т.б.

Күнді таңа жалғастырып жырлайтын сәйгүлік жыраулар: Жиен Дүзбембетұлы, Тасберген Кұлман, Сәрсен Бөрте ұлы, Жалғас Аралбаев, Құт Дүрбаев, Мұзарап Жүсіпов, Молдағали Қалмырзаев, Нұғман Толбаев, Тұрымбет Салқынбаев, Молдахмет Дабылов, Рүстембек Жиен ұлы, Жәмет Сайымов, Жаңаберген, Үбісұлтан, Ібаш, Дүйсен, Темір сияқты айтулы өнер саңлақтары жатады.

Міне, дәстүр жалғастығы, ой жалғастығы, ұрпақ сабақтастығын осы өнер иелерінен көреміз. Жоғарыда аталған жыраулар Сыр елінде жыраулар, дүрлер, жыршылық мектеп құрған.

Жалпы дәстүр дегенде бірізділікті өнер өрісімен шатастырып алмауымыз қажет. Осы арада М.Базарбаевтың мына пікірі құнды: «Дәстүрдің берері көп, әйтсе де оның бар элементтерін талғаусыз, тұрлаусыз оп-оңай әкеп қондыра салу біреудің киімін киюге бара бар. Бірақ нағыз мін мұнда да болмауы мүмкін. Үлкен қате – оның қонбауында, жараспауында, модадан шығып қалуында» [4.386].

3. Ахметовтың айтуынша: «Жыр деп әдетте эпостық жырлау мен толғау, терме секілді ықшам желдірмелі әуенмен айтылатын, терме секілді ықшам тармақтары 7-8 буынды болып, түйдектеліп келетін шығармаларды айтады. Жырдың өлшемі мен өрнегі (түйдегі, ұйқасы) әсіресе эпостық шығармаларда көбірек кездесетін болғандықтан, жыр эпостық поэзияға тән өлең түрі деген мағынада қолданыла береді!» [561526].

Ауыз әдебиетіндегі батырлық, ғашықтық жырлардан одан бергі жыраулар, ақындар шығармаларындағы жырларға қарап отырып жыр жазу қазақ ақындарының дәстүріне айналған деп айта аламыз. Бұл сөзіміз аталмыш ақындардың шығармаларына да қатысты. Ақындардан көптеген хаклиялық өлеңдері, терме толғаулары, әлбетте дастандары 7-8 буынды жыр үлгісімен жазылған. Жоғарыда айтқанымыздай 7-8 буынды жыр тарихы өте ертеден басталады. «Орхон-Енисей» жазба ескерткіштерден бастау алатын жыр үлгісі беріректегі есімі ел ішінде белгілі ақын-жыраулар Асан, Сыпыра, Қазтуған, Бұқар, Дулат, Жанак, А, Шәкәрім, Мағжан, Базар, Омар, Тұрмағанбетке де тән. Яғни, ғасырлардан ғасырларға жалғасып келе жатқан өнер үлгісі.

Бұл аталған ақындардың жаңашылдығы тек сол кездегі заман талабына сай жазылған шығармаларында ғана емес, қазақ халқының өткен өмірі мен аңызға айналып кеткен әңгімелерін жырлау кезінде де айқын қалады.

Әдебиет пен өнерде де дәстүр мен дәуір, дәстүр мен жаңашылдық ұрпақтардың ара қатынасынан да ланысты туындап жатады. Сонымен қатар, дәстүр үнемі жаңарып отырады. Жасампаздық іздемпаздыққа ұштасып, өткен-кеткенді игереді, жаңа болашаққа көз жіберіп, ой түйеді.

Жыраудың да жырауы бар. Тарих олардың ұлылығын сақтап қалған. Батыс өлкесін жайлаған Сыпыра, Асан, Қазтуған, Жиенбет есімдерін кім білмейді. Халқымыз ғасырлар бойы қастерлеп жадында ұстап жеткізеді. Ұрпақ мүлкі, ел қазынасы ретінде сары алтындай сақталады. Олар қалдырған тартымды терме, ұтымды үгіт, адамгершілік өсиет әр кез ақын-жырауларын тебіrentкен аса құнды туындылар. Бұқар, Дулат, Шортан, Махамбет, Шернияз, базар, Тұрмағанбет, Омар т.б. сол бір алып жырауларды жалғастырушылар, жыраулық өнерді жаңа сатыға көтерушілер, дәуірінің ұлы суреткері жоғарыда біз сөз еткен, әр кімге мәлім әйгілі жыраулардың жаңа ұрпағын қанағаттандырған жылы ұясы да солардың тамаша шығармалары. Аталмыш ұяда өсіп, өнердің өріне қанаттанған жас жыраулардың кейінгі тобын біз Сыр өңірінен көптеп кездестіреміз.

Поэзиядағы дәстүр мен жаңашылдыққа зерттеуші ғалымдар да, сыншылар да арнайы тоқталып, біраз ой топшылауларын ортаға салған кездері көп. Әсіресе, ауыз әдебиеті дәстүрін оның ішінде ақындық творчествоны әдейі мәселе етіп көтерген Е. Ысмайловтың «Ақындар» атты монографиясында бүкіл қазақ әдебиетіне қатысты мол құбылысқа салды ғылыми талдау берген еді.

Поэзия халықтың жүрек сыры, сезім құбылыстарының айнасы, тағдырының поэзиялық шежіресі. Сондықтан, халықтың поэзиясы және оның дәстүрлері халықпен қашан да бірге жасап, әрбір жаңа кезеңге халықпен бірге дамып, өсіп, жаңарып отырады. Бірақ бұл өткенді түгелдей жоққа шығару, жоғалту емес, қайта дамыту, жалғастыру, жаңарту соны сапалы сипаттар беру болып табылады.

Өнер таланттарын тәрбиелейтін Жиен жырау атындағы жыраулық мектеп Қармақшы ауданының мәдениет үйі жанында ұйымдастырылған. Оған Жосалы поселкесі орталығындағы жалпы білім беретін мектептер мен кәсіптік-техникалық училищенің оқушылары мен сондағы мекемелер мен ұйымдарда еңбек ететін өнерге бейімі, ынтасы бар талапкер жастар іріктеліп алынған.

Бидас Рүстембеков жетекшілік ететін бұл жыраулар мектебінде жастарды өнерге баулуда, басқа мектептермен салыстырғанда сабақ өткізу бағдарламасында сәл өзгешеліктер бар. Мұндағы басты айырмашылық, оған қатысушылардың бәрі – балауса жеткіншектер. Оларға әуелі домбыраны үйрету қолға алынды. Мұнан кейін барлық оқушыға бір өлеңді жаттатқызып, соны Жиен жырау мақамында айтуға дағдыландырады. Осылай өнердің алғашқы әліппесін ұғындырып, көкейіне тоқытқан соң әрі қарай балаларға Батыс қазақстан, Орталық Қазақстан, Жетісу аймағы жыраулары мақамдарын арнаулы аспап таспасына жазылған дауыс арқылы салыстырып түсіндіреді. Сондай-ақ, Қазалы, Арал, Шиелі өңірі жырауларының мақамдарына да осындай жіктеу жасалады.

Аудан орталығындағы Жиен Дүзбембетұлының мақамында жыраулыққа баулитын екінші мектепке қатысушылардың бәрі түгелдей өнерге бейімділігімен танылған жеткіншектер. Және бір ерекшелік осы мектепке тартылғандардың басым көпшілігі 5-7 сыныптарда оқитын қыз балалар. Мұны да осы салаға жырау-жыршы қыздарды баулып үйрету, істі өрістету мақсатында туындаған жаңаша қау, сынақтың бірі деуге болады. Жалықпай, ұзақ ізденістің арқасында осы жұмыс жақсы нәтиже беріп, тәжірибиені кеңінен таратуға жол ашылды. Бұл мектепке есімі республикаға танымал жырау Арнұр Көшенейұлы мен Шамшат Төлепова жетекшілік еткен.

Екіншіден, мұнда жас жеткіншектерді өнерге баулудағы тағы бір ұтымдылық – фольклорды оқыту жоспары әр дәуір бойынша сатылап өрістету жүзеге асырылған. Мысалы, жыраулық өнердің қалыптасып, даму тарихы бірнеше кезеңге бөлініп оқылады.

Дәлірек айтқанда, он сегізінші, он тоғызыншы, жиырмасыншы ғасырдың бас кезіндегі белгілі-белгілі жыраулардың өмірі, шығармашылық жолдары біртіндеп сала-сала бойынша түсіндіріледі. Сол сияқты кеңес дәуіріндегі бұл өнердің өсу, қалыптасуы бірнеше кезеңдерге бөлінген. Ал қазіргі жырауларды – аға буын, орта буын, жас буын жыраулар деп үш топқа жатқызыпты.

Мектепте сабақты осылай сатылай жүргізе отырып, негізгі мақсат – бұрынғы жыраулардың бастаған дәстүріне, орындау мәнеріне тереңірек тоқталып, тәжірибе жүзінде көрсетіледі. Мәселе оқушыларға әр жыраудың мақамын, олардың термені айтудағы, әртістік ұтқырлы тәсілдерін домбырада өзі орындап отырып түсіндірген. Әрине, мұндай ізденістен туған жетістіктер ниетіндегі тәжірибе жинақтау арнасына барып құйылатыны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Нарымбетов, Ә.** Дәуір және поэзия. Зерттеулер: -Алматы, Жазушы, 1970, – 30б.
- 2 Айтыс, 2 том: – Алматы, 1976. – 25б.
- 3 **Еңсегенұлы, Т.** Сыр бойы ақын-жыраулары : – Алматы, 2000.
- 4 **Базарбаев, М.** Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы : – Алматы, 1973. – 38б.
- 5 **Ахметов, З.** Өлең сөздің теориясы : – Алматы, 1973. – 152б.

Қорқыт ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
Материал 12.04.13 редакцияға түсті.

У. Жанбершиева, К. Е. Суинтаева
Поэзия жырау и продолжение традиций

Кызылординский государственный университет
имени Коркыт ата, г. Кызылорда.
Материал поступил в редакцию 12.04.13.

U. Zhanbershieva, K. E. Suintaeva

Poetry of zhyrau and the continuation of traditions

Kyzylorda state university after Korkytata, Kyzylorda.
Material received on 12.04.13.

В данной статье рассматриваются особенности школ жырау в регионе Сыра. Вместе с тем отмечается роль изучения фольклора для эстетического воспитания молодежи. В статье анализируются проблемы преемственности поэтических традиций и духовной связи. Наряду с этим поясняется поэтическая манера каждого жырау и его оригинальный стиль выполнения терме.

In the given article the features of zhyray schools in Syr region are considered. At the same time the role of studying of folklore for esthetic education of young generation is marked. In the article the problems of continuity of poetic traditions and spiritual communication of generations are analyzed. Along with this the poetic manner of every zhyray and the original style of performing a terme are explained.

ӘОЖ 882.151.212.2

Н. Қ. Жүсіпов, А. Қ. Асаинова

Ғ. МҮСІРЕПОВТІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МОНОПОЛИЯ ЗАҢДЫЛЫҒЫН СУРЕТТЕУДЕГІ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада автор Ғабит Мүсіреповтің шығармашылығындағы монополия заңдылығын суреттеудегі стильдік ерекшелігі қарастырылады.

Бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан кеңістігінде «монополия» ұғымы ешкімге де таңсық емес. Өкінішке орай, құлағымызға сіңіп қалған ұғым болғанымен, оның кешегі Тоталитарлық Одақ кезіндегі қоғамнан қандай айырмашылығы бар дегенге, кез-келген тұлға жауап бере қоюы неғайбыл.

Ғ.Мүсіреповтің шығармаларының ішінде өндіріс жайлы жазған романдары «Оянған өлке» және «Жат қолында» айдарымен жарық көрген еңбектері қазақ халқының XX, XXI ғасырларындағы қоғам өзгерістеріне болжам жасап кеткендей әсер қалдырады. Осы уақытқа дейін жастарды, жасөспірімдерді қоғамымыздың тұғырлы өзгерудегі заңдылықтары қандай деген салмақты сауалға ойландыратын бұл еңбектер біздердің мектеп бағдарламасында ойдағыдай өтілуіне жете мән берілмей келгенін атап өткен орынды. Себебі Ғ.Мүсіреповтің «Жан айғайы» әлі де болсын біздердің «сана көзімізге» жетті деу ертерек. «Оянған өлкеде» Жұман мен Игіліктің антиподтық бір-біріне деген қайшылықтағы қым-қуытты шиеленісі қарым-қатынастары жай екі адам арасындағы кикілжің еместігін оқырманның ұғуына қам жасалғанда ғана ол туралы нұсқалы пікір тумак.

Әсіресе, Игіліктің жаз айында таңертең шөп шабатын машинасының даусы Жұманның қытығына тиіп, жүйкесін тоздыратыны жайлы құбылыс Ғ.Мүсіреповтің өзіне тән образ сомдаудағы шеберлігі ерекше. Жазушы бұндай монолог пен ішкі күйініш, Игіліктің замана ағымына сай іс-әрекетіндегі оңтайлы адамға іштарлық, көреалмаушылық танытудағы Жұманның қауқарсыз пұшаймандық халін ашып береді. Қазақ халқының «лық бір жұттық» деген мәтеліне қатысты оқиға құбылысында Жұманның боранда ықтап кеткен жылқыларымен бірге өзін құрбандыққа шалуы да трагизмдік шешім. Жұман малмен баюды кәсіп қылған тұлға болса, Игілік капитализмнің «айналым» заңдылығын түсініп, ағылшын фон-Штейнмен бірталай айналымға қаражаты жеткен жаңа қоғамның өкілі.

Кешегі Одақ кеңістігіндегі түсіндірілімде антогонистік тап қайшылығы ретінде көрсетілген екі дың образдары оқырман санасында қабылданған.

Бүгінгі таңда біздер тап қайшылығы ұғымынан гөрі қоғам өзгерісіндегі феодалдықтан капитализмге өту аралығындағы құбылысты тану деңгейіне бағдар жасап, оған жаңа философиялық көзқарас жасаймыз.

Аталған образдарға жаңа философиялық көзқарас танытуды біздер парадигма дейміз. Олай болса, 1984 жылы жарық көрген «Жат қолында» романына берілген аннотацияға көңіл қойсақ, төмендегідей тұжырым түзілген:

Халқымыздың аса көрнекті жазушысы Ғабит Мүсіреповтің жаңа жазылып біткен туындысы бұдан ширек ғасыр бұрын жарық көрген «Оянған өлке» романының заңды жалғасы, яғни екінші кітабы болып табылады. Бұл шығармада жазушы қазақтың ұлттық жұмысшы табының туып, қалыптасуын езушілерге қарсы саналы күреске жұмылуын және социалистік революция жеңісіне жетуін дәйектілікпен тебірене толғайды. Өз тағдырының қожасы болуға ұмтылған ұлттық жұмысшы табының саяси саналы күрескер дәрежесіне көтерілуі үшін орыс жұмысшылары мен революционерлерінің тигізген игі ықпалы шебер түйінделген. Ұлттар достығы жарастықты

суреттеледі. Бұлан, Сүгірәлі, жан, Зуев, Кенжеғара, Айғанша, Қарлығаш, Анар образдары жарқын даралығымен есте қалады». 92

Жоғарыда оқырмандар назарына ұсынылған аннотациядан аңғарғанымыз тап қайшылығы капитализм және монополия секілді қоғамдық өзгерістерге қазақ халқының көзқарасы мен Игілік, Кенжеғаралар арқылы жеке тұлғалардың психологиялық қалыптары монолог, диалог, полилог арқылы сыртқа белгілі болып отырады. Бұл түйіндемемізді дәлелдеу үшін төмендегі авторлық ұстанымнан мысал келтіріп өткен орынды:

Игілік бес мың жылқыны лық санап отыра беріпті. Мұнысы бір-ақ жұттық лық емес пе! Тегінде Нілді мен Ақбұйрат арасындағы кірені түгел қолға түсіріп алған дұрыс болар. Бес жүз жылқыны сатып, өгіз бен түйеге айналдыру керек. Бір түйе – біржарым жылқы, бір жылқы – біржарым өгіз болады. Пәуескенің ішінен қалмайтын есеп-шотқа қағып көріп еді, сол шамалағаны дұрыс екен...

Игіліктің ішкі монологымен Ғ.Мүсірепов капитализмнің айналым заңдылығына төселмеген қазақ өкілінің лығы Ушаковтың сарапқа түскен жарнасына әрең жететініне көңіл бөлген. Өндіріс ұстауға халі жетпейтін, құндылықты малмен өлшеген қазақ елінің капитализм заңына қатысты қарымды іс-әрекет жасауы қиындық туғызып отырғанына XX ғасырда тұжырым жасай алу шеберлігі Ғ.Мүсіреповтің келешек ұрпақ қамын ойлағандығын танытады.

Рязановтың өкілеттілігін адвокаттық құзыретімен бүркелеген Людвиг Федорович фон-Штейн, Николай Павлович Касаткин-инженер, бұл сапарда ойдың мағынасын тура жеткізу мақсатында тілмаштық қызмет атқаруға келген. Мұнымен бірге саяхатшы ретінде келген француз президентінің баласы Клод Эрнст Карно мырза. Бұл кісі де инженер.

Бүгінгі пайыммен сараптасақ, Клод Эрнст - Америка, Африка, Арабияны аралаған адам. Орыс Азиясымен танысқалы саяхатқа шыққан. Атадан мұра болған «жеті жұрттың тілін біл!» - деген халқымыздың даналығы тек бір орыс тіліне ланып қалғандығын Ғ.Мүсірепов мына бір үзіндіден диалог арқылы аңғартады:

- Оң сапарларың болсын!
- Шүкіран! – деп қалды инженер Карно.
- Бұл кісі арапша біледі екен ғой.
- Енше алла! – деді Карно. - Өзіңіз ше?
- Біз арап әліппесімен оқимыз. Бірақ араптың тіліне түсінбей оқимыз.
- Құранды да түсінбей оқисыздар ма?
- Ең алдымен құранды түсінбейміз.
- Намазды қай тілде оқисыздар.
- Аузымызбен арап тілінде, ойымызбен қазақ тілінде.

Карно қарқылдап күліп, Кенжеғараның тізесін алақанымен қағып-қағып қалып, тілмашына бірдемелер айтты. Тілмашы – мұнысы керемет даналық

сөз дейді деп аударды – халық даналығы шығар дейді. Орысша мудрость деген сөзді екі рет қайталады.

Арабша білмейтін Кенжеғара өзі не айтып отырғанын білмесе де, жаттап алған бір жол мақалды айтады. Қалжыңдаған дауыспен айтқаны:

- Әд дүния жифатун, уа талабуһа кәлбөн... – Кенжеғараның қасындағылардан не айтылғаны жайлы сұрағанда бір адам оны түсінбегеніне Карно: «Бұл дүние боқ, оны іздеген адам ит!» - деп арабтың даналығын танытатын нақыл екендігіне берген жауабын Ғ.Мүсірепов ерекше бөліп көрсетеді.

Ондағы басымдық мәні – арабша түсінбесе де, жекелеген сөздерді жаттап алған Кенжеғараның қолайсыз жағдайға душар болғанын Ғ.Мүсірепов ақиқатқа сыйымды суреттейді.

Дәл осы көріністе Ресей Азиясына сіңіп кеткен неміс халқының өкілі фон-Штейннің ішкі монологын автор әдемі келтіреді:

«Ұшқалақ француз мына қазақтың итке теңегені біз екенін түсінбей ме екен деп ойлады фон-Штейн. Ресей даласына сол боқты іздемей, не іздеп келіп жүр? Бірақ, жәбірленуге де болмайды. Француздың аты француз.

Инженер Карно Сикорскийге:

- Қате түсінбесем, жұртта әдеп, иба, инабат, ұят жоқ деп естіген сияқты едім, - деді Карно.

Сикорский:

- Бес миллион халықтың бір үйінде бірдеме болу керек қой – деді Сикорский.

Жоғарыдағы диалогтан Сикорский мен Карноның ішкі құлықтарының қазақ халқына деген көлеңкелі тұстары анық қалып тұр. Ғ.Мүсіреповтің 80-жылдары тоталитарлық режимдегі Кеңестік дәуірде өмір сүріп жатқан қазақтардың ұлттық санасын оятуға әрекет еткені осы романдағы диалогиямен шебер өрілген. Екеуінің арам пиғылдарын Ғ.Мүсірепов ішкі құлықтық қалыпта танытады: «Карно мен фон-Штейн елеусіз ғана жымысты да үндескен жоқ».

Көлгірсіген Сикорскийдің қазақ халқы жайлы мына ойына іштей сүйсінген, бірақ оның жағымпаз мінезі Карноға ұнамайды.

Автор аталған екі өкілді арқа тұтқан Сикорскийдің ділмарсуын диалогия арқылы аша түседі:

- Өлген шал жаңағы жігіттің әкесі ғой. Бұлар бірдеме даулап жүрмес пе? Осы арада келісіп кеткім келеді, - деді.

- Өлген шал деп отығаныңыз сіздің барлық өндірістеріңіздің указной имамы, - деді Степанов, әр сөзіне салмақ сала сөйлеп. – Ең алдымен имам атына құрмет көрсете сөйлеуіңізді өтінер едім. Бұл қалтаңнан үш тиын шығарып, екі тиын қайырып бердің мәселесі емес. Еңтең болыс кеңсесіне барармыз. Акты жасармыз. Имамның баласымен келісім жасағым келеді дегеніңіз Кенжеғара мырзаға қорлаудай тиеді. Сіз жалпы қазақ елін қорлай сөйлеп отырсыз!

Мұнымен бірге Рязанов фон-Штейнмен өзінің жағдайын орнықтырып алса, Ушаков капитализмдегі катал заңға ұдайы жалғыз төтеп бермесін білген соң, көшу қамына кіріседі. Ушаковтың тайталасы – Сикорский.

Сондықтан Ушаков өзінің артында қалатын кіріс пен шығыстың сәйкес келуіне сақтықпен қарайды. Авторлық ұстаным: «Сикорский Ушаков сияқты тұғырлы адам емес, ол үш үлкен өндірісті басқара алатын адам емес» - деген түзілім. Бұдан біздің аңғаратынымыз капитализмдегі кіші өндірістер акырындап Монополияға айналуға. Ірі үш бірдей өндірістің шоғырлануы – осының көрінісі.

Көшкелі жатқан Ушаковпен фон-Штейн, Карно кездесуге келеді. Кездесуде диалог арқылы ретін тауып Карно Ушаковқа өзінің ойын ашық білдіреді:

- ...Шынымды айтсам мені еріксіз шақырып әкелген сіздің Париж көрмесіне жіберген елу үш пұттық таза мысыңыз десем онымды көлгірсу дей көрмеңіз. Елу үш пұт кесек мыс мұхит тасбақасындай болып менің ойымда да жатып алды.

Мен көрмеге келген сайын соның айналасынан ұзай алмай қойдым. Сиқыры бар ма, тылсымы бар ма, білмеймін, мен әйтеуір соның қасынан кете алмайтын едім.

Бұл диалогтан Карноның жай ғана саяхатшы еместігін Ғ.Мүсірепов оның өз аузынан жорамалдап айтқызып тұрғандай. Қызығушылығы неде? – дегенге бұл түзілімге жақсы жауап: «Кездеспей кеткен бір бейне», «Ұлпан» және т.б. еңбектеріндегі суреті қалың, тілі көркем, астарлы ұғым сияқты көркемдегіш құралдармен суреттеуді бұл романнан кездестірмейміз. Диалогия және полилогия, монолог сияқты иірімдерде коммуникативтік қатысуға қажетті ғана сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер сұрыпталып алынған.

Карно:

- Біздің үйде сол кесек мысқа аяғын салып тұрып түскен сіздің императорыңыз жоғары мәртебелі III Александр патшаның суреті де бар, - деді.

Ол фотографияны осында отырған орыстардың бірі де білмейді екен. Өңгіме өрістемей қалды.

Бұл жолдардан орыс халқы өкілдерінің ішінде аталған суретке, мәдениетке мән бермейтінін Ғ.Мүсірепов аталған диалогпен білдірген.

Сикорский мен Ушаков арасының нашар екенін ескерген фон-Штейн әдепті түрде басқа жерге жіберді.

Авторлық ұстаным:

«Инженер Карноға орыстың арағы да ұнады, Ушаковтың өзі де ұнады. Аздаған дөрекілеу, епсіздеу ме қалай. Әлде онысында әдейілік бар ма екен? Осындай алып денелі, іскер адам епті боламын десе қандай жараспай тұрар еді. Жатсырамай, Сикорскийге ұқсап маймандамай, жылмандамай, аз сөзіне көп мағына бере сөйлейді. Бір ретте – қазақ даласына көңіліңіз ауған

екен ғой деп қалды. Мен шынымды айтып қала жаздадым. Бекер айтпаған екенмін. Бұ (Ушаков) менің неге жүргенімді бәрібір түсініп отыр. Келер жолы кездесе қалсаң ғой жымып амандасады. Онда мен фон-Штейн бөгесін болуы дегеннен басқа не айта алар екенмін... Шынында Ушаковтан біраз жайларды тұспалдап болса да сөйлесер едім, фон-Штейн естіп отырғанда қалай сөйлесерсің. Түптердің түбінде орыстың да, қазақтың да тілдерін білу керек болар».

Қорыта келгенде, «Жат қолында» романы Ғ.Мүсіреповтің қазақ жеріне капитализмнің орнығуы мен монополия заңдылығының қаталдығы адамдар арасындағы қарым-қатынасты өзгеріске түсіруіне маңыз берілген. Өндіріс маңына шоғырланған жат ел өкілдерінің Ресей патшалығының Шығыс бөлігіндегі мыс қорыту, көмір шығару сияқты экономикалық саясатына қызығушылық танытқан өкілдердің ішкі монологтарымен автор өзінің ұстанымын оқырмандарға нұсқалы тұрғыда таныта алған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мүсірепов, Ғ. Оянған өлке. Роман. – Алматы : «Жазушы», 1989; Жат қолында. Роман. - Алматы : «Жазушы» 1984.
- 2 Қаратаев, М. Шеберлік шыңында. -Алматы, «Қазмемкөркемәдеббас», 1963.
- 3 Ахтанов, Т. Керуен. -Алматы, «Жазушы», 1969.
- 4 Ысмағұлов, Ж. Оянған өлкені айта оқығанда. Қазақ әдебиеті, 2002.

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 02.02.13 редакцияға түсті

Н. К. Жусупов, А. К. Асаинова

Особенности стиля в изображении законов монополии в произведениях Габита Мусрепова

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 02.02.13.

N. K. Zhupov, A. C. Asainova

Style features in the image of laws of monopoly in works of Gabit Musrepov

Pavlodar State University named after S. Toraigyrov, Pavlodar.
Material received on 02.02.13.

Авторы статьи раскрывают художественное мастерство Габита Мусрепова в изображении законов монополии капитализма посредством стилистических особенностей.

The authors of the article expose the artistic mastery of Gabit Musrepov in the image of laws of capitalism monopoly by means of stylistic features.

ӨОЖ 882.151.212.2

Қ. П. Жүсіп, Г. Қ. Мәлікова

С. БЕГАЛИН, М. ИМАНЖАНОВ, М. ҚАБАНБАЕВ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ТАҚЫРЫП БІРЛІГІ

Мақалада, аты айтып тұрғандай-ақ, әңгімелеріндегі тақырып бірлігі сөз болады. 60-жылдардағы балалар жазушыларының көбірек қалам тартқан есірген еркелер туралы шығармалардың тақырып ауаны талқыланады. «Ойламаған жүріс», «Сымбатты Сима», «Ұрыншақ», «Бес батыр», «Жиһанкез Тити» әңгімелердің нанымды, нанымсыз тұстары көрсетіледі. Туындылардың бала түсінігіне сәйкестігі зерттеледі.

Қай кезде де елдің өмірі-әдебиеттің арқауы [1, 45 б.]. Әлем әдебиетіндегі тәжірибені алып қарасақ, әрбір жазушы өз тұсындағы өзекті мәселелерді жазып отырған. Жазушылардың жанын қай кезде де жай таптырмайтын тақырыптардың бірі - қорғансыз, жетім балалардың өмірі болса, 60-жылдары осы тақырыпқа қарама-қарсы - есірген еркелер туралы шығармалар жазыла бастады. Қазақ әдебиетінде қорғансыздардың өмірін М. Әуезов, «Қорғансыздың күні», Қ. Кемеңгеров «Момынтай» әңгімелері арқылы көрсетсе, есірткен еркелердің олпы-солпы, ұрыншақ мінездерін С.Бегалин, «Ойламаған жүріс», «Сымбатты Сима», «Ұрыншақ», «Бес батыр» т.б. әңгімелері арқылы әшкерелеген.

Бақылаусыз кеткен ерке балалардың бейбастақтығын көрсетуге арналған осындай шығармалардың бірі С.Бегалиннің «Ұрыншақ» әңгімесі. Жазушы бұл шығармасында баланың жас кезінен бұзылуы негізінен ата-ананың өзіне байланысты екенін бірнеше мысалдармен дәлелдеген. Сондықтан да осы тақырыптас әңгімелердің басына «Андамай аттасаң, алдыңнан апат кездеседі» деген эпиграфты текке қоймаған. «Ұрыншақ» әңгімесіндегі Жықан мен Әнипаның «жалғыз бала» деп еркелетіп, бақылаусыз жіберген Әлікен

атты балалары мектептен қайтарда өзгелерден бөлініп жолда жатқан бензин бөшкесіне сіріңке тұтатып салып жібереді. Ақыры ол үлкен өртке айнала жаздап, Ыбырайым қарттың көмегімен сөндіріледі, Жанып жатқан бөшкенің тесігінен сығалаймын деп көзін жарақаттандырған Әлікен ес-түссіз калып, емханадан бір-ақ шығады. Бұл жерде «баланы бастан» деген халық даналығы еске түседі. «Аман болсын, сау болсын. Тірі болса кімнен кем болар дейсің. Тәңірі осы жалғызды артымызда қалдырса» дейді [2,355б.]. Ал кім болып қалатынында жұмыстары жоқ. Сабақта отырған үшінші сыныптың оқушысы Әлікеннің ойы мынау: «Шіркін-ай, бір темекі тартып жіберсе, сонан кейін ақша салып жіберіп асық қағып ойнаса қандай қызық» деп ынтығып отыр [2,356б.].

Күндік емес, өмірлік проблеманың алдын алатын көрегендігін көрсетеді бұл жазушының. Өйткені сол бақылаусыздықтан, тым ер-кетотайландырып жібергендіктен де қазіргі кезде көптеген ата-аналардың темекі емес, енді нашақорлықтан арылта алмай сан соғып отырғандары аз ба? Тіпті қоғам содан зардап шегіп отырған жоқ па? Сапарғали Бегалин болса осы әңгімелері арқылы жасөспірімдерді жамандықтан жирендіруге тырысады. «Балаларға арналған кітаптар - тәрбиелеудің бір әдісі болуы керек» [3,282б.] – деген В.Г.Белинскийдің пікірін жазушы толық қолдағанын көреміз.

«Өзі шіркін жалғыз еді, тіпті туған күні айтқаным бар еді, бетінен қақпасын деп. Не істесе де көтерем» [2,361б.]. дейді. Бұл- әкесінің сөзі. Ал баласы ауыр халге түскенде:

«Еркелетемін деп әуейі етіп жіберіппін. Міне, бүгін сазайын тарттым,-деп ол бүгіліп отыра кетті» [2,362б.] деп суреттеген. Осында «Баланы мақтау жетілдірмейді; тәрбиелеп баптау жетілдіреді» деген даналық сөзді автор айтқысы келген. Жастайынан есірткен тәрбие берген баланы кейін, есейген соң жөнге салу тым қиынға соғады. Осы орайда «баланы бес жасқа дейін патшадай көр, бес жастан кейін құлындай жұмса, он бес жастан кейін құрбындай сөйлес» [4,32б.] деген халықтық педагогиканың даналығы еске түседі. Бұл тек балаларға ғана емес, ата-аналарға да үлгі боларлық әңгіме. Балаға білім беруге күш сал, оны халық ұлы, адам етіп тәрбиеле деген ой туады.

Балаларды мұндай типтерден жирендіру керек. Осы мақсатта жазушы С.Бегалин «Сымбатты Сима» әңгімесінде де «қуыс қурайдай сарайып өскен қуыс кеуделерден аулақ болуға» [5,138б.], ондайларға еліктемеуге шақырады. Бұл әңгімелерді оқығанда өмірде жиі кездесетін мұндай балалардың образы көз алдына келеді. Қоғамның алға дамуына кесел келтіретін мұндай қылықтарды болдырмауға тырысу үшін де бізге осындай шығармалар қажет.

Сол кездегі Кеңес үкіметінің саясаты бойынша мұндай кейіпкерлерді көрсетуге болмайтын еді. Өкіметтің саясатына нұқсан келтіреді деген ойдан туған әрекет еді. Бірақ автор бұл шығармасын «жеке бала» бейбастақтығын көрсетіп отырмын деген сылтаумен жазып шыққан.

Ал енді осы ұнамсыз кейіпкер Әлікенге қарсы М. Иманжановтың «Талап» атты әңгімесіндегі Кеңес деген баланың образын алып көрейік. Бұл екі шығарма да 60-жылдары жазылған.

«Талап» әңгімесінде төртінші сыныпты бітірмей жатып Кеңес деген бала паровоз машинисті болуды армандайды. Паровоз машинисті дегенді ол қаладан ауылға демалысқа келген Әсет деген баладан ести сала соған қызығып, қайткенде сол мақсатына жету үшін бар күшін салмақшы. Сөйтіп, арманның жетегімен ол Ақмоладан бір-ақ шығады. Алайда, осы жерінде әңгіменің қиюласпай тұрған тұсын көріп қалдық. Бұрын қалаға шығып көрмеген 4-сыныпта оқитын ауыл баласы өзі жалғыз келіп, көркемөнер училищесінде оқитын досы Әсетті еш қиындықсыз тауып ала алуы нанымсыздау.

Өзі армандап келген паровозды көргенде Кеңес жүрексініп қалады. Енді ол пионерлер жүргізетін ойыншық поездан дәмеленеді. Одан да еш нәрсе шығара алмайды. Жазушы осы жерде балаға үлкен ой салады. Ойыншық поезды жүргізу үшін де білім қажет болып шығады. Ол үшін еңбек ету, оқу керек. Кеңесте оның бірі жоқ. Ондағы балалардың Кеңесті әлі бу машинасы, физика дегеннің не екенінен бейхабарлығын келемеж етіп, күлгеніне шыдамай, ол ойыншық поездан бір-ақ секіреді. Енді Кеңестің сол ояңған намысы құшырлана білімге ұмтылдыратынына, еңбекке жұмылдыратынына жазушы сендіреді. Әңгіменің психологиялық уәждемесі (мотивировкасы) да біршама дәлелді шыққан. «МТС-тың өткен жылы салынған жаңа мектебінің 5-класында Кеңес те достарымен бірге сабақ тындап отыр. Ол бұрын арт жақтағы орындардың біреуінде отырушы еді, биыл ең алдыңғы қатардан орын алыпты» [6,349б.] дейді автор.

Осы орайда, «Талап» пен М. Қабанбаевтың «Жиһанкез Тити» атты әңгімелерінен ұқсастық көрдік. Айталық, әлі мектепке бармаған бес жасар Тити жиһанкез болғысы келеді. Балабақшада тәрбиешілерден жиһанкез дегеннің кім екенін естіп тамсана тыңдаған. Сол әсерден айыға алмай ағасы Алмастың «ақылы» бойынша «мына көшені бір айналып шықпақшы». Бір квартал өтуі мұң екен адасып-ақ қалғаны. Ақыры үлкендер мұның үйіне хабарлап әке-шешесі, ағасы-бәрі келіп алып кетеді [7,192-201б.] М. Қабанбаевтың «Жиһанкез Тити» атты әңгімесіндегі бар оқиға осы. Езу тартып, бір деммен оқып шығасыз.

Алдыңғы әңгімеге қарағанда, мұнда нанымсыз деп табатын әрекеттер жоқ. Бәрі де үйлесіп тұр. 5 жасар баланың үйден шыққаннан кейін бір квартал өтпей жатып-ақ адасып кетуі, бөтен адамдардан қорқып жылауы-қаламгер қаламынан сәтті шыққан.

Бұл екі әңгімеде де бала арманы, бала қиялы бар. Кеңесті қалаға жетелеп келген паровоз жүргізушісі болу арманы болса, бес жасар Титиді көшеге алып шыққан жиһанкез болуға деген құштарлық. Білуге құштарлық, әсіресе, балаларға тән қасиет десек, осыны екі автор да көрсете білген. Балалар

өмірін шынайы суреттеген, жас оқырмандардың жүрегіне жол тапқан бұл әңгімелерді балалар сүйсіне оқиды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Ақыш, Б.** Балалар прозасындағы балалар образы және эстетикалық концепция /Б.Ақыш// Білім-Образование. – 2001. – №2. – 23– 25б.
- 2 **Бегалин, С.** Жеткіншек / С. Бегалин. – Алматы : Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1960. – 389 б.
- 3 **Сетин, Ф. И.** История русской детской литературы /Ф. И. Сетин. – Москва : Просвещение, 1990. – 450б.
- 4 **Жарықбаев, Қ., Қалиев, С.** Қазақ тәлім-тәрбиесі / Қ. Жарықбаев, С. Қалиев. – Алматы : Санат, 1995. – 349 б.
- 5 **Бегалин, С.** Сәтжан / С. Бегалин. – Алматы : Жалын, 1978.- 167 б.
- 6 **Иманжанов, М.** Таңдамалы I-том. / М. Иманжанов. – Алматы : Жазушы, 1977. 445 б.
- 7 **Қабанбаев, М.** Жиһанкез Тити / М. Қабанбаев. – Алматы : Жалын, 1982. – 202 б.

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 10.05.13 редакцияға түсті.

К. П. Жусип, Г. К. Маликова

Тематика единства в рассказах С. Бегалина, М. Иманжанова, М. Кabanbaeva

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 10.05.13.

K. P. Zhussip, G. K. Malikova

Subject of unity in the stories of S. Begalin, M. Imanzhanov, M. Kabanbaev
Pavlodar State University named after S. Toraigyrov, Pavlodar.
Material received on 10.05.13.

Статья посвящена рассказам казахских детских писателей С. Бегалина, М. Иманжанова, М. Кabanbaeva, в которых открываются образы избалованных родителей детей. В рассказах «Ойламаган жүріс», «Сымбатты Сима», «Ұрыншақ», «Бес батыр», «Жиһанкез Тити» анализируются убедительные и неправдоподобные моменты. Исследуются соответствия произведений понятию детей.

The article is dedicated to the stories by Kazakh children's writers S. Begalin, M. Imanzhanov, M. Kabanbaev, which open the images of children spoiled by parents. The convincing and improbable moments in the stories "Oilamaganzhures", "SymbattySima", "Urynshak", "Bes batyr", "ZhihankezTiti" are analyzed. The compliance of the pieces to the comprehension of children is explored.

ӘОЖ 882.151.212.2

Қ. П. Жүсіп, Г. Қ. Мәлікова

БЕРДІБЕК СОҚПАҚБАЕВ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Мақалада Бердібек Соқпақбаев әңгімелерінің ұлттық өрнегі, дара стилі айшықталады. Шағын шығармаларындағы түрлі әрекеттердің итрих-детальдармен өте шебер берілуі сөз болады. Оның «Бурыл ат» туындысындағы қазақ баласының атқұмарлығын суреттеу әдісі, дәстүр жалғастығы талқыланады. Сондай-ақ «Әжесінің баласы», «Бір қалта құрт» атты әңгімелерінің ұлттық ерекшеліктері зерттеледі.

Әдебиет зерттеушісі Ш.Ахметовтың: «Балалардың психологиясына зеттеу жасағанда, олардың ойлау, түсіну қабілеті суреттеліп отырған оқиғаның, көркем образдың нақтылығын, дәлдігін өз өмірінің айналасынан алуы қажет етеді»[1,9б.] деген пікірі әрбір көркем шығарманың шыншылдығы, тарихилығы туралы ойды білдіріп тұр.

Образ деген ұғымға қатысты айтылған пайымдаулар қашан да күрделі болуымен назар аудартады. Филология ғылымдарының докторы Т.Рахымжановтың «Кең мағынасында образ-көркем бейне деген түсінікті берсе, тар мағынасында образдылық сөзбен жасалған сурет дегенге саяды. Яғни, әдебиет бастан-аяқ образбен, суретті сөзбен айшықталатын, сол арқылы толымды картина жасайтын көркем құбылыс» [2,66 б.] деген тұжырымы жеткіншектер бейнесін сомдау тәсіліне де толық үйлеседі.

Жалпы, біз балалар әңгімелеріне екі түрлі талап тұрғысынан қара-уымыз керек сияқты. Біріншіден, әңгімедегі оқиғаның шындық өмірге сәйкес келуін қатаң түрде қадағалау. Екіншіден, оқушы баланың жас ерекшелігін ескеру, яғни жазылған шығарманың бала ой-өрісіне сай болуы.

«Балаларға арналған әдебиет» деген мақаласында М.Горький: «Біздің жас әдебиетіміз балалардың дүниемен танысу процесіндегі туған көптеген

қызғылықты мәселелеріне сәйкес келетін кітаптарды әлі де тандап шығара алмай отыр» [3,366.], - деген екен. Горькийдің бұл пікірі қазіргі қазақ балалар әдебиетінің жағдайына сәйкес келіп отыр. Өйткені тәуелсіздік алғаннан бергі әдебиетімізде балалардың қазіргі өмірін суреттейтін шығармалар жоқ, балалар әдебиетінің сыншылары да жоқтың қасы. Осы орайда балалардың қандай кітап оқуы керектігі және қандай кітапты іріктеп алуы қажеттігі де өте маңдй мәселенің бірі дегіміз келеді.

Кітап оқымай баланың тіл байлығын меңгермейтіні, тілдің бейнелі мәнін түсінбейтіні белгілі. Мысалға, бір ғана түйе жануарына байланысты қазақта екі жүзге тарта сөз бар көрінеді. Ал орта мектептің сегізінші сыныбына арналған әдебиет оқулығындағы Шерхан Мұртазаның «Күй аңызы» әңгімесіндегі түйеге байланысты «нар», «тулақ» дегеннің не екенін жиырма үш оқушының бірде-бірі білмегендігін немен түсіндіреміз. Қазақтың тілі бай деп кеуде соққанмен сол тіліміздің иесі - жас буын оның қадір-қасиетін біліп, мағынасын түсінбесе ертең бәрі бекерге кетпей ме?

Мәселен: самаладай, білемдей, шыжандай, жегідей, алпамсадай, әңгередей, үйелмендей т.б. толып жатқан сөздерді өздерінің тұрақты тіркестерімен қосып самаладай қаптап, білемдей құйрық, шыжандай ел, жегідей жеп т.с.с тіркестерді қолдануға өріс алған. Осылардың барлығын төрт түлікке, үй, шаруашылықтың түрлеріне түгел қатысты ойлап көрелікші— ұшан теңіз лексикалық қорға тап боламыз. Бұрын бұлардың мәнін балалар ертек айтатын әже, іс тігетін шеше, мал бағатын, қонақ күтетін әкеден үйренетін. Қазіргі күні ертегі айтатын әжелер азайып кетті ме, әлде балалар құлықсыз ба. Ол енді бөлек әңгіме. Қалай дегенмен де кино, теледидар, интернет бұл байлықты, яғни тіл байлығын еркін қамти алмайды. Ол көбіне іс пен қимылға мән береді. Ондағы табиғат әсемдігі, сурет тек көрсетіледі. Көптеген бейнелі сөздер, сөзбен салынған суреттер бала құлағынан қағаберіс қалып жатады. Ал кітапта бұл көріністердің бәрі сөзбен беріледі. Міне, сол арқылы бала нешеме сөздер үйренер еді.

Демек, айтайын деп отырған басты мәселеміз - балаларға кітап оқыту керек. Бірақ бұған зорлық жүрмейді. «Оқуға күштеп зорлаған адам балаға жақсы қамқорлық жасай алмайды» [4,137 б.] деген екен Ян Амос Каменский «Ұлы дидактика» атты кітабында. Сонда, бұл проблеманы шешудің басты, әрі жалғыз амалы - балаларға арнап қызықты, ұлттық бояуы мол жаңа, жақсы кітаптар шығару. Ұлттық ерекшелік дегенде ең бірінші еске түсетін балалар жазушысы - Бердібек Соқпақбаев.

Бердібек Соқпақбаев қазақ балалар әдебиетінде өзіндік орны бар дара жазушылардың бірі. Қазақ балалар прозасында балалардың бейнесін сомдауда ерекше өрнек салып, ірі образдар жасаған көшбасшы қаламгер. Оның қаламынан туған балалар өмірінің әр қырын суреттейтін туындылары мол. Жазушының кейіпкерлері өмірден алынып, ондағы шынайы қатығыстар,

шиеленістер арқылы өседі, іс-әрекет үстінде көрінеді. Өмір құбылыстарын түрлі мінездер, психологиялар, бала әрекетінің қиялшылдығы арқылы әсерлі береді. Жазушының әдеби қарымы жайында белгілі ғалым С.Қирабаев өзінің Б. Соқпақбаевты еске алуында: «Бердібек Соқпақбаев – қазақ әдебиетінде өзіндік өрнегімен, шындықты қарапайым әңгімелеу арқылы мөлдіретіп, көз алдында жайып салатын, кейіпкерлерді даралау мен психологиялық бейнелеудің де өзгеше бір жолын тапқан талантты жазушыларымыздың бірі еді. Жасынан өмір талқысын көп көрген адамның өмір-баяндық деректері оның шығармаларына арқау болды. Ол сол көргендері мен сезінген дүниесін Ұлы Отан соғысы мен одан кейінгі ауыр кезеңнің шындығына сәйкес жаңартып, ой елегінен өткізіп, типтік орта шындығына лайық типтік бейнелер арқылы аша білді» [5, 461 б.] деп жазады.

Әрине Б.Соқпақбаев шеберлігінің шыңы болған шығарма «Менің атым – Қожа» екеніне дау жоқ. Қожа бейнесіне көңіл бөлу жалпы жазушының повестері жайлы жазылған мақала, зерттеу еңбектер де аз емес. Алайда Б.Соқпақбаевтың әңгіме жанрындағы көптеген жауһар туындылары ескерусіз қалып келеді. Иә, әңгіме повесть емес. Онда кейіпкер өмірінің бірнеше кезеңін, ұзақ сәтін кең қамтып бейнелеу жоқ. Осының өзінде әңгіме жанрының қиындығы тұрғаны анық. Ендеше осындай қиын жанрда қалам тартқан Б.Соқпақбаев әңгімелері бұған дейін неге шет қақпай болып қалған? Сондықтан да Қастек Баянбаев «Соқпақбаев жалған азуғы жоқ, өз жүрегін тебіретпеген тақырыпқа қалам тартып көрмеген сырбаз жазушы» [6,429б.] деген қорытындыға келеді. Демек Б. Соқпақбаев әңгімелерін өгейсітудің еш себебі жоқ.

Б. Соқпақбаев әңгімелерінде ұлттық өрнек те, дара стиль көрінісі де шынайы көрінуімен ерекшеленеді. Шағын әңгімеде түрлі әрекеттерді штрих-детальдармен өте шебер беру бар. Оның «Бурыл ат» әңгімесі осы пікірімізге дәлел. Жүйрік атты «Жеті қазынасына» кіргізген қазақ баласының атқұмарлығы шынайы. Солдаттар үйрете алмаған бас асау Бурыл атты Сүлейменнің дегеніне көндіруі тегін емес. Жақсы ат десе ішкен асын жерге қоятын бозбаланың қызығуы: «Жалына созса қол әрең жететін биік, әсем тұлғалы бурыл атты көргенде Сүлейменнің көзі жайнап кетті» [7,333б.] деп суреттейді.

Бұдан әрі Бурыл аттың жануарға тән тағдыры мен әрекеті, өзін үйретем деп әуре болып жүрген Сүлейменге көрсеткен асаулығы өте шебер берілген. Осы жерде қазақтың асауды үйрету әдістерін ғажап берілген:

“Көз ілеспес жылдамдықпен ол бурыл аттың үстіне топ етіп, бір-ақ қонды.

Болар іс болды.

Бурыл ат қосаяқтай шапшыды да, бұл қай басынғаның дегендей шынғырып кісінеп жіберді. Шапшығанда, бір сәтке тіптік боп, қаздып тұрып қалған еді. Сүлеймен қатып ұстап, жабысты да қалды.

Екінші рет шапшыды. Одан соң бір шапшып, бір тулап, нағыз шайтан мінезін енді көрсете бастады. Сүлеймен сонда да құламады. Бурыл ат енді тіке шапшығанда қойды. Мойнын тұқырынып, басын омырауына тығып алып, мөңкуге салды» [7, 335 б.].

Осыдан кейін де Бурыл ат небір мінездерін көрсетеді. Еркіндікке ұмтылған аттың айла-амалы қаншалықты көп болса да, атқұмарлығы мен табандылығының, шыдамдылығының арқасында Сүлеймен Бурылды жуасытады. Осы жерде автор балаларға «шыдамды, еңбекқор, табанды болындар» деп ұрандамай-ақ Сүлейменнің іс-әрекеті арқылы «кез-келген мақсатқа сол іске деген сүйіспеншілік, еңбек, батылдық арқылы жетуге болады»- деген ой тастайды. Бас-аяғы жиырма екі беттік шығарманы «Енді не болар екен?» деген қызығушылықпен отырып демде-ақ оқып шығарлықтай әсер тудырады.

Әңгімеге эпиграф етіп:

Ор болып қалушы еді шапқан жерің,

Шаттанып тұрушы еді қосқан елің,

Бота тірсек, қыз сағақ, сандал керім...-

деп, Ақан серінің өлеңін алуы да жарасымды.

Бурылдың асау әрекеті мен айласы таң қалдырады. Әсіресе арындап шауып келе жатып бурылдың кілт тоқтай қалуы назар аудартады. Ердің басынан ұшып кетіп жерге топ ете түскен Сүлейменнен Бурыл қашып кетпей орнында тапжылмай тұрғаны да жылқы мінезінің асау да болса, табиғи екендігін танытады. Осы жерде қазақтың «Жаксы ат – ер қанаты» деген мақалы есіңе түседі. Сүлейменнің бойындағы атқұмарлығы да – ұлттық мінез. Осы орайда: «Өзінің ұлттық тарихында бүкіл тұрмыс-тіршілігі тек қана атқа байланысты, жылқы малына қатынасты ел қазақтан һәм өзге кем де кем» [8,56.]-деген ғалымның пікірі орындылығы көзге түседі.

Біз тарихтан білетін соғыс-жорықтарда ат қырылса иесімен бірге жан беруі тегін емес. Қазақ ертегі, аңыз, батырлар жырларында да елеулі орын алатын бейнесінің бірі – ат. «Алтын сақа», «Тепеңкөк», «Бозінген», «Жаксылық пен жамандық» сияқты қазақ балалар ертегілерінде де адамның жан серігі, досы болатын осы жануар екені мәлім. Батырлар жырындағы Қобыландының Тайбурылы, Алпамыстың Байшұбары, Қамбардың Қарақасқасы кейін келе Исатайдың Ақтабанына, Ақан серінің Құлагеріне шейін осы ерекшеліктердің куәсі боламыз. Бұл біздің ұлттық ерекшелігіміз емей, немене? Осындай тұлпарлар жайлы тіпті «Күлтегін» жырында: «Күлтегін азбан ағын /ақ атын/ мініп опыра шайқасты. Алты ерін шаншыды [9,177 б.] Түргеш қаған қолы Болчуда отша, боранша келді. Соғыстың Күлтегін басы боз /ақбас/ ат мініп шабуылдады» [9,176 б.] деу де бұл дәстүрдің арғы заманнан бері келе жатқанын көрсетеді.

«Ежелгі түркі әдеби ескерткіштері мен қазақтың өзіндік төл әдебиеті арасында сан ғасырлар бойы бір сәтке де үзілмей келе жатқан көркемдік

дәстүр жалғастығы бар» [10,242 б.] екендігін осы мысалдардан анық көруге болады. Алайда бұл бөлек әңгіме.

Сонымен Сүлейменнің маңдай терімен жуасып, көмбелерге басқа аттардан оқ бойы озып келіп жүрген ақылды жануар бір есерсоқтың кесірінен мүгедекке айналады. Бурылдың мертігуіне тікелей себепші де, кінәлі де адам ол – Қорғасбай. «Атқұмар қазақтың ол да біреуі»[7,350 б.] Бірақ оның атқұмарлығы Сүлеймендікіндей емес. «Қорғасбайдың бойындағы және бір әдет атқа мініп алған соң ауыл арасында ақырын жүруді білмейді. Көшедей жұрт көрсін мені дегендей ылға да соқтырып, шабуылдап жүргені. Оның әлгідей шабуылдап бара жатқанда атқа отырысының өзі соншалық дарақы. Тізгінді қос қолдай тартып, шалқая шіренгенде, екі аяғы аттың құлағына жетеді.»[7,350б.] дегенінен оның атқұмарлығынан гөрі даңғойлығы басым екенін көреміз. Жазушы балаларға «есерсоқтық, даңғой, мақтаншықтан сақтану керек» дегенді Қорғасбайдың ессіз қылығы арқылы жеткізеді. Және Қорғасбайдың атқа отырысын адамға езу тартқызады.

«Сүлейменді көргенде бурыл ат басын шұлғи түсіп, ыңыранып қоя берді. Даусы да, тұрған тұрысы, жасаураған көздері де керемет аянышты еді. Сүлейменнің сай-сүйегі сырқырай балқып кетті. Бурылдың басын құшақтап жылап жіберді...» [7, 351 б.] Осы жердегі Сүлейменнің атының басын құшақтап жылауы бір кездегі Ақан серінің Құлагерін жоқтап жылауымен ұқсас. Иесі келгенде екі ат та ыңыранады, иелері де оларды құшақтап жылайды.

«Ұлттық материал ерекшелігі эстетикалық қабылдаудың механизмдеріне де әсер етеді. Қабылдау нәтижесінде қалыптасатын эмоциялық-эстетикалық тәжірибенің субъект үшін зор тарихи мәні бар. Өйткені осындай тарихи тәжірибенің жинақталуы арқылы көркемдік сана түзілетін» [11, 44 б.] болса мұндағы жануар табиғаты балаларға эстетикалық әсер беріп оларды тәрбиелеудің бір құралы болуы керек.

Бұл әңгімеде ауыз әдебиеті үлгілерінің де элементі бар. «Тайбурылдың шабысы гипербола түрінде тікелей суреттелсе, соңғы үзіндідей әрекет драмалық жағынан күшейіп, үдемелі сипат алып отыратын оқиға кейіпкер қиялы, эмоционалды көңіл-күй арқылы беріледі. [11, 20 б.] Эпоста Тайбурыл шабысын әсірелей суреттесе, Бурыл аттың шабысы да бас асаулықтан туған ерен шабыс. Бурылдың шабысы үстінде аттың да, баланың да қиялының шарықтауын, кейіпкердің басындағы психологиялық көңіл-күйді көрсетеді. Және осы арқылы характерлерді ашу - өте сәтті.

Осы сияқты ұлттық ерекшеліктерді дәріптейтін әңгімелері: «Әжесінің баласы», «Бір қалта құрт» т.б.

«Әжесінің баласында» қазақтың баланы ата мен әже бауырынан бөлмейтін тамаша дәстүрі берілген. Кішкентай Әли ауылына кеткен әжесінің соңынан қоярда қоймай іздеп барады. Міне: «Оңаша бөлмеде жазу азып

отырмын. Бір кезде Әлидің «Апа!» деп дауыстаған үні естілді. Е, оянған екен. Екі баланың да тәңертең көздерін тырнап ашып бізді емес, әжелерін іздейтін әдеті.

Мен жазуымды дереу доғарып, Әлиге бардым. Кішкентай қоршаулы төсекшесінде отыр ол. Ұйқысы қанған.

- Оу, Әлижан, қайырлы таң!

Сені кім шақырды? Апам келмей, сенің келуің қалай дегендей Әли маған өңі бұзыла қарап, тағы да:

- Ап – а – а! – деді.

- Апаң жоқ, жаным, тұра ғой. Мен бүгін сені зоопаркке алып барам.

Бұл сөздердің бірі де Әлидің құлағына кірмеді. Өңі одан әрмен бұзылып, жылауға айналды. [7,458-459б.]

Психологтардың айтуы бойынша ата-әженің тәрбиесін көрген бала ақылды, саналы болып өседі. Қазақ баласының өзге ұлттан ерекшелігі оның өз әке-шешесімен қоса атасы мен әжесінің тәрбиесін көруі. Сөйтіп бес жасқа дейін кімнің кім екенін ажыратып нағыз психолог болып алады. Қазіргі күнгі біздің немістердің он сегіз жастан кейін баласын өз бетінше өмір сүруге жіберетінін үлгі етеміз. Ол біздің ұлттық менталитетімізге жат. Он сегізден соң үйден кетіп жат бауыр болған жақын адамдар бір-бірімен отбасын құрып жатады. Ал қазақтың жеті атаға дейін қыз аласып, қыз беріспейтін салтын қайда қоямыз? Бірін-бірі танымайтын туыс ұрпақ ертең қосылып жатса ұлттық заңымыздың бұзылғаны емес пе? Міне, осы жазылмаған дала заңының, тәрбиесінің басы ата мен әже тәлімінен басталатынын ескерген жазушы бала психологиясы арқылы ұтымды ой берген. Ата-әже тәрбиесі – халықтық педагогика. «Өз балаңнан да немере ыстық», «Ата – бәйтерек, бала – жапырақ» деген қазақтың мақалдары сөзіміздің дәлелі.

«Бір қалта құрт» атты деректі әңгімесі де тартымды. Қазақтың кәдімгі қышқылтым, майлы құртын темекісін тастауына себі тие ме деп Қасым ақынға әкеліп берген автордың ақ пейілі көңілінді толқытады. Белгілі жазушы Ғабиден Мұстафин «Меніңше, балаларға арналған әдебиет сол балалармен қатар үлкендер де оқитын дәредеге жеткенде ғана қызықты, құнды әдебиет болса керек» [9.179] деген екен. Бердібек Соқпақбаев әңгімелері де дәл осындай. Адам табиғатының әр алуан компоненттерін беру арқылы ол ұлттық, қазақи бейне жасауға талпынған. Бұл адамның рухани дамуына әсер етпей қоймайды.

Гайһар Балтабаева өзінің «Қазіргі қазақ әңгімесі» атты кандидаттық еңбегінде кейіпкер характерін екі тұрғыдан қарастыру аса тиімді болып табылады дейді. Олар:

- жеке адам (тұлға ретінде);

- ұлттық бейне тұрғысынан.[11,23б.]

Өрине балалар әдебиетіне қатысты тарихи-әлеуметтік шындық кеңес үкіметі кезінде ашыла қоймағанына белгілі. Ұлттық дәрежедегі шығарма жазуға да сол

кездің саясаты мұрша бермегені мәлім. Дегенмен көркемдік ұстанымының, жазушының шеберлігінің арқасында Б.Соқпақбаев сынды қаламгерлер айтулы туындылар берді. Балалар әдебиетінің міндеті туралы айта келіп академик С.Қирабаев: «Балалар әдебиеті – қиын әдебиет. Оның бірталай өзіндік сипаттары бар. Балалар кітаптарының нақтылығы мен образдың көрнектілігі, лирикалық сезімталдық, характерлер мен оқиғаның динамикалық түрде дамуы, тіл тазалығы мен тартымдылығы аса қажет. Бала ойы мен ұғымы абстракциядан гөрі нақтылықты сүйеді» [12,142б.] дейді. Бердібек Соқпақбаев шығармалары дәл осы талап тұрғысынан жазылған. Оған жоғарыдағы талданған әңгімелер дерек бола алады. Жазушының қазақ халқының ұлттық сана-сезімін, психологиясы мен салт-дәстүрін көркем кестелеу барысында балалар бейнесін сәтті жасаған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Ахметов, Ш.** Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі / Ш. Ахметов. – Алматы : Мектеп, 1965. – 450 б.
- 2 **Рахымжанов, Т.** Романның көркемдік әлемі / Т. Рахымжанов. – Алматы : Рауан, 1997. – 362 б.
- 3 **Горький, М.** Әдебиет туралы / М. Горький. – Алматы : Қазақтың көркем әдебиет баспасы, 1954. – 252 б.
- 4 **Қазыбеков, Н.** Ой таразысы / Н. Қазыбеков. – Алматы : Жалын, 1991. – 256 б.
- 5 **Қирабаев, С.** Тәуелсіздік рухымен / С. Қирабаев. – Астана : Фолиант, 2002. – 500 б.
- 6 **Соқпақбаев, Б.** Таңдамалы / Б. Соқпақбаев. – Алматы : Жазушы, 1987. – 600 б.
- 7 **Соқпақбаев, Б.** Өлгендер қайтып келмейді / Б. Соқпақбаев. – Алматы : Жазушы, 1979. – 495 б.
- 8 Ер қанаты / Құрастырған: Аупбаев Ж. – Алматы : Қайнар, 1987. – 390 б.
- 9 **Сартқожа, Қ.** Орхон мұралары / Қ. Сартқожа. – Астана : Күлтегін, 2003. – 480 б.
- 10 **Келімбетов, Н.** Қазақ әдебиеті бастаулары / Н. Келімбетов. – Алматы : Ана тілі, 1998. – 502 б.
- 11 **Балтабаева, Г.** Қазіргі қазақ әңгімесі / Г. Балтабаева. – Алматы : 1999 Автореферат. 34 б.
- 12 **Қирабаев, С.** Әдебиет және балалар өмірі / С. Қирабаев // Жұлдыз. – 1969. – №8. – 142 б.

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 10.05.13 редакцияға түсті.

К. П. Жусип, Г. К. Маликова

Национальные особенности в рассказах Бердибека Сокпакбаева

Павлодарский государственный университет

имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 10.05.13.

K. P. Zhussip, G. K. Malikova

National features in stories by Berdibek Sokpakhbayev

Pavlodar State University named after S. Toraigyrov, Pavlodar.

Material received on 10.05.13.

В статье описываются национальный колорит, индивидуальный стиль рассказов Б. Сокпакбаева. В коротких произведениях определяется мастерство писателя в использовании штрих-деталей. Рассказ «Бурый ат» посвящается теме мальчика – любителя коня. В нем определяется национальный колорит и традиции казахского народа. Так же автором рассматриваются рассказы «Әжесінің баласы», «Бір қалта құрт».

The article describes the national color and personal style in stories by B. Sokpakhbayev. In short works the skill of the writer in use of details is determined. The story «Buryl at» is dedicated to the topic of a boy - a horse lover. It defines the national character and traditions of Kazakh people. The same author discusses the short stories «Әжесінің баласы», «Бір қалта құрт».

ӨОЖ 882.151.212.2

Қ. П. Жүсіп, Г. Қ. Мәлікова

ТЫНЫМБАЙ НҰРМАҒАМБЕТОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Мақалада балалар әдебиетінде өзіндік орны бар жазушының бірі - Тынымбай Нұрмағамбетов туындыларының көркемдік ерекшелігі талқыланады. Қаламгердің «Ата қоныс», «Шашубай», «Бір үйдің бақыты», Он төрт жасар жігіт» атты әңгімелеріне талдау жасалады. Ширақ, шымыр шығармалардың идеялық-көркемдік ізденістері, сол арқылы қазақ әдебиетінің проза жанрының дамуына

қосқан үлесі сарапталады. Шағын әңгімелердегі қаламгер қолтаңбасы, жазушылық шеберлігі пайымдалады.

“Адамның рухани жетілуі бала кезден басталатыны, ал бала әлемінің қашан да ерекшеліктерге толы, қиын да күрделі дүние екені белгілі. Осы күрделі дүниеге бойлай, бала психологиясын жете ескеріп жазу, яғни «балалар жазушысы болып туа жаралу керек» [1, 202 б.] деген пікірге назар аудартқымыз келеді. Өйткені балалардың ойлауында, дүниетанымы мен қарым-қатынасында басқаша көрініс бар. Соны түсіне білу және бейнелеу – шеберлік.

1960-1980 жылдар қазақ балалар прозасының, соның ішінде балалар әңгімелерінің, жемісті даму кезеңі болып табылады. Дәл осы жылдарда бүгінгі таңдағы қазақ балалар прозасының ең таңдаулы шығармалары туған. Атап айтқанда: Б.Сокпакбаевтың «Менің атым – Қожа» повесі мен «Өлгендер қайтып келмейді» романын және «Бір қалта құрт», «Ұлтан оқиғасы», «Бурый ат», «Көйлек мәселесі» сияқты әңгімелері, С.Бегалиннің «Бала Шоқан», «Көксегеннің көргендері» шығармалары, М.Иманжановтың «Уәде», «Талап», «Жол үстінде» әңгімелері, Т.Нұрмағамбетовтың «Жер исі» кітабы мен «Мұқа шалдың қыздары», «Бұлақ», «Ата қоныс», «Он төрт жасар жігіт» әңгімелері, М.Қабанбаевтың «Аю-аю, аюлар», «Қабан қарғын», «Құралай», «Қызық пен шыжық», әңгімелерін т.б. бөліп көрсетеміз. Бұлар қазақ балалар әңгімелерін байытты, жаңа биікке көтерді.

Қазіргі уақытқа дейін қазақ әдебиеттану ғылымында балалар әңгімелерін арнайы зерттеген ғалымдар аз. Бекен Ыбырайымның «Сырлы әлем», «Көркемдік көкжиегі», Құлбек Ергөбековтың «Мейірім шуағы», Н.Қазыбековтың «Ой таразысы» атты еңбектерінде осы тақырыпқа бір-екілі ғана тарау арналған. Ал 1990 жылдардан бергі біздің тақырыбымызға қатысты қорғалған ғылыми диссертациялар мыналар: Өтегенова Ә. «Бүгінгі балалар әңгімесі туралы» (канд. дис.) 1992 жыл, Ыбырайым Б. «Қазіргі қазақ балалар прозасы және рухани-эстетикалық даму мәселелері» 1998 жыл, Рүстемова Ж. «Қазақ балалар прозалық әдеби ертегісі» (канд. дис.) 2004 жыл.

Аталған еңбектерде қазақ балалар әңгімелерінің тақырыптық, идеялық жүйесі талданады, әсіресе 60-70 жылдардағы көбірек қарастырылған.

Жоғарыдағы айтылған мысалдардан қазақ әдебиеттануында қазақ балалар әңгімелерінің мүлдем ескерусіз қалмағанына, сөйтсе де кеңінен зерттелген тақырып еместігіне де көз жеткіздік.

Ал біздің басты мақсат – қазіргі кезеңдегі қазақ балалар жазушыларының таңдаулы әңгімелерін қарастырып, оған негіз болған тақырыптар мен идеяларды, бейнелерді талдап, өмір шындығы мен көркем шындықтың үйлесімін байымдау және автор әкелген тың жаңалықтарын ашу.

Балалар әдебиетінде өзіндік орны бар жазушының бірі - Тынымбай Нұрмағамбетов. Қаламгердің «Ата қоныс», «Шашубай», «Бір үйдің бақыты»

атты әңгімелерінде қарапайым ауыл адамдарының өмірі, тұрмыс-тіршілігі шынайы бейнеленген деуге негіз толық. Ал оның «Он төрт жасар жігіт» атты әңгімесі соғыс кезіндегі ауыл өмірін көзге елестетеді. Бұл шығармада баланың соғысты қалай қабылдағаны және сол соғыстың басқа салған нәубеті арқылы қалай есейгені әсерлі бейнеленген. Әңгіме «ширақ, шымыр жазылған» [2, 247 б.] деген Б. Ыбырайымның пікіріне біз де қосыламыз. Әкесі соғысқа кеткен Қияс балалықты тастап көкесінің орнына тары суарып еңбек етеді. Осы кезеңнен бастап ол есейеді. Өзінен кіші бауыры Сауытқа өзінше қамқорлық жасап аға болады. Күн тас төбеде шақырайып тұрған ыстықта кетпенін иығынан тастамай егіс даласында жүгіріп жүріп ол інісін де ойлайды. Бір ауық ағаштың көлеңкесінде дем алып отырып: «Ары-бері жүріп, ыссылап шаршайтын шығар. Қазір не істеп жатыр екен өзі» [3, 70 б.] деп өзіне ас-су әкелетін інісі Сауытты аяйды. Ауру шешесі Төржанды да бір сәт көңілдірсем дейді.

Қандай жұмыс істесе де, ол әкесіне еліктейді. Іштей өзін-өзі әкесіне ұқсатып содан кәдімгідей күш алып: «Құдай біледі, мен қазір көкемнен айнымаймын. Топырақ тастауым да тіпті аумайтын болар. Бәлкім, сырттан қараған біреу «мынау Қайыпбек емес пе? Сол ғой, бәтір-ау» деп таңырқаған да болар еді» [2, 72 б.], -деп бала көңілімен өзіне-өзі риза болып ісіне құлшына кірісуінен, қимылын үдете түсуінен де оның еңбекқорлығын көреміз. Әке орнын жоқтатпауға тырысқандығы психологиялық жағынан шынайы берілген.

Құлап қалған көтермені күні бойы жалғыз өзі қайта орнына келтіріп шаршап келе жатқан бала ауыл шетіндегі ойнап жүрген құрбыларын көріп, олардың жанынан өткендегі әрекетін «Қияс иығындағы кетпенін дұрыстап ұстап, өзін аса бір салмақты күйде танытты. Бұрын осындайда балаларға қосыла кетіп, бір ауық ойнап те кететіні бар еді. Бұл жолы олардың жарыса сөйлеп біраз жерге қабаттаса жүргеніне де мән берген жоқ. Қияс өзін дәл осы сәтте әкесіне ұқсатып келе жатты» [3, 76 б.] – деп, жазушының шынайы бейнелегенін көреміз. Бұл жерде қазақтың «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» немесе «Әкеге қарап ұл өсер» деген даналығы еске түседі. Әкесі оның жанында болмаса да, сабырлығы мен еңбекқорлығы балаға үлгі болып тәрбие бергені байқалады, Қиястың өзін «он төрт жасар жігіт» сезінуі осылайша көз алдымызда өтеді.

Осы шығарманың авторының балалық шағы соғыстан кейінгі жылдағы ауыр тұрмыстың тауқыметін өткергені аңғарылады, жесір қалған аналар мен жетім балалардың мұнды өмірін жастайынан көріп өскен ол сол Қиястай ерте есейгені бейнеленген. Автор сол өзі көрген қиындық, соғыс салған тауқыметтен аттап өтпеген тәрізді. Осы жағдайларды ол көркем әдебиетке алып келген, яғни өмір, заман шындығы мен көркем шындықтың арасы алшақ емес. Бұл жайында Ш.Айтматов: «Бала кейіпкерлерім өзінің автономиялық дербестігін сақтай тұра, менің балалық шақ өмірбаянымның әсерінен

жаралады» [4, 31 б.] дегені тегін емес. Демек Тынымбай Нұрмағамбетов өзінің бала кездегі көрген-білгенін осы туындысында ұтымды өрнектеген.

«Ата қоныс» атты әңгімесі Мұқа деген қарт өзінің бошалап кеткен сиыры – Аймүйізді іздеп өмірінің жартысынан көбі өткен Талтоғайға баратыны, сондағы көрген-сезгендерін көрсетуге арналған. Автор бұл шығармасында да соғыс кезіндегі ауыл өміріне қайта оралады. Мұқа шалдың психологиялық жай-жапсарын беруде шеберлік танытады. Басты кейіпкердің көңіл-күйіндегі кілт өзгерістердің себебі нақты детальдармен беріледі.

Аймүйіздің бошалап кетуі әңгіменің басталуына негізгі себеп болса, Мұқа шалдың атамекеніне бармағанына он жыл уақыт өткені, әне барам, міне барамын деп жүріп осынша уақыттың өтіп кеткенін сезбей қалуы – бәрі нанымды суреттелген. Үш ұлы-үш жерде директор, дүние-мүлік, ішіп-жемнен кенде емес ақсақалдың бір кездері өздері екен өрік ағашының жемістерін жеп отырып өткен күндерді есіне алуы әсерлі. Бәйбішесінің тірі кезіндегі, үш ұлының сәби шағындағы осы үйдің қабырғасында өткізген бақытты күндерін есіне алу суреттері де нанымды берілген. Сонымен бірге Мұқаның ескі досы Шынаркүл де сағына бұл өріктің дәмін алады:

Құдайым-ау, мынау сіздің үйдің бауының өрігі емес пе? Алда, жарықтық-ай... Әлі солып тұр екен-ау, ә? ...Құдайым-ау, әлі азбапты. Әрқайсысы баланың жұдырығындай... Сап-сары. Сары алтын дерсің [3, 18 б.] деп тамсануынан кейіпкердің аңғарғыштығы, табиғат жемісіне өзіндік тамсануы, сол арқылы өрік шалдың өткен күнге деген сағынышы, жан-дүниесі, сезімін беретін бағалы деталь қызметін атқарып тұр.

Мұқа сары өріктерді өткен күннің белгісіндей ыстық көріп алып келгенде кейінгі алған жас әйелі Торғын «Немене, балаларың таудың, жабайы өрігіне қарап отыр ма еді? Өрік керек пе саған? Анда екі жәшігі тұр...» [3, 31 б.] деп ашуланады. Әйелі Мұқа қарт берген матаны қағып жібергенде өрік шашылып қалады. Долдана сыртқа беттеген Торғын «біразын езіп кетті» [3, 31 б.]

Осы өрікке байланысты оқиғалар шалға едәуір әсер етті. Торғынның долданған мінезіне сыр бермеуі шалдың көнтерлі, көнбістігін көрсетеді. Жалпы, аталып өткен өрікті бағалауды жеткізген суреттеу кейіпкерлердің ішкі жан-дүниесін, мінезін беруде маңызды роль атқарып тұр. Мұқаның бір өрікті аузына салып, шаң дәмін байқауы: «Бірақ менің кеудемдегі кірден әлдеқайда таза ғой. Шаң деймін-ау, қайдағы шаң» [3, 31 б.], - деп ойлауы да сенімді.

Жазушы «туған жерді, ата қонысты сүю керек, қадірлеп, құрметтеу керек», -деп, жалаң ұрандамайды, қарапайым бір шалдың әрекеті, басынан өткергендері арқылы соны, табиғи нақышта нақыштаған. Әсіресе Аймүйіздің ескі жұртқа қарап мөңіреген тұсындағы Мұқаның:

- Мөңіре... Аймүйіз мөңіре... сенің күнәң жоқ, Аймүйіз. Сен тазасың. Сен бұл жұртты еш уақытта да ұмытқан жоқсың. Тағы да бір төліңді сен өзін

өскен жерден аяқтандырып қайттың...» [3, 29 б.] деуінен оның осы мақұлық құрлы болмағанына ұялуы, өкінуі біршама әсерлі берілген.

Бұл туралы белгілі зерттеуші Б.Ыбырайым былай деп орынды пікір түйеді: “Ең бастысы, қай шығармасы да қызықтырып, оқырманды тартып отырады. Оның сыры кейіпкердің психологиялық тұрғыдан дәлелденуінде. Т. Нұрмағамбетов характер психологиясын авторлық бипаз баяндаумен талдамайды, ұтымды, тапқыр детальдар, олардың қылық-қимылдары арқылы мезгеп, дәл жеткізеді. Сондай-ақ жазушы мәнеріне тән шуақты юмор да оқырманды қызықтыратыны сөзсіз. Бірақ дегізетіні – автордың юмор арқылы мінездеуге талпынуы жиі. Бұл талпынысы балаларды даралауға келгенде жатық, ал шалдарды суреттегенде сүрініп кететін сәттері бар” [2, 249 б.]. Т.Нұрмағамбетовтың юмору жайлы С.Асылбекұлы: «Оның юмору тапқыр, әжуашыл» [5, 23 б.] деп жазады. Енді соған біз шығармадан мысал тауып көрсек: «Қолым сынсын деймін-ау. Кім сындырады менің қолымды. Өңшең деректірдің әкесінің қолың сындырып бұл жұрт өле алмай жүр ме»[3, 31 б.],- деп, өзіне өзі кекесінмен жауап қатуы да оның парасаттылығын жайып салады.

Қалай дегенмен де Т. Нұрмағамбетовтың аталған әңгімелеріне ортақ сипат – ауыл өмірі, олардың тыныс-тіршілігі. Барлық ізденістері де осы тараптан көрінеді. Себебі ауыл туған еліміздің әдет-ғұрпының, өмір сүру салты мен ұлттық психологиясының, ана тілі мен ділінің алтын бесігі, осы қадір-қасиеттердің қаймағын бұзбау күннен күнге әлсіреп келе жатқан тәрізді деген ойды ол Мұқа шалдың бейнесі, ойы арқылы айтатыны көрініп тұр.

Жалпы әңгіме – көркем әдебиеттің ең күрделі жанрларының бірі. Әңгіменің қиындығы сол, егер роман бірнеше жыл оқиғаларын бірнеше ондаған кейіпкерлердің қатысуымен негізделсе, повесть бірнеше кейіпкерлердің бірер қырын көрсетуге бейім тұрса, әңгіменің бірер кейіпкердің бірер сәтін ғана берумен шектелетіні мәлім. Сондықтан ондағы айтылатын ой жинақы, көлемі шағын болуы тиіс.

Бұл жайында Ә.Дербісәлин: «Әңгімеге де үлкен жанрдағы шығармаларға қойылатын талаптар жүктеледі» [6, 174 б.] деп орынды пікір айтады. Ал Л.Толстой былай дейді: «Әңгіме – искусствоның ең қиын түрі. Көлемді повесте тамаша суреттеулермен, өткір диалогтармен, тағы сондайлармен оқушыны алдарқата салуға болады. Ал мұнда сіз түгелдей алақанда тұрғандайсыз. Сіз ақылды болуға тиістісіз, сіз мәнді болуға тиістісіз, - шағын түр үлкен мазмұннан сізді құтқармайды. Сіз сонета жазған ақын сияқты сөзге сараң, ықшам болуға тиістісіз, бірақ ықшамдылық материалды жинақтаудан ең қажеттіні талғап ала білуден тууға керек» [7, 213 б.]

Демек әңгіме жанрының жазушы тарапынан үлкен шеберлікті талап ететіні анық. Бүгінгі балалар әңгімесі тақырыптық жағынан кешегі кеңестік кезеңнің барлық салаларын қамтыған. Ал қазіргі тәуелсіздік алғаннан

бергі балалар өмірін суреттейтін, бала образын беретін шығармалардың (әңгімелердің) жүйеленуі жағы күрт азайған. Әйтсе де болашақта бұл игі іске жете көңіл бөліну ықтималдығы есте болған жөн.

Кезінде орыстың жазушысы М. Горькийді: «Жаңа адамның өсіп-өркендеуі балалардан айқын көрінеді. Ал олар болса әдебиет назарынан тыс қалып отыр, біздің қаламгерлеріміз балалар жайында және баларға жазуды мін көретін секілді» [4, 31 б.],- деген пікірі қазіргі қазақ балалар әңгімелерінің жағдайына сәйкес келіп отырған сияқты...

Көрнекті қаламгер Т. Нұрмағамбетовтің шығармашылық жолындағы идеялық-көркемдік ізденістері, сол арқылы қазақ әдебиетінің проза жанрының дамуына қосқан үлесі әлі де жеткілікті дәрежеде сарапталмай келеді. Т. Нұрмағамбетовтің шағын әңгімелерінің идеялық-көркемдік табиғатын жете талдап, қаламгердің өзіндік қолтаңбасы, жазушылық шеберлігін пайымдайтын еңбектер қажет-ақ. Әзірге жекелеген мақалалар мен Тамабаева Қ.Ө. Қорғаған кандидаттық диссертация ғана.

Баршамызға белгілі әңгіме - қысқа, нұсқа, қиын жанр. Сонысына қарамай бұл көп қырлы шеберлікті қажетсінеді. Т. Нұрмағамбетов - бұл жанрдың табиғатын барынша жетік білетін сөз зергерлерінің бірі. “Қып-қысқа әңгімелері арқылы-ақ қаламгер өзінің үлкен концепциялы суреткер екенін таныта алды” [8, 7 б.]. Ол әңгіме арқылы туған жерге деген сүйіспеншілікті, қарапайым да еңбекқор ауыл адамын, оның адами қасиеттеріндегі ұлылық пен адамгершілік игіліктерді жырлап келеді. Әңгімелерінің кейіпкерлері - көбіне пәк, таза, ойлы жандар. Басына тағдыр тауқыметі түскен, ерте есейген Бала, (Кектембай-” Қош бол, ата”, Елжан- “Тұнық су”, Қияс-”Он төрт жасар жігіт”, Шорман-”Қарлығаштың ұясы”, т.б.), ертеңінің тірегі болар жеткіншіктер тағдырына алаңдап, ұрпақ тәрбиесінің ұлттық тәлім-тәрбие бастауларынан ауытқымауына бас тігіп жүрген Қарт, (Сапарбек-”Перзент”, Нұржан-”Қауын исі”, Қамқа кемпір-”Жүрек жылуы”, Тәуекел-”Тұнық су”, Нағашыбай-”Бойтұмар”, т.б.), қарапайым еңбек адамы, (сушы Жаманкүл-”Сушы”, ”Жер исі” романындағы-Қоңыр), т.б.

“Әңгіме тақырыбы жазушы көкірегіне тыңнан келген бір ойдың ұялауынан туындайды. Ол ой суреткер бастан кешкен өмірдің сәулесі мен нұры, сыры мен шындығынан бірте-бірте келіп тарамдалады. Яғни, қаламгер сол өмірдің нұры мен сәулесін, шындығы мен сырын сырттай зерттейді. Оларды жан дүниесі елегінен өткізіп, қаламмен қалыптастырып, шабытпен шарпу арқылы шығарма тудырады” [8, 7 б.]. Сол бір творчестволық толғаныстан жаралған туындысы арқылы оқырманға қоғам, өмір, адам туралы түйінді пайым зерделетеді. Өзін және өзгені толғандырған сұраққа жауап табуға ұмтылады. Өйткені мақсатсыз шығарма жазылмайды. “Айтары жоқ дүние де-өлі дүние” [8, 7 б.].

Демек, қандай бір туындыдан да жазушының не айтқысы келгенін, оны не себепті көтергенін және қаншалықты айта алғанын, сондай-ақ, айтпақ ой-

идеясын қалай жеткізгенін көреміз. Жазушылар шығармаларында тақырып ортақ, мегзер идея ұқсастығы кездесе береді. Ең бастысы - алған тақырыпты игере білуде, идеяны шеберлікпен жеткізе білуде. Шығарманың жақсы-жамандығының, шынайылығының негізгі өлшемдері де - осы айтылғандар. Шығарманың өзіндік бет-бедері, салмағы мен құны да содан аңғарылады.

Көркемділік-шеберліктен туады десек, суреткер шеберлігі ең алдымен өмір шындығын жіті көріп, түсінуден, сан-алуан адамдардың мінез-құлқы мен қимыл-әрекетін, психологиялық ерекшеліктерін танып-білу қабілетінен көрініс табатыны белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, Т. Нұрмағамбетов қаламгер үшін нағыз шеберлік мектебі болып саналатын әңгіме мектебінде әбден шындалған, өз тақырыбы, өз қолтаңбасы бар дара суреткер.

Шығарманың көркемдік сапасы, идеялық мазмұны қоғамдық-әлеуметтік мәні жағынан күрделі шындықтарды көтеріп, соған қатысты байыпты ойлар түйіндеуімен өлшеніп, таразыланатыны белгілі. Т. Нұрмағамбетовтің бұл бағыттағы жетістігінің көрінісі ретінде “Сушы” әңгімесін атауға болады.

Шығарманың басты кейіпкері - Жаманкүл. Кеңшар жұмыскері, жоңышқа егісінің бапкері, сушысы. Өмірі біреуге бастық болып көрмеген, басшылық дегеннің дәмін татпаған қарапайым адам. Сонда әңгіменің айтар жайы қайда бағытталады? Әңгіме дегенде бұл - әлдебір оқиғаның құр баяндалуы емес. Қаламгер әңгімесі кейіпкерін “өйтті”, “бүйтті” деп басқан ізін санап, тәптіштеп жатпайды. Білгір, ақыл айтыс әңгіме иесі мұнда жоқ. Сонау жылдарда өткен оқиға көз алдында дәл бүтінгідей көлбеңдеп, оқиға бірте-бірте өрістейді. Кейіпкер өзіне тән мінездерін сол оқиға барысында, әрекет үстінде көрсетіп, ішкі жан-дүниесін шым-шымдап ашып, нақты характерге айналдыртады. Шығармада кекесін араласқан суретті сөз осылай қаланады. Сушы бойындағы осал қасиеттерді жазушы жеңіл күлкі араласқан юмормен суреттейді.

“Сушы” әңгімесі күлдіре отырып, көңілге ой ұялатады. Жазушы осы шығармасында басты кейіпкеріне түс көргіздіреді. Түс еріккеннің ермегі емес, белгілі бір мақсаткерліктен алынатын тәсіл. Жазушы осындай амал-тәсілдер арқылы кейіпкерлерінің көрген түсіне көркемдік-эстетикалық, терең әлеуметтік-философиялық жүк артып қояды. Бұл жағдай оның соңғы жылдардағы әңгімелері мен повестерінің бірсыпырасында кездеседі.

Бұл шығармада автор культ тақырыбына қалам тербейді. Жазушы мұнда келмекке кеткен осындай құбылыстың қоғамымызда әлі де болса белгі беріп қалатын көріністерін күлкі етеді. Еңбек адамының теріс мінездерін ашықтан - ашық көрсету күнә саналған Кеңес тұсында жарық көргендіктен бұл әңгімеде жазушы ирониялық баяндау арқылы кейіпкер болмысы туралы өзін толғандырған ақиқатты дәл суреттейді.

Әдебиетте еңбек адамдарын көрсете білу - қаламгердің алдындағы зор міндеттердің бірі. Т. Нұрмағамбетов әңгімелерінде де өз ісіне жан-тәнімен берілген еңбек адамдары бейнеленеді. Олар кебіне кейбіреулерге

ұнамсыз көрінсе де, алған бетінен қайтпайтын қайсар, адал болып келеді. Оның «Қорашылар» әңгімесіндегі Жылқыайдар, Жақып образдары да тек еңбек адамдары ретінде ғана бейнеленіп қоймайды. Олардың әрқайсысы адамгершілік, бауырмалдық, т.б. секілді ізгі қасиеттерімен танылады. Сол арқылы өзіне тартып тұрады. «Он төрт жасар жігіт» әңгімесінің тақырыбы да соғыс уақыты, сол бір буындары қатпаған балалардан қажымас қайрат, төзімділік, т.б. ізгіліктерді талап еткен сұрапыл кезеңге арналады. Қаламгер әңгімесінде он төрт жасар Қиястың балалық мінезінен гөрі, жасынан ерте есейген, өмір тақсіретін ерте татқан саналы, ересекке тән жауапкершіліктің қай-қайсысын да көтере білетін еңбекқорлық бейнесі тұлғаланады. “Мұндай әңгімелерінде де автор бірде салмақты ой иесі болумен бірге, енді бірде әдемі юморы арқылы адами болмысты нақты ашуға ұмтылады. Осы жолда көркемдік құралдардың қайсыбірін болмасын ерекше талғампаздықпен, өз орнымен пайдаланып, негізгі мақсатына қол жеткізе алады” [8, 7 б.] деген Тамабаеваның пікірі орынды.

Т. Нұрмағамбетов әңгімелерінің идеялық-көркемдік ізденістерін салмақтап, оның кейіпкер келбетін суреттеудегі өзіндік ерекшелігін сөз еткенде, “Бөрібайдың тымағын ит алып қашқан қыс” әңгімесіне соқпай өте алмаймыз. Өйткені, “ұлт”, “ұлттық” деп айпақ тұрмақ, сөз етудің өзі мұң болған 80 -жылдарда да бұл әңгіме таза ұлттық болмысқа, қазақи мінезге құрылған болатын. Бұл әңгімеде де юмор мен әзіл басым. Әдемі өрнектеліп, табиғи өрбіген диалог пен іс-әрекет астарынан ұлттық қасиет, ұлттық психология мен мұңдалап жатады. Ең бір сүйсінетін жайт - қаламгер қазақи мінез-құлықты, психологияны тамыршыдай тап басып, шынайы көрсете алған. Мысалы, күйеуді қайын жұртының қарсы алуы, оны қалжындап, сынауы, т.б. “Кәмпескенің арғы жағы ме еді, бері де ме еді” деп бастап үш күн, үш түн әңгіме соққан қайран қазақтың шалдары негізгі меселені ұмытып та кетеді. Бағлан қозының етін жеп, қайта айналып келмес қайран бозбалалық пен жігітшілік шақтарының ең қимас сәттерін тамылжыта әңгімелегенімен Әлмембеттің жасы бәрібір белгісіз күйде қалады. [9, 145 б.] Әрине, автор үшін де маңыздысы ол емес. Әлмембеттің жасын негізгі тірек етіп алған жазушы ойының түп қазығы қазақтың өткені, асыл қасиеттері, халықтық сипаты екені белгілі. Көшпенді ғұмыр кешіп, баласының туған кезін “ел қыстауға көшер кез, бидай орылар сәт, жайлауда, т.б.” өз тұрмысына қатысты атай салатын қазақтың туған жылын, күнін хаттағаны бар ма? Осындай уақытта өмірге келген қаншама Әлмембеттер бар. Міне, осыны мазмұндай отырып, автор шалдардың әңгімелері арқылы халқымыздың небір қазақи салттарын, әдет-ғұрпын тамсана әңгімелеп, сағыныш сазына бөлейді. Мұндағы автордың ең бір тамаша табысы - Нұрқабыл әңгімесі екенін айта кеткен жөн.

“Кейіпкер характерін сомдауда портрет, диалог қандай міндет атқарса, көркем деталь да сондай қызмет атқарады” [8, 9 б.]. Әсіресе, жазушы

прозасында ерекше орын алатын “Ата қоныс” әңгімесінде әдемі детальдар арқылы басты идея мен негізгі толғам түйінделеді. Қаламгердің өмір, тіршілік, туған жер, Отан, атамекен хақындағы жан толғаныстарын төгілдіре жеткізген осы бір шығармасы - өмір дастанының өзгеше қырын, жаңа бір жырын толғаған туынды. Адам үшін кіндік қаның тамған жерден ыстық ештеңе жоқ екені айдан анық. Осы негізде жазушы сол жайындағы жайдақ түсінігінді тереңдетіп, сана-сезімді байытып, тал бойыңа үлкен нұрлы шуақ құяды. Автор бұл шығармада әсіресе, сары өрікті кейіпкер характерлерін ашып, болмысын танытуда сәтті қолданылған ұтымды деталь ретінде қажетіне жаратады.

Т.Нұрмағамбетов әңгімелеріндегі ізденістердің бірқатары - оның жеңіл юмор мен сатира, ирониялық баяндауында жатыр. “Юморға негізінен тазалық пен туралықтың, игілік пен ізгіліктің қадірін білетін, адамгершілігі, қайырымы мол адамдар бейім болады” [10, 36 б.]. Оған жалпы ел-жұрт, қоғам атаулының қамын ойлаған қамқорлар ғана ненің дұрыс, ненің теріс екенін тап басып тануға ақыл-парасаты жететіндер ғана барады. Осы юмор арқылы автор күнделікті өмірде көп кездесетін адамдар арасындағы қарым-қатынастар арқылы көрінетін кейбір мінездер, келеңсіз қасиеттерді, күлкілі әдеттерді сөз қылады. Астарында зілі жоқ жеңіл күлкі, халықтық юмор бар шығармалардың бір шегі халықтық этикамен ұштасады.

Прозалық жанрдың барлығына да қалам сілтеген Т. Нұрмағамбетов әр кейіпкердің аузына тек қана “оның мінезіне лайық сөз салып”, “өзін суреттеп отырған адамдардың орнына қойып, олардың әрқайсысы қандай тілмен сөйлейтінін ап-анық біліп отырған”. “Белесебет”, “Балалық шақтың әндері”, “Жарамазан”, т.с.с. әңгімелерінен автордың өзін танысақ, “Қорашылар” әңгімесінен өмірге бой ұсынған қарапайым еңбек адамының шынайы тұлғасы сомдалады. Жазушы өзі суреттеп отырған ортаны өте жақсы біліп, адамдардың көңіл-күйі мен жан дүниесіне терең бойлай алғандықтан, оқушы сеніміне ие боларлықтай, шыншыл образдарды дүниеге келтірген.

Т.Нұрмағамбетов кейіпкер портреттерін беруде, жекелеген мінездеу, сипаттауларда үнемі өз көзқарасы, көңіл-күйін айқын көрсетіп отырады, Ал енді кейбір оқиға тұсында, не ұждандық мәселелерге қатысты қысқаша ой-байламдарын тіпті ашық сездіріп отырады. Эпикалық суреттеулерде барынша байсалды, бейтарап көрінетін жазушы шығарма табиғатымен қабысып жатқан табиғи тапқыр юморлар арқылы қарапайым халық болмысын жарқ еткізіп аша біледі. Қаламгер шығармаларында кейіпкерлердің әр алуан психологиялық ассоциацияларын әсерлі бейнелеу мақсатында ауыл үйдің мысығы, күшігі, иті, есегі және қазақы мінездес малы - жылқы құлын-тайларын, Аймүйіз, Жезмүйіз деп аталатын сиырлар бұзауларын ертіп, мидай араласып жүреді. Осыған байланысты да қаламгер шығармашылығында ирониялық баяндаудың элементтері көптеп кездеседі. Ирониялық баяндау

көбіне, авторлық баяндаумен түйінделіп отырады. Әсіресе, мұндай баяндау ауыл адамдарының қалалық болғандарының образында жып-жылы юмор арқылы беріледі. Жазушының кейіпкерлердің атын қоюы да қызық. Ол бір жағы негізгі идея, бір жағы жеңіл иронияны мегзеп тұрады. Жаманқұл, Шашубай, Қиғашбек, Бәдігүл, Шодьф, т.б. - осының нақты куәсіндей.

“Қазақ әдебиеттануында философиялық шығарма немесе философиялық роман деген ұғым нақты жанрлық анықтауыш ретінде қолданылмайды. Көбінесе, суреткердің белгілі бір әлеуметтік ой-тұжырымдарының қыры ретінде әлем, табиғат, қоғам, адам жайлы дүниетанымына, көзқарасына сай бейнелеу принциптерінің ерекшеліктеріне қатысты сөз болады, Европа әдебиетіндегі қоғамдық заңдылықтарды танытуда бастауын XVIII ғасырда басталған бұл тенденция XX ғасырда Ф. Кафка, Ж. П. Сартр, т.б. жазушылардың шығармаларында осы қаламгерлердің танымдық концепциясы ретінде жалғасын тапты” [11, 56 б.].

Қазақ прозасының шағын түрлерінде осы үрдіс зор мәнге ие болып, бірқатар жазушыларымыз үлкен жетістіктерге қол жеткізген-ді. Мәселен, Дулат Исабековтің “Сүйекші”, “Дерменесі”, Оралхан Бөкеевтің “Сайтан көпір”, “Атау кере”, “Қар қызы”, т.б. Бұл құбылысқа қаламгер ретінде Тынымбай Нұрмағамбетов те өз үлесін қоспай қалған жоқ. Әсіресе, соңғы жылдардағы жазған “Кене”, “Құпия кездесулер”, т.б. әңгімелерінде автор адам ғұмыры, оның адамгершілік санасы, жалпы жамандық пен жақсылық туралы өзінің философиялық концепциясын ұсынады.

Адам өмірінің мән-мақсаты неде? Санасын сарсылта, көкейін тесе толғандырған осы сауал төңірегіндегі ойды жанаша толғағысы келген суреткер экзистенцистік өдіске жүгінеді. Мұндағы басты авторлық идея - өлім. қиналу, үрей сөттерінде ғана адам өзінің нағыз өмір сүрудегі мақсатын, өз табиғатын ұғынады, ал басқа уақыттарда кәдімгі қоңыр төбел қу тіршіліктің күйбеңімен жүре береді деген ұғымға саяды.

Осыған байланысты, жазушының “Кене” әңгімесін атап кеткен орынды. “Шығармада “экзистенциялық” өмір философиясы қолданыс тапқан” [12, 11 б.]. Әлем әдебиетінде бұл әдісті әсіресе, француз модернистері Д. Джойс, Жан Поль Сартр, Альберт Камю, орыс әдебиетінде Л. Н. Толстой, Достоевский жақсы қолданғанын білеміз. Тіршіліктің бәрі де біздің санамыз арқылы ашылатын үлкен әлем бір екендігін философиялық оймен, суреткерлік сезімталдықпен көркемдік ойлау жүйесі арқылы ашып беретін бұл ағым шынайы өмірдің ащы шындығы мен көмескі тұстарын нақтылап көрсетеді. “Батыс әдебиетіндегі бұндай әдістерді Т. Нұрмағамбетов өз шығармашылығында ұлттық реңктер мен халықтық сипатқа сай етіп пайдаланады. Әсіресе, оның бұл тұстағы қолтаңбасынан Ф. Кафкамен мол үндестігін байқаймыз. Ф. Кафканың пікірінше, қоғамдық сана оның болмысына билігін жүргізеді. Ол өз шығармаларында адамзаттың рухани

құлдырауын, адамның жан айқайын бейнеледі.” [8,116.] Оның Г. Залезаның отбасы туралы жазылған “Превращение” шығармасы Тынымбайдың осы біз сөз етіп отырған “Кене” әңгімесімен өте ұқсас. Онда да бас кейіпкер бір күнде өз үйінде қоңызға айналып кетеді. Ал, Ж. Сартрдың сана, болмыс, өмір және өлім туралы философиялық “Мухи”, “За закрытыми дверями”, т.б., А. Камюдің “Чума” (“Оба”) атты көркем туындыларында күллі қоғамның рухани күйреуге қарай бет алып құлдырап бара жатқаны осы әдіспен терең, шынайы суреттелген.

Мұндағы баяндаушы позициясындағы сөз Бименнен гөрі жазушы стихиясына жақын. Бірақ, дәл осы образбен берілуі көркемдік-эстетикалық тұрғыдан нанымды шығады. Осының желісінде төл сөз (диалог), ішкі сөз, ортақ төл сөздер қаламгер шығармаларының баяндау қабатын құрайды. Шығарманың баяндау құрылымында әсіресе, ортақ төл сөздердің пайдасы өте зор.

Жазушының қаламынан шыққанына көп бола қоймаған, қаламгердің бүгінгі күн тынысына арналған әңгімесі “Ауғандық құстар” деп аталады. Қаламгер осы әңгімесінде осы заман тынысы мен адамының келбетін бейнелейді. Әсіресе, ақша табудың арзанқол жолымен байып алған бүгінгінің байларының бейнесі әдемі берілген. Әңгімеде әлдеқандай белгісіз құстың әлегіне ұшыраған, өздерін белгілі топ деп есептейтін бір ауланың тұрғындарының тіршілігі сөз болады.

Бұл әңгімеде, авторды қызықтырған байыған мырзалар емес, елдің тәуелсіздік жағдайындағы тұрмыс-тағдыры екені анық. Ауғандық құстардың өз иелері үшін ірі қадамдарға баруы да тегіннен-тегін емес. Өз жерлерінің азаттығы үшін самолетке шабуыл жасаған өжет елдің жауынгер құстары біздің елдегі зорлықшылардың қас жауы, зорлық көргендердің жоқшысы есебінде бейнеленеді. Қаламгердің бұл шығармасы бүгінгі күнге арналып, “жаңа қазақтардың” тұрмысынан сыр шертеді. “Мұндағы автор идеясы айқын. Қаламгерлік колтаңбасындағы өзінің таңбабасты ерекшелігін сақтай отырып, ол адам бойындағы жағымсыз қасиеттер мен адами қалыпты шынайы суреттей біледі” [8, 11 б.].

Т. Нұрмағамбетовтің жаңаша сипаттағы келесі әңгімесі “Құпия кездесулер” деп аталады. Бұл шығармадан да автордың жаңа ізденісінің куәсі боламыз. Батыс әдебиетінің тағы бір ерекше әдісіне бой ұрған жазушы мұнда да еліміз аңсап қол жеткізген, талай құрбандықпен келген Тәуелсіздік жайын қозғайды.

Ызғарлы желтоқсанда ұлы мұрат жолында қыршынынан қиылған боздақтардың бірі - Әбдірахманның інісі - Бидірахман еді. Араға ұзақ жылдар салып ол Сауал болып өмірге қайта келеді. Түрі жас, ақыл-ойы, жан-дүниесі дәл інісініңкіндей балаға Әбдірахман алғашқыда тосыққай қараса да, келе-келе үйреніп, оған қамқорлық жасайды. Сауалды автор тегіннен-тегін

кедей отбасына әкеліп отырған жоқ. Соншалықты қымбатқа түскен еркіндік пен тәуелсіздіктің елдегі көрінісі қандай? Міне, авторды толғандыратын, еріксіз жазуға итермелейтін сауал осы. Тәуелсіздік алдық дегенімізбен, бүгінгі қазақтың, елдің жағдайы Бидірахман аңсағандай, сол оқиғаның құрбандарының ойлағанындай емес. Ең басты мәселелер ана тіліміздің даму деңгейі, басқа діннің ықпалында кетіп жатқан жастар, т.б. Әңгіме Сауал-бала өлімімен аяқталады. Бұл трагедиялық көрініс адамды күйзелтіп қана қоймайды, сонымен қатар, мың сан сұрақтардың шытырмансыз жетелейді. Шығарманың көркемдігіндегі де идеялық құрылымындағы да басты күш - Сауал сұрақтары болып табылады.

Терең ой мен мағыналы тағылым, өнеге мен өсиет жазушының әрбір туындысынан табылады. Қаламы шырдалып, ой-өрісі әбден толысқан оның әңгіме-повестері өмірге деген құштарлық, болмысқа деген өзіндік көзқарастарымен қызықтырады. “Жазушының шығармаларының әр қайсысының өн бойынан салт-дәстүрдің саналы да халықтық сипаты өрісін тауып, кірігіп жатады, жастарды ұлттық тәрбиеге шақырады. Мұның өзі қаламгер әңгімелерінің мәнділігін танытса керек” [8, 11 б.].

Т. Нұрмағамбетов шығармашылығында үлкен орны бар, кесек туынды - “Шал, мая және жел” повесі. О баста “Мұң” атты әңгіме болып жарияланған бұл шығарманың негізгі идеясы - Кеңес үкіметі кезіндегі халыққа тісі батқан, “шаш ал десе бас алатын” шолақ белсенділердің әрекетін көрсету болатын. 30-жылдардағы тарихи ұжымдастырудан сыр шертетін бұл әңгіме сол уақыттағы келеңсіз жайттарды баяндайды. Шебер жазушы баяндап қана қоймай, бүгінгі өмірмен сабақтастыра талдайды. Осы орайдағы Құрысжанның – басты тұлға - қарапайым шаруа адамының ішкі ойлары талай жайларды ұғындырады.

Повестің негізгі тақырыбы қазақ халқының кеңес дәуірінде, әсіресе, 30-жылдар аумағында өткен өмірі. Бір баса айтатын басы ашық мәселе - повестің азат елдің аспанында дүниеге келуі. Әйтсе де, автор кеңес дәуірін әсірелемейді, сыңаржақтана бұрмаламайды, кеңестік өмір тіршілігін еш бұрмасыз әңгімелеп, шынайы баяндайды. Шығарманың идеялық мазмұны өте терең. Повесте өмір құбылыстары тартымды оқиға, әсерлі тілмен әсем баяндалып, нақты қоғам келбеті алдына жайып салынады. Бір ерекшелігі - жазушы қай тақырыпқа қалам тартпасын, қай кезеңді суреттемесін, алдымен адам тағдырына соғып, оның тыныс-тіршілігін, өмірдегі күрес-тартысын, әлеуметтік ортадағы әрекетін, қоғамымыздағы алар орнын тереңнен ашып, танытуды басты мақсат етеді. Аталмыш повесте қарапайым жанның қоңырқай тіршілігі арқылы заман шындығы мен уақыт бедері танылып, таразыланады. Кейіпкер тіршілігі жазушы шеберлігінің арқасында әлеуметтік, қоғамдық мәнге ие болады.

Бір кезде осындай шолақ белсенділердің кесірінен қазақ халқы кеңес үкіметінің алдында шынашақтай “күнәсіне” өмірімен жауап беріп,

миллиондап қырылғаны тарихтан бесенеден белгілі. Автордың мұндағы айтпағы халқымызды торғайдай етіп тоздырғанға, ең өкініштісі, өзіміздің кінәлі болғандығымызда дегенге саяды.

Сол уақытты шынайы бейнелеуде Т. Нұрмағамбетов сәтті қолданыстарға барады. Әсіресе, мая мен ботаның, Құрысжанның зарын жел қылып кәрлендіруі арқылы қазақ жұртының азынаған азабы мен тартқан тауқыметін баса бейнелеуге ұмтылады. Осындай параллелизмдерді қаламгер өз идеясын, ұсынар тағылымын жете жеткізуде сәтті пайдаланады.

Повестегі кейіпкерлер басынан өткен өмір көріністерін көркемдік қабылдау шеңберінде суреттеу, адамның қоғамда алатын орнын, әлеуметтік-моральдық ролін табиғи түрде дамыту белгілі бір жинақтаушы ойға, эстетикалық тұжырым жасауға алып келмек. Міне, сондықтан да, уақыт жағынан алғанда колхоздастыру кезін қамтитын бұл шығармада сол кезеңнің шындығы табиғи күйде көрініп, нанымды болып шыққан.

Дүниежүзілік әдебиеттің асыл мұралары болып табылатын бірталай кесек шығармаларда адамзаттың бақыты мен ізгілік үшін, өмірлік ұлы мұраттар үшін күресетін кейіпкердің тағдыры аянышты халде немесе өліммен аяқталып жатады. Осы бір сарын - Т. Нұрмағамбетов шығармашылығынан да тыс қалған жоқ-ты. Бұл турасында зерттеуші Тамабаева: “Мұнда “Айтматов мектебінен үйрену “іздері анық байқалады. Яғни, “Қош, Гүлсары”, “Ақ кеме”, “Ерте қайтқан тырналар”, “Боранды бекет” сияқты туындыларында осы сарын бой көрсетіп отырады” [8, 12 б.] дегенді айтады. Бұл шығармалардағы трагедиялық кейіпкер мен трагедиялық сюжеттердің берілуі арқылы шын мәніндегі Жақсылық пен Ізгілік, Имандылық барынша дәріптеледі.

Т. Нұрмағамбетовтің әңгіме жанрындағы өзіне ғана тән ерекшеліктері мен шығармашылық жолындағы идеялық-көркемдік ізденістерін сараптай келе, мынадай түйіндер жасауға болады:

Т. Нұрмағамбетов көркем әңгіме жанрын жан-жақты байытты. Оның әңгімелерінде терең адамгершілік ойлар айтылды.

Жазушы әңгімелерінің ұлттық сипаты айқын, өйткені, қаламгер кейіпкерлерін ұлттық болмысқа сай бейнелейді.

Қаламгер әңгімелеріндегі негізгі мазмұны жеңіл күлкі араласқан әдемі юмормен, ирониялық баяндаумен ұласып жатады.

Туындыгердің бүгінгі күн тынысын бейнелеген шағын туындыларында жаңаша көркемдік әдістерге бойлау байқалады. Сондықтан да, оның шығармалары терең этикалық-философиялық толғамға толы болып келеді.

Біз жұмысымызда көрнекті жазушы Тынымбай Нұрмағамбетовтің прозалық шығармаларын талдай отырып, ондағы идеялық-көркемдік ізденістерді тануға ұмтылдық.

Әдебиетте өзіндік өрнек-айшығы, оқшау тәсілімен дараланған жазушы сөз өнерін жаңа образдар мен соны ізденістермен байытты. Оның сомдаған

кейіпкерлері оқушы есінде ұзақ сақталады. Өйткені, олардың қай-қайсысы да күнделікті өмірде кездесетін, өмір шындығынан жаралған шыншыл бейнелер. Автор шығармашылығының барлығы дерлік тақырыптық-идеялық, проблематикалық мәселелерден туындайтын автордың ізденіс жүйесін танытады, қаламгердің стильдік даралығын айқындайды.

Т. Нұрмағамбетов кейіпкерлерінде халқымызға тән кеңпейілділік, мейірімділік, қонақжайлылық секілді ұлттық қасиеттер бірден байқалады. “Оның шығармашылығының басты ерекшелігі оның уақыт тынысына ілесіп отыруында” [8, 20 б.]. Ол өзі өмір сүретін ортаны, заманды бар жан-тәнімен сүйіп, уақыттың көркем кестесін жасай білді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Белинский, В. Г.** Избранные статьи / В. Г. Белинский. – Москва : Детская литература, 1986. – 500 б.
- 2 **Ыбырайым, Б.** Көркемдік көкжиегі / Б. Ыбырайым. – Алматы : Жазушы, 1981. – 396 б.
- 3 **Нұрмағамбетов, Т.** Ата қоныс / Т. Нұрмағамбетов. – Алматы : Жалын, 1977. – 465 б.
- 4 Сөзстан / Құрастырған Қ. Ергөбеков. – Алматы : Жалын, 1983. – 397 б.
- 5 **Асылбекұлы, С.** Қазіргі қазақ повестеріндегі заман шындығы / С. Асылбекұлы. – Алматы, 1997. – 37 б.
- 6 **Дербісәлин, Ә.** Ыбырай Алтынсарин / Ә. Дербісәлин. – Алматы : Қазақстан, 1965. – 312 б.
- 7 **Толстой, Л. Н.** Шығармаларының толық жинағы. 29-том. / Л. Н. Толстой. – Москва, 1964. – 431 б.
- 8 **Тамабаева, Қ. Ө.** Т. Нұрмағамбетов прозасындағы идеялық-көркемдік ізденістер / Қ. Ө. Тамабаева. – Алматы, 2005. – 22 б.
- 9 **Нұрмағамбетов, Т.** Таңдамалы / Т. Нұрмағамбетов. – Алматы : Өлке, 2005. – 319 б.
- 10 **Жарықбаев, Қ., Қалиев, С.** Қазақ тәлім-тәрбиесі / Қ. Жарықбаев, С. Қалиев. – Алматы : Санат, 1995. – 349 б.
- 11 **Рахымжанов, Т.** Романның көркемдік әлемі / Т. Рахымжанов. – Алматы : Рауан, 1997. – 362 б.
- 12 **Әуезов, М.** Уақыт және әдебиет. / М. Әуезов. – Алматы : Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1962. – 550 б.

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 10.05.13 редакцияға түсті.

К. П. Жусип, Г. К. Маликова

Художественные поиски в рассказах Т. Нурмаганбетова

Павлодарский государственный университет

имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 10.05.13.

K. P. Zhussip, G. K. Malikova

Artistic quest in the stories of T. Nurmaganbetova

Pavlodar State University named after S. Toraigyrov, Pavlodar.

Material received on 10.05.13.

Автор статьи рассматривает художественные особенности произведений казахского детского писателя Тынмбая Нурмаганбетова. Анализируются рассказы «Ата қоныс», «Шашубай», «Бір үйдің бақыты», «Он төрт жасар жігіт». Рассматриваются идейно-художественные поиски писателя, которые внесли весомый вклад в развитие казахской прозы.

The author considers the artistic features of the works of a Kazakh children's writer Tynymbay Nurmaganbetov. Analyzes the stories «Ata konys», «Shashubay», «Bir uidin bakyty», «On Fort zhasar zhigit». The ideological and artistic quest of the writer, who made a great contribution to the development of the Kazakh prose is considered.

ӘОЖ 821.512.122

А. К. Қадыров*, Ә. Д. Әміренов**

ШӘКІР ӘБЕНОВТЫҢ АҚЫНДЫҚ ТҰЛҒАСЫ

Мақалада кеңестік қатал биліктің қыспағынан тайсалмай халықтың ауыр тағдырын, елдің мұңын тура айтып, егеменді ел болуды, тәуелсіздікті аңсап өткен қайсар ақын Шәкір ӘбенOVтың өлеңдері талданады. Қазақтың егеменді ел болып, тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сайланғанда ертеден қазақтың жеке елдігін, еркіндігін аңсап келген ақын жыр арнап, бата бергендігі сөз болады.

Еліміздің тәуелсіздігі қоғамдық өмірде үлкен өзгерістерге жол ашты. Ең бастысы, туған Отанымыздың, қазақ жұртшылығының ұлттық санасының күрт оянуына айрықша әсер етті. Соңғы жылдарда қазақтың тарихын,

мәдениетін, әдебиетін, өнерін білуге деген талап-тілегі, талпынысы жылдан жылға артып келеді. Алайда, қазақ әдебиетінің, мәдениетінің тарихында өзінің шешімін таппаған, өзіміз жете танып болмаған, басқаға да танытуымыз қажет мәселелер баршылық. Кеңес империясының жетпіс жылдан астам уақытқа созылған отаршылдық үстемдігінің нәтижесінде қазақ халқы бірнеше ауыр қиын кезеңді басынан кешірді. Кеңестік қатал биліктің қыспағынан тайсалмай халықтың ауыр тағдырын, елдің мұңын тура айтқан қазақ әдебиетінің өкілдері үнемі қуғындалып, түрмеге жабылды.

Осындай қиындықты басынан өткергендердің бірегейі абыз ақын Шәкір ӘбенOV болатын. Өмірі, шығармашылық тағдыры да шытырман ақын, сталиндік қуғындаудың қаһарына ілігіп абақты азабын тартса да, ұстанған мақсатынан, өмірлік принциптерінен ауытқымаған. Оның ақындық мұратының, көркемдік-эстетикалық нысанасының мәнін танытатын ерекшеліктердің үлкені - егемендікті аңсауы.

Баспа бетінде Шәкір ӘбенOVтың аты аталып, оның қаламынан шыққан әрбір жолына цензура мекемесі терең үңіліп, електен өткізіп, өте сақтықпен қарады. Көп шығармалары жарыққа шықпады. Уақыттың өлеңге қойып отырған талабын жете түсінсе де, аузы күйіп, тағдыр тәлкегін тартса да Ұлы көсемді, Партияны аузына алмай, Кеңес үкіметінің саясатын жырламады. Шәкірдің өз сөзімен айтсақ:

"О, тіршілік, тіршілік,
Түңілдім сенен түршігіп.
Жүрегім қайтып тазарсын,
Бесбаттам кеткен кір сіңіп – дейді.

Ресей қоғамы екіге бөлініп, қарама-қарсы тұрып, екі ұдай атысып жатқанда "Алаш" азаматтары мен көзі ашық қазақ зиялыларының мақсаты-отаршылдықтан құтылып, елін, жерін бөліп алып жеке ел болу болды. Олар жеке таптық мүддеге бөлінбей, жалпы қазақ халқының қамын жеді. ұрандары "Оян, қазақ" болып, отаршылдықтан құтылып, теңдікке, бостандыққа ұмтылу болды.

Республика Президенті Нұрсұлтан Назарбаев дүние жүзі қазақтары Құрылтайындағы сөзінде: "Біз 1917 жылы да аңсаған азаттықты ала алмадық. Большевиктік саясат уәдесінде толық тұрмады. Отаршыл Ресейдің кесір саясатын мирас етті -

Төңкерістен кейінгі қазақ ауылдарына келген өзгеріс, оның жақсылық, жамандығын түсініп болмаған халықтың сергелдені басталды. Шәкір осы дүркіреген дүбірдің ортасында қалың халықпен бірге болды, оның қасіретін көзімен көрді.

Шәкірдің ақындық өнері Қазан төңкерісінің жеңісімен бірге келсе де басқа көптеген ақын жазушыларға ұқсамай Кеңес тақырыбына өзінше қалам тартқан, оның жалауын ұстап, туын көтеруден бойын аулақ салған, ақындық өмір жолында уақытының ащы шындығын ашып көрсетіп, халық тағдырын

толғайды. Ақын өмір сүрген заман - тонын айналдырған жарасымды дүние орнаған зорлық, зомбылық жоғалған уақыт. Өмір шындығын суреттеуде өзі тұстас ақындардың алды, озығы екендігін уақыт дәлелдегендей. Советтендіріліп, колхоздастырылып жатқан қарапайым адамдардың халіне замандастары жырлаған көрініс, құбылыстың екінші қырынан келіп жырлады. Оның өмір құбылыстарына өзіндік көзқарасы, бағыт-бағдары, бағасы болды.

Жасынан алғыр, қырағы, озық ойлы Шәкір патша билігінің құлауы кезіндегі қазақ зиялыларының жеке автономия құру жөніндегі идеясын, үнін, қимылын түсінді. Отаршылдық езгіден құтылып, дербес жеке ел болу бірнеше жүздеген жылдар бойғы қазақтың арман-тілегі болатын. Халқын сүйген, намысы бар қазақ азаматтары оларды қолдады. Көзі ашық, сауатты жас ақын Шәкір де қазақ өміріндегі маңызды саяси-қоғамдық мәселе деп қарап олардың жолын қуаттап, тілектестігін білдіріп, еліктеп 1919 жылы алғашқы шығармаларын жазды.

Ғылымы жоқ өнері жоқ, сорлы қазақ
Патшалы шет елдерге болдык мазак.
Ойыншық бұл көргеннің бәрі-дағы
Алдың да әлде болса, ауыр азап.
Ал енді қазақ саған түсті салмақ,
Қадалды оң бүйіріңнен темір қармақ.
Жаман кісі қызметке жарамайды.
Балаңды солдаттыққа алар таңдап.
Жерінді, малыңды алып, басқа ұрады.
Аузыңды аштырмайды, бастырады
Бұрынғы көрген қорлық дәнеңе емес.
Екі үйге бір қазан астырады.

Ақын Кеңес үкіметі келсе де елдің, жердің билігінің қазақтардың өз қолына тимегендігіне налып, олардың көздеген мақсатын айқын түсінді. өзі түсініп қана қоймай, халыққа түсіндіруге ұмтылды. Ақынның алғашқы шығармаларының идеясы, мақсаты отаршылдыққа қарсы, халықты азаттыққа, тәуелсіздікке шақыру болып қалыптасты. Большевиктердің "Жаңа қоғам" орнату жолында қазақтардың тең жартысының аштан қырылуы, халықтың болып, ауқатты тұрған бөлігіне қарсы күрестің күшеюі, елдің бас сауғалап шетке қашуы, мал басының кеміп, қолдан жасалған жұт, әсіресе қазақ ауылдарының тоз-тозын шығарды. Осы уақыт Шәкірдің ақын болып айналасына таныла бастаған кезі. Кешегі болыс, қажының баласы, от тілді ақындығы тағы бар Шәкір үлкен ауыртпашылықты, ауыр азапты, тағдырдың тауқыметін басынан кешірді, сергелдеңге түсіп, тығырыққа тіреліп, одан шығар жол таппай қиналды. Оның "Осы адам кейін болды құстан неден", "Құдай-ау күн көремін қайда барып", "Тауларға ат шықпаған арба шықты" тағы басқа көптеген өлеңдері осындай жағдайда туды. Ол ақынның тікелей өз тағдырының, халықтың ауыр тіршілігінің шынайы шындығы еді.

"Осы адам кейін болды құстан неден,- деп басталатын өлеңінде заманына налып әртүрлі құстар бейнесіне еніп, бейбіт өмір іздеп, олардың да өмірінің қайшылыққа толы екенін көріп:

Осы адам кейін болды құстан неден
Тілегім қанат лап ұшсам деген
Төбесінен кетсемде бірақ төніп
Егесіп ерегескен дұшпан менен
Қарға болсам болмайма тамағым тоқ
Мергендерде менсініп шығармас оқ
Құрысында боқ шоқып күн көргенім
Ешкімге қадыры жоқ, қасиеті жоқ
Қанатты болып аспанда өмір сүрмей,
Аяқты болып әуреді жерде жүрмей,
Көкке ұшып көлге қонсақ қаршыға бар.
Жерге қонсақ қоймайды иттер үрмей,
Көкпенен жерден басқа тұрағы жоқ
Құтылуға шарам жоқ көрге кірмей ,

– деген жолдардан өмірден өгейлік көрген ақынның таза өз тағдырының мұңы көрінеді. Ал, "Құдай-ау күн көремін қайда барып", – деп басталатын өлеңінде ақын жеке басының мүддесін айтып сары уайымға салынып, сезім жетегіне ілесіп кеткендей көрінгенмен халықтық мұң, әлеуметтік сарын айқын суреттеледі.

Алғашында жеке басының қасіреті суреттелгенмен өлеңнің өрісі тереңдеп жердің, малдың, жоқшысы, қамқоршысы ретіндегі тебіренісі көрінеді. Орнаған жаңа үкіметке деген көзқарасы айқын. Отаршылдықтың езгісінен арылмағандықты сезу бар. Ескіні аңсау сарыны да жоқ емес, оның да тіршілік шындығынан алшақтығы жоқ. Осының бәрін жиып келгенде тарихтың шындық жолдары. Кезінде қазақ ақындарының көпшілігі көре білмеген, көрсе де әміршілдік құрсауынан аса алмаған. Шәкірдің өз сөзімен айтсақ: "Көзін жұм, көрме дейді мүлдем жарық", – деп саяси билікті қолға алған жоғарғы топ халық ойын шектеп қана қойған жоқ, сонымен бірге өзімен келіспейтіндерді аяусыз жазалады. Ойлауға қабілетті, өмірдің ағысын түсінетін зиялы қауым ауыр азап шекті. ұлттық бостандықты аңсап, отарлық тепкіге қарсы шыққан Ахмет, Міржақып, Мағжандардың мұраларын жаттап халыққа таратушы ғана емес, идеясын, көзқарасын жалғастырушы ақын. Шәкірдің ақындық өнер жолындағы мұрат-мақсаты жүректен шыққан ақ қағаздағы қаламының нысанасын танытатын басты ерекшелік шындық пен ақиқат.

Алдымен заманының сырын түсін,
Заманға сәйкес болып істер ісің.
Көңіліңде күдікті мүддең болса,
Жасырма жариялап халыққа ұсын,

– деген қағиданы берік ұстап, жүрегінен шыққан жыр жолдары, цензураға сыймайтын кеңес үкіметінің сұрқия да солақай саясатының келеңсіз көріністерін шындықпен, ашық ащы сатирамен түйреді. "Колхозшы үлесем деп жылдық табыс, – деп басталатын өлеңінде колхоздастыру саясатының елдің берекесін алып, ешкім түсініп білмейтін бағыт ұстап, үкіметтің колхозшы шаруаны қалай тонап жатқанын ақын былай саралайды:

Бұл шындық көзім көрді емес өсек,
Он жыл жаза тартасың оң демесек.
Он кило қорытқан май ұй бас сайын,
Сиырыңның бар жоғы емес есеп.
Токсан кило ет келді басқа майдан,
Өкіметтің пайдасы сенің пайдаң.
Сиырыңның кесіп бер бір бор ын,
Міндеттеме төлейсің тапсаң қайдан.
Белсенділер халыққа құрған қақпан,
Жазықсыз жазаланар мұңын шаққан.
Тауығың жоқ та болса ұй бас сайын,
100 жұмыртқа төлейсің қайдан тапсаң
Колхозшыны алмай-ақ қанауына,
Салықтың сан жетпейді санауына,

– деп қарапайым адамдардың халін және мүмкіншіліктерінің мүшкілдігін, кеңес саясатының терістігі туралы батыл барып, колхоздастырудың құбыжық көріністерін жайып салады. Осындай заңсыздықтан келіп халықтың тұрмыс-тіршілігінің өте ауырлығын

Шекпен, дамбал битке ұя, жамауы да
Қасынады шыдамай талауына,

– деп жан тұршігерлік ащы шындықпен көрсете білген. Халықтың басына түскен ауыр тұрмысты көрген ақынның жан айғайы шықты.

Халыққа әпердік деп теңдік, азат,
Азат, теңдік дегені сайқы мазак
Ертедегі арабтың күң, құлындай,
Азат, теңдік орнына тартқызады азап.
Құдай жоқ, алдау дейді ислам діні,
Тіріге көйлек, өлгенге кебіні,
Жұмысшылар наразы, күйреу дейді,
Шаруалардың құрсын көрген күні,

– деп уақытында Кеңес үкіметінің шаруаларға жасаған әрекетіне нақ әділ бағасын берді Қазақ халқының тағдырына налыған ақын - "Жаман - заманның құлы болады" демекші кеңесшіл ақындарды қаламымен ілсе, көптеген өлеңдерінің негізгі идеясы орысқа бодан болдық деп, жарсалып, халқының көзін ашуға ұмтылған заманының ұлы 1950-55 жылдары үкіметке қарсы үгіт жүргізді деген жаламен түрменің темір

торында ауыр азап шеккені белгілі. Шәкір осындай қиын-қыстау кезде де жазудан бас тартпайды. Оқырман қауымын еріксіз елең еткізіп, басын көтеретін "Қызым Дауаға хат"!, "Еліме хат", "Осы елді табанға сан жүн ғып жеді", "Оқырғандар" нағыз азаматтық лирикаға жататын өлеңдер. "Қызым Дауаға хат /78,79/ өлеңі:

Ал Дауам алдым қалам саған арнап,
Көзде жоқ көңілде бар мен тірі аруақ
Айырылу бар, айырылған соң қосылу бар,
Сен атам, мен ботам деп жүрміз зарлап,

– деп қызына деген мұңын, сағынышты дара сезімін білдіруден басталады. Және осы өлең арқылы сүйген жар, дос, туыс, таныстарына да сарғайған сағынышын әсерлі жеткізеді. Түрмедегі көрген қорлығы, оның қатал заңы, кір, лас камералар, аштықпен, жалаңаштықпен шеккен азабы:

Мейлінше сыбағысты денем кірге,
Адам түгіл басынды бит пен бұрге.
Етсіз денең жабысып сүйегіңе,
Қасысаң қан шығады, болды сірне,

– деп абақтының азабын қаз-қалпында қарапайым тебіреніспен бейнелей келіп, көпшіліктің назарын өзіне аударып, заманның солақай саясатын халық алдына жайып салады.

Халықты нанша илеп, сазша таптап,
Заманның таза жолын жүр латтап.
Жуындыға семірген бұралқы иттер,
Мен түгіл арыстанды болды қаппақ.

Бұл өлеңін бір ғана қызына арнамаған, үкімет басшыларының солақай саясатын жеткізіп, көңіл аударту мақсатында халқына хат арқылы қиыннан қиыстырып, шұбарламай, ұғымға ауырлатпай жеңіл түсінікпен жеткізе білген. ұзақ өмір тәжірбиесінен өткен Шәкір осы шумақтағы:

Заманның таза жолын жүр латтап,
Жуындыға семірген бұралқы иттер,

– деген жолдарынан "қателік социализм идеясында емес, оны іске асырушылардың солақайлығынан" - деп өзіндік ой түйген. Еліме хат" /78,79/ атты өлеңінде туып өскен жерге деген ыстық сағынышын жеткізеді, бірақ сол елде кешегі дарынды, алғыр шешен Құнан ды да Омбыда алты ай бойы тергеуге жатқызғаны, ғұлама Шәкәрімге мола түгіл көрді де бұйыртпаған пысықтардың әлі барлығы айтылады.

Жазанды өтеп, қайтсаң елге ақталып
Қасың түгіл, досыңнан да сақтанып.
Екі елі ерін, бір тіліңе ие бол,
Аздап сөйле елірме де мақтанып,

– деген жолдарынан отыз жылдан аса уақыт өмір сүріп келе жатқан социализм идеологиясындағы солақайлық, демократиялық принциптің бұрмаланып,

сөз бостандығының жоқтығы қатты сынға алынған. Заманының жалындаған саясатынан тайсалмай, Құнан, Шәкәрім туралы ашық пікір білдіру Шәкірдің адамдық, ақындық мінез ерекшеліктерін танытса керек. Ол табиғаты шыншыл әділет жолында жанын берген қайсар ақын. "Оқығандар", "Айырылды"/79/ өлеңдерінде талай тарихтың тауқыметін көзімен көріп, басынан кешірген ақынның жырлағаны елдің мұңы, тарих пен тағдыр шындығы. Соғыстан кейінгі ел еңсесін жаңа көтере бастаған 50-ші жылдардағы қайта айналып келген зұлмат:

Ақсақ, тоқсақ, кемтарға сан жетпейді,

Бала жетім; әйелді жесірлейді.

Ат қойып саясатқа айдай берді,

Алдыда өтірік пенен көшірмені. Сол жылдардағы Е. Бекмаханов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайловтар сияқты қазақтың сүт бетіндегі қаймақтары да қамалып жатқан болмысы шынайы суреттелген.

Айырылды есер түгіл есті есінен,

Шебер тілі жаңылды кестесінен.

Сонымен қоса осы өлеңде кеңес үкіметінің сойылын соғып, тілін, дінін ұмытқан пысық, шала сауатты белсенділерді түйресе, көптің көзі көріп, жүрегімен тебіренген, бірақ қолдарына қалам алып жаза алмаған тақырыптардың бірі ұлттық тіліміз, салт-дәстүріміз, мәдениетіміздің орнына орыстың ғана тілі, мәдениеті және дәстүрі үстемдік етуін жырға қосып, өмірдің әділетсіздігіне наразы болады.

Шәкірдің қатты сынына ұшыраған кейіпкерлері ұрлық, паракорлық пен құлқынның құлы болған ел жегіштер, жазықсыз жандарды пәле жауып ұстатқан қара ниетті жағымпаздар, шала сауатты белсенділер, пысықтар. Осы елді табанға сап жүн ғып жеді /78.79/, – өлеңінде:

Қасқырдың тісі сынып қан шығарса,

Белсенділер аш иттей үңгіп жеді.

Жағымпаздар мадақтап, сөзін құптап,

Елді үркітіп өздері ығына ықтап.

Әр жауырға бір қонған сауысқандай,

Шоқып жүр тыным таппай шықылықтап,

– деп ақын заманындағы кейбір адамдар бейнесін нанымды түрде суреткерлікпен айта білді. Бұл кеңес үкіметінің сұрқия саясатының бір тармағы. Адамдарды бір-біріне айдап салу, бір-біріне тыңшы қылу, бір-бірін сынатуды өрістеткеннің көріністері. Осы көріністерді кеңес үкіметінің идеологиясы қазақтар бойына терең қалыптастыруға тырысты. Нәтижесінде осы идеология басшылары "Қазақтар орыстарсыз бөлек мемлекет бола алмайды", – деген ой қалыптастыруға тырысты.

Шәкір Әбеновтың ақындық жолының ең үлкен саласы - поэмалары. Ақын поэмаларындағы айтылайын деген ой, алдындағы бөліміндегі

өлеңдерінде дәлелденген ойларға тапқан жауабы іспеттес. Елдің, жердің, тілдің, салт-дәстүр мен тарихтың жойылып бара жатқандығынан соған қарсы қолданған шарасы. Кезінде Шәкірге "бүгінгіден түңіліп, өткенге көп қарайды, өткенді аңсайды, шыл" деген кінәлар да тағылғаны белгілі. Бұл пікірді ақынның озық ойын түсінбеген шала сауаттылар айтты. Шәкір бұл жерде үлкен ұстаздық роль атқарды. өз оқырмандарын, оқушыларын ұлттық негізде тәрбиелеуге ұмтылды. Елін, жерін қорғап егемендігіне ие болып тұрған Кейпін батыр, Жапал батыр, Тоқтамыс батырларды дәріптеді. Бүгінгі егеменді ел болып отырған уақыттағы қолданысқа енген ұлттық идеологияны жарты ғасыр бұрын көтерген.

Қазақтың егеменді ел болып, тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сайланғанда ертеден қазақтың жеке елдігін, еркіндігін аңсап келген ақын жыр арнамай тұра алмады. Халықтың ежелден көксеген азаттығы келді, оның тағына халқым, – деп туған Нұрсұлтан отырды. Біз көрген қуғын-сүргін, зобаланды, қанды-қырғынды ұрпағым көрмейтін болды, – деп басындағы өмірлік қайғысы сұйылды.

Халқыңа тәуелсіздік нұрын шаштың,

Тар асу, тайғанақ жол, кер белесте.

Ақ кигізге көтеріп, Хан сайласқан,

Қарт атаң тоқсан бірде мен емес пе?

Ақын Ұлы тұлғаны жырлағанда өткен тарихқа, ондағы халық тағдырына көз салады, солар туралы ойланады. Осы кемеңгер ісінен ұрпағына бақыт күтеді.

Республика Сарайының төрінде Нұрсұлтан Назарбаевты президенттікке ресми сайлау салтанатында халық атынан Шәкір баба былай деп ақ батасын берген еді:

Халқың сүйген перзенті екенсің, енді сол халқың айтар батасын берейін. Қазақта бата деген екі түрлі болады: Бірі - негізгі бата, екіншісі - лебезді бата дейді.

Негізгі бата - халықтікі. Халық қастерлеген басшысына адал қызметі үшін батасын өзі береді.

Шәкір - ақпа сөзді, шақпа тілді, шабыты келгенде көкірегінде қоздап жүрген шынайы сырларын ақтара салатын төкпе ақын, ол - алысқа алқын сілтейтін жүйрік, уақиғалы поэма, дастандар жазған эпик ақын, ол - өзінің өлеңдеріне арнап ән шығарып, өлең-жырын шаршы топта домбыраға қосып шырқап айтатын әнші-композитор, ол - алғыр ойлы, бөгелмей сөйлейтін тілге айтыс өнерінің жүйрігі, ол - ауыз әдебиетінің айтулы білгірі, терең шежіреші, батагөй баба. Бір ғасыр ғұмыр кешіп Ұлы мұраты орындалып алансыз бақилыққа сапар шекті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әбенов, Ш. Шыңғыстау. – Астана : Фолиант баспасы, 2012. – 324 бет.
- 2 Қадыров, А. Ақындық әлем. Семей : Үш биік, 2000. – 211 бет.
- 3 Әбенов, Ш. Батаменен ер көгерер // А журналы, 1992. № 3, Б. 112 - 118.

*Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей қ.

**Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.
Материал 07.03.13. редакцияға түсті.

A. K. Kadirov, A. D. Amrenov***

Поэтический образ Шакира Абенова

*Семипалатинский государственный университет
имени Шакарима, г. Семей;

**Павлодарский государственный педагогический институт,
г. Павлодар. Материал поступил в редакцию 07.03.13.

A. Kadirov, A. D. Amrenov***

Poetic image of Shakir Abenov

*Semey State University named after Shakarim, Semey;

**Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.
Material received on 07.03.13.

В статье дается анализ гражданской поэзии Шакира Абенова, получившей признание в годы Независимости.

В исследовании особо отмечается преемственность идеи сохранения национального самосознания с современным политическим курсом Первого Президента РК Нурсултана Абишевича Назарбаева.

The given article gives an analysis of civil poetry of Shakir Abenov who got recognition in the years of Independence. Continuity of the idea of preservation of national consciousness with the modern policy of the First President of Kazakhstan, Nursultan Abishevish Nazarbaev is especially noted in the article.

УДК 81'1

Г. Н. Кенжебалина

СИМВОЛЫ В ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ КАЗАХСТАНА: БАЙТЕРЕК И ПТИЦА САМРУК

Статья посвящена концептуальному анализу символов «башня терек» и «птица Самрук», вербализованных в русскоязычной прессе Казахстана. Автор в своей работе рассматривает понятие «символ» с философских и лингвокогнитивных позиций. В качестве фактической базы исследования используются этимологические и мифологические источники.

В древности символом называли половину разрезанной надвое палочки. Расставаясь со своим гостем и другом, хозяин приносил палочку и разламывал ее, отдавал одну половину гостю, а вторую оставлял себе. Спустя годы старые друзья или уже их потомки, могли опознать друг друга, соединив обе части палочек.

Как объект научного исследования символ известен еще со времен античности. Платон использовал термин «символ» (427-347 гг до н.э.) как знак («монета - знак обмена»), Пифагор (VI в до н.э) применял символ в качестве орудия познания при изучении и истолковании всего таинственного и неизвестного.

Уже тогда древнегреческие ученые осознавали тонкую, но весьма существенную грань между символом и смежными понятиями: «...еще раз высоко оценим это замечательное во всей античной эстетике дистинктивно-дескриптивное исследование самой категории символа. Здесь, прежде всего, обращает на себя внимание тщательное размежевание с другими, соседними, но, по существу, совершенно недостаточными понятиями символа. Символ не есть 1) просто знак чего-нибудь неизвестного. Он не есть, далее, также и 2) знак такого известного, которое получает немотивированную интерпретацию. Символ не есть, далее, 3) знак чего-нибудь традиционного. Символ предмета не есть его 4) аллегорическое истолкование, так что, например, изображение зверей в басне есть только аллегория, то есть более или менее случайный пример, иллюстрирующий какую-либо абстрактную мысль. Но символ не есть и просто 5) равномерная и равноправная представленность обозначающего и обозначаемого – пишет в работе «История античной эстетики» А.Лосев [1, 65].

XX век, ознаменованный гигантским прорывом в области гуманитарного знания, оставил в качестве научного наследия нашим современникам ряд

фундаментальных работ, посвященных исследованию природы и содержания понятия «символ». В их числе труды Э. Кассирера, К. Леви-Стросса, Р. Барта, Ю. Лотмана М. К. Мамардашвили, Вяч. Вс. Иванова, Г. П. Щедровицкого, А. М. Пятигорского, А. Меня и мн. др.

В широком спектре толкований этого «мегатермина» константными признаками представлены двойственность символа и единство его составляющих (вспомним древнейшее толкование символа и историю о палочке, разделенной надвое – Г.К.). Так, по Мамардашвили, «символ есть вещь, состоящая из двух половинок – вещественной, проросшей в объект, то есть чего-то видимого, и того, что проросло в нашу сознательную жизнь. Соединение их и есть понимание [2, 117].

В современных теориях символ зачастую выступает одновременно и как объект познания, и как орудие, средство изучения когнитивной и ментальной деятельности человека: «Символ в своей онтологической интерпретации представляет собой своеобразный кентавр, который одним концом «выступает» в мире вещей, а другим в действительности сознания. Символ вводится потому, что, с одной стороны, в отличие от знака, он обладает аналогичной сознанию двойственностью, а с другой, с ним можно иметь дело в смысле эксперимента, в качестве «пробного тела», открывающего доступ к сознанию» [3, 94].

Объединяя в себе высшие духовные пласты культуры, символ становится центральным определяющим образованием всего комплекса ее знаково-языковых выражений. Поэтому изучение символа на протяжении многих лет находится в центре внимания философии, культурологии, теологии и лингвистики.

Наша работа посвящена комплексному анализу вербализованной символики в русскоязычных СМИ Казахстана. Изучение функционирования слов-символов в русле антропоцентрической парадигмы определяет в качестве наших основных исследовательских позиций междисциплинарный подход, опору на принципы экспланаторности, функциональности и экспансионизма.

Мы вслед за В. В. Колесовым под символом понимаем «основное образное средство, представленное как предельная степень развития метафоры или, напротив, как нераскрытая метафоричность семантически синкретичного слова» [4, 248].

Исследование символических и образных когнитивных признаков национальных концептов, их роли в соответствующих структурах позволяет полнее выявить этническое своеобразие и колорит всего духовно-нравственного достояния тюркско-казахского мира, отраженного в языке, художественном мышлении и культуре народа: «Символические и образные признаки выражают исторические события, в них отражаются жизнь и быт

народа, судьбы людей, состояние души, чувства и мысли, мечты и надежды, мироощущение и мировосприятие людей» [5, 14].

Одним из важнейших культурно-политических символов Республики Казахстан считается башня терек, которая находится в столице государства – Астане. Она была построена после переноса столицы в Астану и символизирует новую эпоху в стране.

Монумент **терек** стал визитной карточкой города (*С чего следует начать исследование Астаны? Конечно с символа столицы – терека*. Казахстанская правда. 13.05.2004).

Байтерек устойчиво ассоциируется с птицей: ее высота – это высота птичьего полета (*Здесь же можно посмотреть на Астану с высоты «птичьего полета» – современный деловой район на левом берегу Ишима, и уютные районы с площадями на правом берегу реки*. Казахстанская правда. 13.05.2004). Монумент олицетворяет собой представление казахского народа о мироздании. Согласно преданию, терек – древо жизни, к которому стремится священная птица Самрук. Она укрывается в его высокой кроне, чтобы отложить золотое яйцо – Солнце, дающее жизнь и надежду. А в это время, у корней древа затаился голодный дракон Айдахар, желая съесть яйцо. Так представлена вечная борьба добра со злом. Здесь же протекает Мировая река, на берегу которой и стоит терек, подпирая небо своей кроной, а корнями удерживая землю.

Байтерек стойко ассоциируется с Астаной и Казахстаном. (*Сегодня терек вызывает у мирового сообщества стойкие ассоциации не только со столицей, но и со всей страной, в целом. Он стал не только символом города, но и всего казахского народа, сохраняющего свои исторические корни и устремленного в будущее*. Казахстанская правда. 13.05.2004). Монумент представляет собой устремленную в небо башню, наверху которой золотой шар, из которого открывается прекрасный вид на город Астана (*Металлическая конструкция башни весит больше 1000 тонн и стоит на 500 сваях. На вершине находится огромный шар из стекла диаметром 22 метра и весом 300 тонн*. Казахстанская правда. 13.05.2004).

Башня терек в вечернее время суток подсвечивается разными цветами и становится сказочно красивой, похожей на огромное дерево. Существует казахская легенда, написанная на стенде рядом с башней, по которой терек – это дерево жизни, корни в земле, а крона в небе и поддерживает небосвод: структура башни символизирует три основы мироздания – подземный, земной и небесный миры (*На глубине четыре с половиной метра находится нижний уровень, где располагаются кафе, аквариумы и мини-галерея «терек». Общая высота составляет 105 метров. Архитектором столь амбициозного проекта стал, известный своими hi-tech сооружениями, Норман Фостер. Чтобы посетить стеклянный шар необходимо подняться*

в панорамных лифтах на высоту 86 метров. Здесь располагаются бар и панорамный зал, в центре которого установлен деревянный глобус с 17-ю лепестками, подписанными представителями мировых религий. Также, здесь находится «Аялы – Алакан» – оттиск ладони первого президента Казахстана Н. Назарбаева – символ бережного отношения казахстанского народа к миру и покою на нашей планете. Казахстанская правда. 13.05.2004).

Признаки терека ‘Мировое Дерево’, ‘яйцо птицы Самрук на ветвях дерева’, ‘ветви, устремленные к небу’ передают глубокий смысл возрождения традиций, возрожденный мир, движение к новым высотам. Мировое дерево в глубокой древности символизировало один из вариантов мироздания или модели мира. Согласно этой модели, «терек» (буквально – «изначальный тополь»), символизирует ось мира, которая связывает три уровня бытия: верхний (небеса), средний (мир людей) и нижний (подземный мир).

Символ и образ терека, по мнению Серикбола Кондыбая, воплотились в тюркской эпических произведениях, оказали большое влияние на формирование наивной картины мира и стали «точками опоры» в философско-мировоззренческом контенте тюркских народов древнего периода: «В казахском эпосе “Кобыланды” и в дастане Кашагана “Адай теги” мировое дерево выступает в виде дерева с золотыми листьями (в алтайском эпосе – с золотыми и серебряными листьями), в дастане Кашагана – также и в виде дерева всех плодов. Сохранились сведения и о двух, параллельно стоящих мировых деревьях или столбах. Образ мирового дерева символизирует брачные отношения, преемственную связь поколений, генеалогическое древо. У тюркских народов были широко распространены поверья, что люди берут младенцев из-под деревьев (ср., вариант генеалогической легенды об Адае), или что души предков живут на дереве, ветвях, листьях. На ветвях шаманского дерева, согласно представлениям тюрко-монгольских народов, обитают птенцы-души, которые спускаясь ниже, входят в утробу женщины. У казахских шаманов мировое дерево предстает в виде посоха - аса таяк, а также столба, воткнутого в землю у могилы святого-аулие. Символика тут ясна: жердь - баған символизирует мировое дерево, по которому душа умершего должна подняться в небо и по которому она может спуститься вниз. По этой же причине казахи после смерти человека выставляли через тундук копьё.

Слово терек применяется в родоплеменной знаковой системе казахов. Например, родовой клич и один из мифических предков племени канглы – терек [6, 44].

В 2010 году в Усть-Каменогорске построен двойник терека (В Усть-Каменогорске поздно вечером 27 мая состоялась презентация... терека! У “младшего брата” знаменитой столичной диковинки рост 28 метров, да и вес 22 тонны. Казахстанская правда. 29.05.2010). У усть-каменогорского клона терека есть своя особенность (У местного терека есть своя особенность:

“яйцо птицы Самрук”, установленное на вершине, крутится вокруг своей оси, отражая солнечные блики. Казахстанская правда. 29.05.2010). Символ терека глубоко укореняется в культуре Казахстана (– Примечательно, но на наш **терек** из государственной казны не было затрачено ни тиына, – рассказала 28 мая пресс-секретарь акима Усть-Каменогорска Гульфариза Рамазанова. – Это подарок местных предпринимателей к Дню Астаны. Он всего за какие-то 24 часа стал архитектурной достопримечательностью города – пришлось перекрыть в этом месте дорогу, чтобы все желающие смогли сфотографироваться на его фоне. Казахстанская правда. 29.05.2010).

Еще один символ Казахстана – это птица Самрук. Слово «Самұрык» (Самрук) в переводе с казахского языка – мифическая орлоподобная птица гигантских размеров, она – медиатор между мирами. По легенде птица Самрук живет на вершине мирового дерева терек (Кульминацией праздника станет полуторачасовое представление «Сердце Астаны», которое пройдет на главной площади Шымкента. Начнется оно с театрализованной постановки легенды о птице Самрук и дереве жизни терек. Казахстанская правда. 9.01.2013).

Одна из легенд повествует о том, что герой попадает в подземный мир и, сталкиваясь с различными препятствиями, доходит до большого дерева, чтобы убить дракона и спасти птенцов гигантской птицы Самрук. В благодарность за это, птица доставляет героя на поверхность земли. Таким образом, птица считается представителем верхнего мира (света), а дракон — подземного мира (тьмы). Этот миф отражал представление древних людей о вечном противоборстве верхнего и нижнего миров, в противостоянии которых всегда оказывается человек. Миф учит, что человек должен вести борьбу внутри себя с темными силами и стремлению к свету веры и знаний.

В иранской мифологии вещая птица Симург соотносится с птицей Самрук. Иногда Симург выступал орудием судьбы. Способность Симурга исцелять – отголосок древнейшего евразийского мифа об орле, принесшем на землю побег древа жизни с неба, в другой трактовке – со священной горы [7, 3].

Самрук – тоже вещая птица. Ее песни восславляют деяния человека, направленные на благо (Пой, Самрук, во славу столицы! Казахстанская правда. 13.05.2010). Песни птицы Самрук – это песни праздника, радости и торжества (...Птица **Самрук** воспарит на Центральном стадионе в этот день и пяти тысячный хор воспоеет, по улицам столицы будут шествовать девушки-хостес, кадеты, массажеты, барабанистики, духовые оркестры – целых четыре! Любимый праздник «Кумыз-мурындык» раскинется на Центральной площади, на всех прилегающих к проспекту Республики улицах будет по своему празднику – танца, спорта, юмора, влюбленных, цветов, книг, детства. Казахстанская правда. 13.05.2010).

В настоящее время символ птицы Самрук встречается в архитектуре столицы, он венчает историко-мемориальный комплекс «Қазақ Елі» – символ страны и независимости Казахстана. Монумент, в 91 метр высотой, символизирует 1991 год, когда Казахстан стал суверенным государством. Мраморное основание монумента говорит о чистоте помыслов и межэтнической гармонии между народами республики. Сама стела с венчающей ее птицей Самрук демонстрирует устремленность казахстанцев в лучшее будущее (7,2).

Символ птицы Самрук востребован, ее имя часто встречается в названиях разных компаний. Имя Самрук используется в названии энергетической компании страны и в названии Фонда национального благосостояния (*До 2015 года на рынке поэтапно будут размещены акции компаний KEGOC, Air Astana, «КазТрансГаз», «Самрук-Энерго», «Казмортрансфлот», «Қазақстан темір жолы», «Қазтеміртранс», «Казатомпром», «КазМунайГаз»*. Казахстанская правда. 9.01.2013; *Уже в июле 2011 года совет директоров АО «Фонд национального благосостояния «Самрук-Казына» одобрил Программу размещения акций дочерних и зависимых компаний на фондовом рынке*. Казахстанская правда. 9.01.2013).

Символ птицы Самрук, которая расправляет свои крылья для защиты своих птенцов, встречается в названиях детских садов Казахстана («Самрук» *распахнул двери. Новый детский сад на 320 мест сдан в эксплуатацию в Шымкенте*. Казахстанская правда. 10.09.2011).

Проведённое исследование показало, что изучение таких древних символов, как птица Самрук и терек, актуализированных сегодня в казахстанских средствах массовой информации, представляет собой один из эффективных способов выявления особенностей национального мышления, взглядов на мир, жизненного опыта, этнической психологии и ментальности казахского народа в определенном историческом отрезке времени, поскольку они находят своё отражение прежде всего в искусстве слова, в виде образов и монументов, служат более полной, глубокой и тонкой образной передаче жизненно важных материальных и духовных ценностей в языке и памятниках культуры: «Символы построены как некоторые завершённые гармонии – мыслительные, эстетические, этические. То есть в них запечатлены те события в мире, которые в принципе никогда не завершаются (бытовые истории не имеют ни начала, ни конца, и нет в них ответа внутри самой жизни; в истории ряд причин и следствий не имеет ни начала, ни конца, но их внутренним изображением являются историософские построения, благодаря которым мы что-то понимаем в самой эмпирии) и не могли бы быть поняты. А вот через завершённые гармонии, включающие элемент символический, элемент воображения, элемент мнимости (где мнить – воображать), мы что-то можем понять... [8, 35].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Лосев, А. Ф. «История античной эстетики».
- 2 Конгениальность мысли. О философе Мерабе Мамардашвили. – М. : Прогресс, 1994.
- 3 Попов, П. С. Стяжкин, Н. И. Развитие логических идей от античности до эпохи Возрождения. – М. : Изд-во МГУ, 1994.
- 4 Колесов, В. В. Философия русского слова. – СПб., 2002. – С. 248.
- 5 Ахметова, А. З. Идейно-эстетическая функция символических образов и художественных деталей в башкирской литературе Средних веков: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.02 / Айгуль Зиннуровна Ахметова. – Литература народов Российской Федерации (башкирская литература). – Уфа, 2009. – 14 с.
- 6 Конды Серикбол. Казахская мифология. Краткий словарь, 2005.
- 7 Этимология слова Самрук-Казына. – Режим доступа: <http://sk.kz/page/etimologija-slova-samruk-kazyna>
- 8 Мамардашвили, М. К. О философии / Вопросы философии, 1991, № 5, – С. 3-25.

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 22.04.13.

Г. Н. Кенжебалина

**Бәйтерек және самұқ құсы: Қазақстан лингвомәдениетінің
нышандары**

С. Торайгыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 22.04.13 редакцияға түсті.

G. N. Kenzhebalina

Symbols in linguoculture of Kazakhstan: bayterek and Samruk bird

Pavlodar State University named after S. Toraigyrov, Pavlodar.
Material received on 22.04.13.

Бұл мақалада Қазақстан орыс тілді баспасөзінде «Бәйтерек мұнарасы» және «Самұқ құсы» нышандарының концептуалдық талдауы жасалған. Автор өз жұмысында «нышан» атты ұғымның пәлсапалық және лингвокогнитивтік ұстанымдарын қарастырады. Фактілік негізінде этимологиялық және мифологиялық дереккөздер алынған.

The article is devoted to conceptual analysis of symbols "Terek tower" and "bird Samruk" verbalized in the Russian-language press of Kazakhstan. The author in this work considers the concept of a "symbol" from the philosophical and linguocognitive positions. As the research basis there are used the etymological and mythological sources.

УДК 372.881.1

К. М. Куспекова

ПРОЕКТНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ И ЕЕ ПРИМЕНЕНИЕ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В статье рассматриваются принципы и особенности применения проектного обучения при изучении иностранного языка. Автор данной статьи анализирует процесс формирования у школьников устных и письменных навыков иностранного языка.

В настоящее время одной из актуальных задач является внедрение в школьный учебный процесс новейших образовательных технологий нового поколения. Именно они становятся дальнейшим развитием цельноблочных технологий, а структура блока уроков в этих технологиях усложняется. Сегодня к этой группе технологий можно отнести технологию проектного обучения. Практика показывает, что основной проблемой при изучении иностранного языка является отсутствие возможности для учащихся говорить на языке вне класса, т.е. применять полученные знания на практике. Использование проектной методики в процессе обучения позволяет применять речевые навыки и умения. Выполнение заданий проекта выходит за рамки урока и требует много времени, но зачастую усилия оправдывают себя, так как при этом решается ряд важных задач:

- занятия не ограничиваются приобретением учащимися определенных знаний, умений и навыков, а нацелены на практические действия учащихся, затрагивая их эмоциональную сферу, благодаря чему усиливается мотивация учащихся при изучении иностранного языка;

- учащиеся получают возможность осуществлять творческую работу в рамках заданной темы, самостоятельно добывая необходимую информацию, в том числе лингвистическую, не только из учебников, но и из других источников;

- в проекте успешно реализуются различные формы организации учебной деятельности, в ходе которых осуществляется взаимодействие учащихся друг с другом, а также с учителем, роль которого меняется: вместо контролера он становится равноправным партнером и консультантом;

- усиливается индивидуальная и коллективная ответственность учащихся за конкретную работу в рамках проекта, т.к. каждый из них, работая индивидуально или в микрогруппе, должен представить всей группе результаты своей деятельности;

- совместная работа в рамках проекта учит учащихся доводить дело до конца, они должны дать результаты своего труда в документированной форме, а именно: написать статью для газеты, сообщение, собрать и обработать статистические данные, сделать аудио- и видеозапись, оформить альбом, коллаж, стенгазету, выставку, организовать вечер для родителей, одноклассников. Форму презентации и документации учащиеся выбирают сами. Это может быть репортаж, сообщение, ролевая игра, викторина, шоу, концерт или дискуссия.

Характерные черты личностно-ориентированного подхода заключаются в создании педагогом условий для максимального влияния образовательного процесса на развитие индивидуальности учащегося. Термины «проект», «проектные методы», «проектная деятельность» характеризуют форму обучения, которая на современном этапе является наиболее адекватной требованиям профильного обучения [1, с. 113]. Проект также рассматривается как эффективный способ развивающего и проблемного обучения, т.е. проектная деятельность стала предметом педагогического исследования и полем инновационной политики. Впервые проектный метод был реализован в практике обучения Джоном Дьюи. Создавать проекты можно после прохождения темы или блока тем, как лексического, так и грамматического характера. В зависимости от продолжительности работы проекты подразделяются на минипроекты и большие проекты.

Работа с проектами проходит в несколько этапов:

1. *Подготовительный, который включает в себя следующие шаги:* 1.1.

Планирование учителем проекта в рамках тем программы.

- 1.2 Выведение учителем идеи на уроке.

- 1.3 Обсуждение идеи учащимися, обоснование своего мнения (этот этап имеет место в случае разработки длительного проекта).

2. *Организация работы:*

- 2.1 Формирование микрогрупп.

- 2.2 Распределение заданий в микрогруппах.

3. *Завершающий этап:*

- 3.1 Промежуточный контроль.

- 3.2 Обсуждение способа оформления проекта.

- 3.3 Документирование проекта.

- 3.4 Презентация результатов проекта всей группе (на пленуме) или на вечере в рамках недели иностранного языка.

- 3.5 Подведение итогов выполнения проекта, анализ результатов, выставление оценок.

IV. Этап практического использования результатов проекта (в качестве наглядных пособий, докладов на других уроках, выставки и т.д.). В полной форме работа над проектом в европейском варианте проходит 6 стадий.

При работе над проектом учитель помогает учащимся в поиске источников, необходимых для рассмотрения конкретной проблемы; сам является источником информации; координирует весь процесс; поддерживает постоянную связь с учащимися в целях оказания помощи и проведения консультаций.

Проектное обучение поощряет и усиливает истинное овладение знаниями учащимися, потому что оно личностно ориентировано; использует множество дидактических подходов; самомотивируемо, что означает возрастание интереса и вовлеченности в работу по мере ее выполнения; поддерживает педагогические цели в когнитивной, эффективной и психомоторной областях [2, с. 53]; позволяет учиться на собственном опыте и опыте других в конкретном деле; приносит удовлетворение учащимся, наглядно видящих продукт собственного труда.

Проектное обучение – полезная альтернатива классно-урочной системе, но оно отнюдь не должно вытеснять её и становиться некоторой панацеей. Специалисты из зарубежных стран, где имеется большой опыт проектного обучения, считают, что его следует использовать как дополнение к другим видам прямого или косвенного обучения, как средство ускорения роста и в личностном смысле, и в академическом [3, с. 103]. Проектная работа – не новая методология. Её польза широко признана уже давно в ходе преподавания предметов естественно-научного цикла.

В обучении иностранному языку проектную методику можно использовать согласно учебной программе на уроке по любой теме. Проектная технология может быть включена в различные формы общей системы работы над изучаемым языком как вид работы по поддержке достигнутого уровня, совершенствованию и углублению подготовки учащегося. Проектное задание способствует адаптации материалов учебника к непосредственным особенностям образовательной ситуации и индивидуальным особенностям учащихся.

На уроках иностранного языка более распространены учебные проекты. На их разработку требуется меньшее количество времени, они небольшие по объему. Данные проекты предназначены для использования на конкретном уроке и имеют определенные цели. Проекты такого типа актуальны для использования на обобщающих и итоговых уроках по темам курса. Задача учителя: правильно сформулировать темы проектов, определить круг необходимых вопросов, направленных на реализацию целей и задач конкретного урока. Из практики преподавания можно привести примерную тематику учебных проектов: “Моя любимая книга”, “Любимый

фильм”, “Мои каникулы”, “Мой друг”, “Праздники”, “Поход на выставку”, “Путешествие”, “Телевидение”, “Кино”, “Домашние животные”, “Новый год”, “Мой любимый сезон” и другие. Также большое значение в обучении иностранному языку играют мини-проекты. Учащиеся выполняют их дома при подготовке домашнего задания или непосредственно на уроке. Проекты могут быть выполнены не только в письменной форме, но и в устной. Основные формы мини-проектов: монологические и диалогические высказывания, таблицы, рисунки. Задача учителя: добиваться выполнения передачи точного конкретного содержания проекта. Тематика мини-проектов зависит от конкретных целей и тем текущих уроков, разрабатывается учителем и обсуждается с учащимися [4].

При применении проектной методики в процессе обучения иностранным языкам следует соблюдать принципы проекта:

1. Не только язык. Язык – часть проекта, следовательно, не предназначен оценивать проект на базе лингвистической точности. Многие образовательные системы требуют учитывать точность устного выступления учащегося в классе. Считается нормой оценивать стиль написания проекта.

2. Не только ошибки. Если это возможно, не исправлять ошибки в последнем варианте проекта. Это против «духа» проекта. Проект предполагает много усилий и то, что хотят сохранить.

Можно порекомендовать следующие полезные методы: одобрить черновой набросок проекта, откорректировать его. Учащиеся могут учесть сделанные замечания в последнем варианте. Если ошибки оказались в конечном варианте проекта, исправьте карандашом или отделите широкой полосой. Можно дать учащимся возможность сделать копии проектов. Исправления остаются на копии. Важная вещь – не беспокоиться об ошибках. Проект – реальная коммуникация. Когда мы общаемся, мы лучше всего делаем то, что знаем, потому что мы концентрируемся обычно на получении самовыражения, естественно, случаются ошибки. Это нормальная часть изучения и использования языка. От учащихся требуется много усилий, чтобы сделать лучшую работу. Проекты являются лишь формой части окончательного проекта, учащиеся создают языковой курс. Проектная работа дает возможность развивать творчество, воображение и самовыражение.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Крылова, Н.** Проектная деятельность школьника как принцип организации и реорганизации образования. – М. : Народное образование, 2005. – 248 с.

2 **Кларин, М.В.** Новые ценности образования. – М. : Политиздат, 1994. – 186 с.

3 **Крылова, Н.** Диалог с воображаемым оппонентом. – М. : Народное образование, 2005. – 216 с.

4 **Николайко, Е. З.** Использование проектного метода на уроках иностранного языка // <http://www.festival.1september.ru/articles/25/02/11>

Общеобразовательная школа (ООШ) № 38, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 22.04.13.

К. М. Құспекова

Жобалау технологиясы және оны шетел тілі сабақтарында қолдану

№ 38 жалпы негізгі білім беру мектебі, Павлодар қ.

Материал 22.04.13 редакцияға түсті.

К. М. Kuspekova

Using the projective technology on the lessons of foreign language

Comprehensive school № 38, Pavlodar.

Material received on 22.04.13.

Мақалада мектепте шетел тілін оқытуда жобалық әдісті қолданудың принциптері мен ерекшеліктері қарастырылады. Автор аталған әдістің оқушылардың шетел тілін ауызша және жазбада оқудағы тілдерін қалыптастыру үдерісіндегі маңыздылығына талдау жасайды.

In the article principles and peculiarities of using the projective technology on the lessons of foreign language at school are shown. The author analyses the process of formation of a foreign language speaking and writing skills in schoolchildren.

ӨОЖ 028.46

А. С. Кушкымбаева

М. О. ӘУЕЗОВТІҢ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫНЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ДЕҢГЕЙІ

Жаңа лингвистикалық парадигмада алдыңғы қатарға семантикалық тіл кеңістігін айқындайтын адамның «тілдік тұлғасы» түсінігі шықты. Жалпы ғалымдардың кейбірі когнитивтік талдауда ақиқат пен бейақиқат мәселелеріне қатысты көзқарасты

қайта қарау қажеттігін, өйткені оның нақты ғылымдарда алынатын тәжірибелік деңгейдегі нанымды нәтижелер алуға, жеке адамдар мен әлеуметтік топтардан үздіксіз алынып жататын жаңа мәліметтер арқылы үнемі өзгеріп отыратын «ішкі әлемнің» үлгісін жасауға мүмкіндік беретінін, оның адамдар арасындағы қарым-қатынастарындағы келісімдер мен қайшылықтарды, саяси және идеологиялық жүйелер негізін анықтауда таптырмайтын әдіс екенін ерекше атап өтеді. Яғни тілді мәлімет беру мен мәлімет қабылдаудың когнитивтік жүйесі ретінде бағалайды. Жалпы, тілдік тұлға дегеніміздің өзі ұлттық тіл ортасында, ұлттық құндылықтар арасында тәрбиеленген, ұлттық рух пен ұлттық тілді толық меңгерген жеке адам, бүкіл ұлттық болмысты бойына жинақтаған индивид. Демек, «Тілдік тұлға» есімі, оның айтқан сөздері, шығарған өлең-жырлары, жазған мақалалары ел есінде мәңгі қалуы тиіс.

Ұлттық мәдени құндылық ретіндегі ұлттық тілдік мұраны, ұлттық ділді, ұлттық психологияны терең меңгерген М. О. Әуезовтің тілдік тұлғасын драмалық шығармаларының негізінде зерттеу – ұлттық болмыс пен халықтың дүниетанымын тануда маңызы зор. Мақалада М. Әуезовтің тілдік тұлғасының прагматикалық деңгейі туралы сөз болады.

Тұлға, концепт, прецедент, мәтін, прагматика, дискурс

Прагматикалық деңгей тұлғаның көркем әдебиеттің прецеденттік мәтіндерді, «қанатты сөздерді» пайдалануға дайындығын білдіреді. Прецеденттік мәтіндер тұлға үшін танымдық және эмоционалдық жағынан маңызды болып табылатыны мәлім. Ол көбіне ықшамдалған түрде қолданылып, прагматикалық бағытта тілдік тұлғаның шығарманы жасауда алдына қойған мақсаттарымен, себептерімен ланысты қасиеттерін айқындайды. Өз шығармаларында прецеденттік мәтіндерді қолдану жеке адамды тілдік тұлға ретінде сипаттайтын көрсеткіш болып табылады.

«Прецедентті мәтін» терминін алғаш ғылыми тәжірибеге енгізген Ю. Н. Караулов оларды былайша анықтайды: 1) белгілі бір тұлға үшін танымдық және эмоционалдық қатынаста маңызды; 2) тым жекелік сипаттағы, яғни осы тұлғаның айналасындағылар үшін, оның алдындағылар мен замандастары үшін де жақсы таныс; 3) осы тілдік тұлғаның дискурсында бірнеше қайталанатын және оларға тұлға қайта-қайта оралып отыратын мәтіндер [1, 216 б.]. Сондай - ақ бұл ұғымға мынадай анықтама беруге болады: «Белгілі бір ұлттық – мәдени қауымдас өкіліне жақсы таныс, сөзжұмсамада жиі қолданылатын, әртүрлі дәйексөздер мен жалқы есімдер, шығармалар атаулары нұсқасында қайталанып отыратын, білдіретін мәні оны құрайтын жекелеген сөздер әр тіл ұстанушыға мағынасынан бөлек болатын, контекстен

тыс алынғанда да түсінікті болатын мәтіндер прецедентті мәтіндер болып табылады».

Прецедентті мәтін ретінде ғалым Ю. Н. Карауловтың анықтамасын негізге ала отырып, тілді тұтынушылар тобына таныс және нақты қоғамның мәдениетін бейнелейтін кең таралған, жиі қайталанатын мәтіндерді түсінеміз. Прецеденттік мәтіндерді білу адамның белгілі бір кезеңге, ұлтқа тәнділігінің көрсеткіші, олар қауым мүшелерінің мәдени деңгейін, тұлғаның дүниетанымын бейнелеп, оның белгілі бір ұлтқа жататындығын, нақты жеке адамның айқын сипаттамасын білдіреді. Тұлға қолданатын прецеденттік мәтіндерді саралау оның тілдік формада бейнеленген дүниетанушылық көзқарастары жүйесін көруге мүмкіндік береді [2, 115 б].

М. Әуезов пьесаларында қолданылған прецеденттік мәтіндерді (бұдан әрі қарай ПМ – К. А.) қарастырмас бұрын прецедент терминіне берілген анықтамаға назар аударайық: «Прецедент (латын тіліндегі *praecedens* сөзі ілік септікте *praecedentis* – алдыңғы, бұдан бұрынғы, осыдан ілгері, өткен деген мағыналарда қолданылады) бұрын болған және оған ұқсас болатын келесі жағдаяттар үшін үлгі немесе анықтайтын дәлел қызметін атқаратын жағдаят» [3].

Соңғы кездері тіл біліміндегі зерттеулер тілдің прагматикалық жағына назар аудару, тілдік абстрактілік моделдерді емес, керісінше олардың ерекшеліктерін нақты тілді тұтынушының тілі арқылы қарастыру тенденциясы белең алуда. Бұл айтушының/жазушының адресатқа, коммуникация актісінде қолданылатын сөзге қарым-қатынасының вербалдануын, сонымен қатар сол сөзбен ланысты мағыналық ассоциациялардың тілдік бейнеленуін зерттеуді білдіреді. Бұндай ерекшеліктердің жиынтығы тілді тұтынушылардың санасында бекіп қалған сөздерге, тұжырымдарға алып барады.

Бұндай тұжырымдардың қатарына паремиялар мен афоризмдер жатады. «Паремиялар тұрақтылығымен, сөзде жиі қолданушылығымен сипатталатын кіші формадағы халықтық сөз жанры» [4]. Паремияларға мақал-мәтелдер жатады. «Мәтел – өмірдегі қандай да бір құбылысты дәл анықтайтын бейнелік айтылым, сөз орамы. Мәтел мақалға қарағанда жалпылық өнегелік мағынасы аз, тура тұспалды білдіретін, грамматикалық жағынан аяқталған сөйлем болып табылады» [3]. М. Әуезовтің пьесаларындағы прецеденттік мәтіндерінің қатарына ең алдымен мақал-мәтелдер кіреді. Мысалы, «Ақан-Зайра» пьесасындағы «Ер қайрағы - егес», «Еп болмаса, көп болмас», «Көрер көзге де көр ақтарған мақтан емес», «Надандар тура сөзден баһра алмайды», «Шала молда дін бұзады», «Шарифат шарты өлшеу біліп, мөлшер тануда», «Шектен асқанның бәрі ысыраф», «Жерге түскен жетімдікі», «Иттің иесі болса, бөрінің тәңірісі бар», «Ұзын арқау, кең тұсау», «Ойында өрелік жоқ», т.б. Мақал-мәтелдер өзіндік бір микромәтін ретінде прагматикалық сипатқа ие. Дәстүрлі танымдағы мақал-мәтелдерді өзіндік бағалағыштық,

құндылық көзқарастарын бейнелеу үшін контекстке сай қолдануы драматург тұлғасының даралық қырын ашады. Ақын халыққа белгілі мақал-мәтелдерді өз дүниетанымын және өз идеяларын берудің құралына айналдырады. Дәл сол мақалдағы ойды тура сол қалпында дәл сол сәттегі хал-ахуалды бейнелеу үшін қолданылған ешқандай жалғау-жұрнағы **өзгертілмей қолданылған мақал-мәтелдер**: «Кімнің жерін жерлесен, соның суын сулайсын», «Ерден кетсе де, елден кетпесін», «Жердің үстімен кеп, астымен қайту», «Бір тойда екі жар ма?»

Нақтылау формасында қолданылған дәстүрлі мақал-мәтелдер, яғни сол цитатадағы ойды контексте одан әрі қарай тереңдетіп, мағынасын кеңейтіп қолданған: «Құлақпен естігенді көз көреді» - деген рас», «Мыналар ақындыққа таласпай, аударыса-аударыса өртең шығып кетіппіз деген сияқты жарысамыз деп молданың бақшасына түсіп кетті ме, немене?», «Шаманды білген де даналық деген, мен тоқтадым», «Қойшы әрі, құдыққа құлан жығылса, құлағында құрбақа ойнайды деп түге... шын бір кісінің өзіме осылай дегенін мен неге естімеймін осы?». Адресатына бағыт, жөн сілтеп нақты жағдайды бейнелеу арқылы мақалдағы ойдың актуалдануын түсіндіреді.

Афоризмдер көнеден келе жатқан әдеби жанрдың бірліктері. «Афоризм (грек тілінде, *aphorismos*) жалпы сипаттағы, аяқталған пікірді, пайымды көркем ықшам формада білдіретін, белгілі бір авторы бар нақыл сөз» [4]. Афоризмдердің күші бейнеленетін сөздердің мүлтіксіз таңдалынуында және өмірдің көкейтесті құбылыстарын жалпы принциптерге, басым идеяларға шебер жеткізуінде жатыр. Афоризмдер белгілі бір қауымдастыққа жататын автордың ғаламдық бейнесін бейнелеудің құралы ретінде оны қолданатын адресатқа өз ойын нақты және дәл жеткізуге мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен бірге, сол афоризмді шығарған автордың тәжірибесіне сілтеме жасау афоризмді прагматикалық құрал ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Енді осы пьесадағы афоризмдерге келетін болсақ, М. Әуезов афоризмдерді қолдануда басқа бір афоризмді ешбір өзгеріссіз бастапқы қалпында алып қолданатын интерполяция «шырқаған әнім дабылдай боп шықсын. Алғыр қыран, дәмелі жігіт болса, сол дабыл үнінен тілеп ұшатын шабыт кезі болғанын ұқсын», «жалғыз атты жарлы», «Көшелі кісі жол мен жөннен адаса ма?», «еселі сөзді айту қарыз бопты», өзге бір афоризмдердің өзгертіліп алынуы «мынау бір семіз сөз екен», «біреу лығымен мақтанса, біреу бектігімен шіренсе, мен құба төбел қоңыр баяу әнімді өзіне тартқан Зайраммен мақтанар едім», «Мұңдасы Мәжнүн болған», «жетенде болса, сөз төркінін танырсын», «қыз жүрегінің тамыршысымын», «Жалтырағанмен мыс тиын ақша бола ма? Арасында он сомдық алтын болмаса ажары кіре ме? Мысты алтын деп аһ ұрмандар», «қазақтың тобынан торай шалдырмаған еліне қамқа болған асыл еді», «...елі көшіп иесі кеткен, көштен адасқан күшіктей атаңның

жұртында жүр едім.», яғни реминисценциялар, аллюзияларды «өткен күннің бәрі ұмыт», «тартып сүйген жар болмайды», «шаманды білген де даналық» шебер қолданады, бұл тіркестер «өткен күнде белгі жоқ», «кісі жары кісіге жар болмайды», «Аяз, әліңді, құмырсқа жолыңды біл» деген тіркестерді еске түсіреді. Бұл тәсілдердің барлығы да (интерполяция, реминисценция, аллюзия) прецедентті мәтіндер қолданысына негізделген деп тұжырымдауға болады. Прецеденттік мәтіндер прецеденттік айтылымдар жүйесінен тұратындығын зерттеушілер еңбектерінде келтірілетіндігін есепке алсақ, мәтін үзігін (цитата) қолдану түпнұсқаға сілтеме жасау арқылы айтылым жасауды білдіреді деп айтуға болады. Бұндай кезде енгізілген түпнұсқа үзігі автордың мәтініне үйлесімді еніп, тілдік тұлға аргументациясының құралы қызметін атқарады. Бұндай құбылысты М. Әуезовтің дағдылы фразеологизмдерді құбылтып қолдануынан көреміз.

Зайра: Ойыннан от шығарайын деп пе ең?

Ақан: Ойыннан шыққан от емес. Тегі екеуіміз отпен ойнаймыз дер ем.

Осы жердегі «ойыннан от шығу» деген фразалық тіркесті автор шебер ойнатып тұр. Сондай-ақ фразеологизмдерді толық мән-мағынасын сақтай отырып, тек сөйлемдік формасын өзгертіп пайдаланады «Ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетпегейсің», «Асыл болсаң, таңдап тауып, бірді сүй», «Жетеңіз болса ерді сүй. Жұрт жетпей мақтамас», «басыңызды бәйгеге тіккен екенсіз», «тегіннен алғаннан гөрі, термен алғанды тәуір көруші ем», «бәйге атанып жүріп, тай орнына шаппайық», «бас алып, құлақ тігісі жаман»; Бұл жерде сөз ойнатымның тілдік жүйедегі үйлесімді бұзу арқылы оны автордың өзінше өзгертуіне тәнті боламыз.

Эмоционалды-экспрессивті тұрақты сөз тіркестерін М. Әуезов дискурсынан көптеп кездестіреміз. «Заманы кетіп бара жатқан Ақан кімнің аузына қақпақ болуға жарасын?», «Бұлар немене ауыздарына су толтырып алғандай», «Кеудесіне нан піскен жігіт», «Танымай, көзіңнің егі өскен екен» Автор фразеологизмдерді әдеби контекст құруға, сол контекстің көркемдігін арттырып, адресатында бар аялық білімді жаңғырту арқылы өз ойын дәлелді түрде жеткізуге пайдаланады.

«Прагматика сөйлеу актілеріндегі сөйлеушінің интенциясын (ниет-пиғылын) қарастырады. Интенция (лат. Intentio «ұмтылу») – осы әңгіме барысында сөйлеушіге не хабарлау немесе одан не білу жайындағы сөйлеушінің коммуникативтік ниеті» [5, 19 б.]. Автор мәтінді жасай отырып қандай да бір мағыналық мазмұнды беруге тырысады, бірақ бұл ниет оқылған сәтте ғана нақты нәтиже береді. Мысалы, «Адам құдайдың басыңды жоғары алып жүр деп жаратқан пендесі, төмен қарай тұқырып, аяғыңның астындағы жемнен басқаны көрме деген мақұлығы емес. Шашып қойған ырзығы бар. Соны ғана тер, тауық бол десең, сен де дүмше молдасың», «...уафасыз достық өз өрісін өзі тауысқан» «...Бетін шаң басқан гауһар мактап не қылайық.

Жалтыраған тиынды мақтайық. Соны салған қалтаны жақтайық», «...бір деп білегіннен, ер деп етегіңнен ұстағаным сен емес пе ең?».

«Адресат факторы көркем әдебиет стилінде де ескеріледі. Қайсыбір көркем сөз шеберлерінің шығармаларында автор арнайы тілдік тәсілдер арқылы оқырманмен сырласып отырғандай, оқырманның жанында отырғандай әсер қалдырады» [6, 14 б.]. Автордың прагматикалық мақсаты өз ниетін, пайымын жеткізу арқылы адресатына ой, қозғау салу. Бұл мақсатқа жету тіл жүйесіндегі тіл бірліктерін таңдау арқылы жүзеге асырылады.

Айтылымды жасайтын автор мен сол ақпаратты қабылдайтын адресат тілдік қарым-қатынаста ең алдымен тұлға ретінде көрініс табады, сол себепті де тілдік қызмет жекелік бағдарда болғандықтан оны зерттеуді прагматикалық тұрғыдан автордың да қабылдаушының да жекелік ерекшеліктерін есепке ала отырып жүргізу ұсынылады.

Көркем шығарма, яғни «мұра (мәтін) неғұрлым ұзақ жасаса, яки автор мен қабылдаушы арасын бөліп тұрған уақыт өлшемі молайған сайын өз кезегімен адресаттар да ауысып отырады. Ал адресаттардың ауысуы – мәтінді басқаша қабылдауға әкеледі, бұл «жаңарған мәтін» пайда болғандығының белгісі. Көркем мәтін жазылған (айтылған) уақыттың әлеуметтік, мәдени және тарихи контекстері мәтінде сақталатын кілт (код) ретінде тілдік тұлғаның ұлттық ғалам бейнесін танытатын тіл бірліктерін, әсіресе «ертеден сақталған мәдени ақпараттардың (бұл ақпараттар мәдени сема, мәдени концепт, мәдени коннотация, мәдени стереотиптер түрінде сақталады) мәнін» [7, 11 б.]. анықтауға мүмкіндік беретін М. Әуезов драмаларындағы тілдік мағыналардағы лингвомәдени бірліктерді танимыз. Біздің зерттеуімізде ұлттық болмысты танытатын тіл бірліктері мағыналарының прагматикалық мәні белгілі бір ұлттың дәстүрі, салт-жоралғысы, тарихы, өзіндік ерекшеліктері туралы ақпараттың бейнеленуінен көрінеді. Мысалы, «Осы қазақта қыз батасында құн болушы ма еді», «...бап іздеп отырған жүйріктер» «Жүлде алған желаяғым», «бәйге базары», «есік қақты немелер», сондай-ақ пьесада көрініс табатын ақындар айтысы, қыз ұзату, әменгерлік, сал-серілер салтанаты т.б.

М. Әуезов пьесаларына арқау болған батырлар жыры прецеденттік мәтін болып табылады. ПМ тұжырылған мағыналар тілдік тұлға үшін құндылық сипатқа ие. Автор пьесаларында жүзеге асқан ойларын адресаттарына, яғни ұрпақтар сабақтастығына негіздеп, оларға жырды таратып айту арқылы таныстыруды мақсат етіп, сонымен қатар сол тарихи оқиғалар желісін өзіндік дүниетанымы сүзгісінен өткізіп баға береді, өзіндік ой қорытады, өзіндік идеясы арқылы өрбітеді.

М. Әуезов қолданған прецеденттік мәтіндер мен есімдердегі мағыналық сабақтастықтың жүзеге асуы.

Жаңа мәтін арқылы бұрынғы мәтінге немесе бейнеге үстелетін қосымша мағына. Жырды дәл сол мағынасында таратып, жаңа идея үстеп, белгілі

жырдың нұсқасы ретінде дүниеге келген пьеса – «Қара Қыпшақ Қобыланды» пьесасы. Төрт актылы, сегіз суретті дастан-драма қазақ халқының осы аттас батырлық жырының негізінде жазылған.

«Қобыланды батыр» – қазақ халқының мазмұнға аса, қастерлі де өлшемді жанрларының бірі. Жыр көп замандар бойы өмір сүріп ірі-ірі эпос айтушылардың аузынан өткен. Қобыланды батырды – Мара, Мерген, Мұрын Сеңгірбаев, Сыр бойының белгілі жыршысы Тұяқ жырлаған. Сюжеттің аңыздық ұйытқысы Оғыз-Қыпшақ ұлысы кезінде дүниеге келе бастаған. Қазан атты оғыздар сол дәуірде туған. Сол атаулар «Қорқыт ата» кітабында да кездеседі. Жырдың бергі кездегі мазмұны Монғол, Иран, Жоңғар шабуылы, одан қалса қазақтардың кейінгі кезендерде қалмақтармен шайқастарына негізделген. «Қобыланды» жырының 29 нұсқасы болса, соның Мара жырлайтын нұсқасы үлкен рөл атқарады. Қай нұсқаны алып қарасақ та, ортақ жырда мынаны аңғаруға болады: онда Қобыландының қияттарға еріп, Қызылбас ханы Қазанды, одан соң Көбіктіні өлтіруі, Қарлығаны олжалауы, ең аяғында өзі жорықта жүргенде елін шауып кеткен Алшағыр ханмен соғысып, ел-жұртын азат ету оқиғалары суреттеледі. «Қара Қыпшақ Қобыланды» драмасы Мерген вариантына жақын. Әрине, бұдан Әуезов пьесасы мен халық эпосының арасында ешбір айырма жоқ деген пікір тумайды. Қайта жазушы сол халық жырындағы ұзын сонар оқиғаны реалистік драманың қатал заңына үйлестіріп, орынды пайдалана білген. Мысалы, эпостағы Қазан мен Көбікті, Алшағыр мен Бірсім секілді батырлар өзді-өзі, жеке-жеке жүріп әрекет етсе, пьесада бұлардың бәрінің басын құрайтын хан батыр – Көбікті болып көрінеді. Автор бар оқиғаны Қобыланды мен Қыпшақ жауларының басы болған Көбіктінің арасындағы қақтығыстан туғызады, драмадағы тартыс атаулының барлығы осыдан басталады. Пьесадағы Қазан мен Алшағыр – Көбіктінің батырлары, соның айтқанын істеп, айдауымен жүретін адамдар.

«Қобыланды батыр» жырына қарағанда М. Әуезов драмасының идеялық сарыны да, әлеуметтік, халықтық сипаты да айқындала түскен. Бұрынғы эпостарда Қобыланды Қараманның азғыруымен Көбікті елін шауып, олжаға бату үшін келсе, Әуезов драмасында керісінше, Қыпшақтың елін шауып, қыздарын күн, ұлдарын құл ғып алып кеткен Көбікті еліне келген Қобыландыны көреміз. Құртқа есімі Қортқа деп алынған және ол мыстан Көгланнның тәрбиесінде болған. Ал жырдағы Құртқа қыз тұтқында емес, өз әкесі Көктімнің қолындағы бұла да, ерке қыз. Драмада ел бірлігі, азаттығы, батырлардың ауызбірлігі аса мән беріле жазылады. Сондай –ақ автор тек жырдың желісін басшылыққа ала отырып, кейіпкерлердің сөздерін жырдан алмағаны көрініп тұр, мысалы, жырда Құртқа Қобыландының Қазанның елін шабуына қарсы болып:

Әуелі құдай алмасын

Алды-артымды шалмасын.

Тілімді алса сұлтаным

Бұл сапарға бармасын,

Бұл олжадан алмасын,

Көп жылады дегейсің

Үйдегі нашар жолдасың! [7, 86 - бет] –десе, драмада Қобыландының аттануына барлығы қарсы болып жатқанда Қортқа:

Барма деуге бара алмайды батылым,

Етегінен тартам ба

Ер егесі келгенде

Елі күткен батырдың [6, 182 - бет]. - деп ерін қайраттандырып, қайрап шығарып салады.

Сондай-ақ жырда тоқсанға келген Тоқтар мен алпысқа келген Аналық: Ықылас атты Шашты Әзіз

Осы кеткен қозымды

Тек тапсырдым қолыңа

Қозынды жықпа орыңа,

Жолықтырма зорыңа! [7, 95-бет] деп жылап-сықтаса, ал М. Әуезовтің пьесасында:

Сапарыңнан тыймаймын,

Ер туады ел үшін

Тілегенде тәңірден

Тусын деген жерім жоқ

Аналық пен мен үшін [6, 184 - бет] – деп жау жағадан алғанда азаттық үшін алысканың азаматтығың дейді ол баласына.

«Қара Қыпшақ Қобыландыдағы» адам аттары да сол халықтық нұсқаның негізінде алынған. Тек жырдағы Орақ батыр пьесада Шуақ деп өзгертілген. Ал, қалған кейіпкерлер сол бұрынғы аттарымен аталған.

М. Әуезов драмаларынан ұлтымыздың рухани дүниесінде, бітім-болмысында, менталитетінде бар құнды дүниелерді таба аламыз. Аялық білімі, жазушы тіліндегі лингвомәдени бірліктердің молдығы М. Әуезовтің тілдік тұлғасының ұлттық мәдени сипатта құрылғанын көрсетеді.

Дәстүрлі қазақ арасындағы аңыз прецедент болып табылатын Көклан мыстанның адам сенбес таңғажайып күшін пьесаның басында жартасты жарқ еткізіп, алақанын сарт еткізіп, Қобыландыға: «Қыз деймісің, қайғылы қыз деймісің? Қайғысыз болса нетерсің? Сары алтынға бөленіп, қарқ боп тұрса нетерсің?» деп қыпшақ қызын көрсеткенде, одан кейін Қобыланды мен Қараманды талмауратып ұйықтатып тастауы арқылы суреттей отырып, ұлттық ғалам бейнесіндегі «мыстан» лингвомәдени бірлігін актуалдайды.

«Семсерден бұрын серейткен

Долы анамның күші екен» [6,197] – деп Қарлыға сөзі арқылы нақтылайды.

Мыстан – мифологиялық образ. Қазақтың батырлар жырында мыстан-ханның сенері. Бір қызығы, «Қобыланды батыр» жырында мыстан бейнесі көрінбейді, ал оны М.Әуезовтің драмасында Көглан кейпінде көреміз. Ол драмада «Зу!Зу! Арзу!» деп жұртты қалтарысқа қағып, сырттай сикыр жасайды. Мыстан психологиясы өте күрделі, үнемі құтырынып, жортып жүреді. М.Әуезов оны «Құрыса түсіп бүрісіп, жын бұғандай селк етіп, бұрк-сарк етіп қояды» деп суреттейді және:

«Қанды қақпан, қанды қақпан,
Қанды басы тартқан-ды.
Аяусыз ажал ме баққан
Күші бетер көк қаптан

Айласы бетер аярдан» [6, 147] деген сөзді салып оның қандай екенін өзіне айтқызады, Қобыландыға «Жаулығың асқан жәдігөй», «Түннен туған қара жын», «Шашты шайтан боларсың» т.б. айтқызу арқылы мыстан бейнесін анықтай түседі.

Жырда : Қобыланды, Құртқа, Қарлыға
Көк пәуеске күймесін
Күйменің іліп түймесін.
...Қарлыға, Құртқа көрсетіп,
Қалың Қыпшақ еліне
Татулықтың белгісін

Мақсатқа жеткен осылай [7, 153] - деп, Қобыландыны Қарлығаға да қосады. Ал М. Әуезовте Қобыланды мен Қарлыға қосылмайды, Қарлыға өз інісі Бірсім дың қолынан қаза болады. Пьесадағы Қарлыға Қобыландының жақтасы, Қортқаға «Бақытыңа жет, жаның жарқын асылкеш» - деп екеуінің аман-есен қосылуына тілекші.

Пьесаға енгізілген прецеденттік мәтіндер эстетикалық, құлықтық сипатымен ерекшеленіп, мистикалық сенім отқа, Қамбар атаға табыну қатар суреттеледі: Аналық (келе жатқан Қортқаны тосып тұрып, қолында жұп шырағы-тілек шырағы. Тоқтар да жұп шырақпен тосады).

Қайырымды ием, Қамбар-ау!
(Маңдайына шырағын көтеріп, тәу етіп.)

...Жұп шырағым жалындап
Жад еткенім өзіңсің

От анасы жарылға! [6, 172]. Сондай-ақ Қортқаның:
Сақтаушы ием, бек сақтасын сені онда!

Алыс жолға сен кетіп, алысқанда, талғанда,
Қорғаны жоқ біз мұнда
Не көрсек те шыдадық.

Тапсырдым зор тәңірге [6, 183] - деп Қобыландымен қоштасуынан және Қобыландының қоштасуының соңында:

Осы ғана жолымды
Жалғыз ғана тілекті,

Зор тәңірге тапсырдым [6, 185] – деп автор тәңір, жаратушы иені де тыс қалдырмайды. «Қобыланды батыр» жырының Ислам діні келгеннен кейін туған жыр екені:

«Алла қосып, сұлтаным,
Сапарландың талапқа
Хош, аман бол, сұлтаным..
...Хош, аман бол, алла жар,
Жалғызымды тапсырдым
Құданың досты пайғамбар!» [7, 94] және
«Табысайық мақшарда

Пайғамбар тіккен тауында» [7, 94], т.б. жолдарда көптеп кездесуінен көруге болады. Әрине, автор бұл шығарманы 1943 жылдары жазған, ал ол кезде Кеңестік саясаттың дүрілдеп тұрған кезі болатын, ол заманда «Алла», «пайғамбар» деген сөздерді мүлдем айтуға болмайтын, соның өзінде М.Әуезовтің «тәңір», «жаратқан ием» деген тіркестерді драмасына енгізуі сол кездің саясатына қарағанда, үлкен ерлік деуге болар еді.

Негізгі мағына, мағыналық өзек пен шеткері аймақтардың айқын ажыратылып көрсетілуі, бұрыннан бар мағынаға қатарлас жаңа мағынаның бой көрсетуінен көрінеді. Пьесаның негізгі мағынасы елдік, ерлік болса, осы мағынаны ашатын мағыналық өзек ретінде тарихта болған Қобыланды батыр алынады. Ерлік мағынасы Қобыландының батырлығын сипаттау арқылы ашылады. Пьесадағы мағына бірте-бірте жалпыдан жалқыға, яғни мағыналық өзек болып табылатын Қобыландының жеке басына көшеді. Осы кезде мағыналық өзектің шеткері аймақтары, яғни кейіпкердің сана-сезімінің терең қойнауындағы жан-дүние диалектикасын беретін психологиялық жай-күй, барлық адамзат баласына жат емес ширыққан сезім күйі арқылы танылады. Қобыланды бейнесі прецеденттік есім болып табылады және оны:

...Өзім атап шақырам

Шығар маған Қобыланды!

Қыпшаққа қорған болам деп,

Құлдығымнан алам деп

Құтыра шыққан Қобыланды,

Шығар шапшаң қарсыма! –деп қас жауы Қазанның аузына салып, Қобыландыны мойындатады.

Бұрынғы мәтіндегі мағыналық өзек немесе бейне арқылы автордың тілдік тұлғасы бейнесінің берілуі.

Драмада автордың қанды қырғын соғыстан гөрі, майданды жекпе-жекпен шешуінен, көп қан төгілуге қарсылығы сезіліп отырады. Яғни, автордың

негізгі мақсаты, тыныш та бейбіт өмір, қыпшақтардың қызылбас қолында тұтқын болып, құлдықта жүруіне жан-тәнімен қарсылығы Қобыландының қыпшақтың ұл-қыздарын азат етуге келуінен-ақ көрініп тұр. Қобыландының қызылбастармен айқасын негізге ала отырып, автор бұл прецедентке екі жақты қызмет жүктейді, яғни өзінің халқының азаттығы үшін айқасын да бейнелейді. Пьесаның түйінін «Ал, достарым, қайрат қыл! Қыпшақ, Қият ел қайда? Тұтқында күткен ер қайда? Қапта бәрің кідірмей, Амандап қал, алып шық. Тап бәрін де азат қыл! Қайда жатыр, қай-қайда?» деген жолдарды Қобыланды атынан бере отырып, сол кезеңдегі Қызыл империяның «ұсақ ұлттардың ұлттық ерекшелігін жойып, бір ғана ұлт жасағысы келген» саясатына қарсылығын имплициттік түрде танытады.

М. Әуезов - қазақ әдеби тілін дамытуға орасан мол үлес қосқан, реформатор суреткер. Әуезов қазақ тілінің негізгі сөздік қорын жеріне жеткізе пайдаланады. Мақал-мәтелдерді, айшықты сөздерді, фразаларды бағзы күйінде ала салмай, оларды өз мақсатына орай жаңғыртып, жайнатып, қайтадан түрлендіре қолданғандығына жоғарыда келтірілген мысалдар арқылы көз жеткізуге болады. Және автордың өзі «Күндегі құлаққа сіңген тозыңқы сөзден жазушының қаша сөйлейтіні болады. Әдейі өзінің тілін тақтұқ қана тіл етпей, шеберлік, көрік іздегісі келеді. Кенеулі ойды да көрікті, әсерлі етіп айтпаққа талпынады... Жазушының көркем әдебиеттегі тілі тек жа ы, жұпыны ұғымның тілі болып қоя алмайды. Ұғым, түсінікпен қатар, ой мен сезімге де бірдей әсер етерлік айшықты тілмен әсем сөйлеу шарт», - деп анықтап береді. Заманымыздың ойшыл ғалымы, профессор Р. Сыздықтың: «А -қазақтың жазба әдеби тілінің ұлттық кезеңінің бастаушысы болса, М. Әуезов – сол тілдің көркем проза, драматургия, публицистика, ғылыми әдебиет стильдері деп танылатын тарамдарының іргетасын қалаушылардың ірілерінің бірі, көшбастаушыларының зоры... Тілді де сол «анық, зор өріске» шығарушылардың топ басында М.Әуезовтің өзі тұрды. Сол себептен М. Әуезов тілінің көркемдік-эстетикалық сипатын танумен қатар, оның қазақ әдеби тіліне сіңірген еңбегі, даму барысындағы орны, салған жолдары мен көрсеткен үлгілері деген тәрізді әңгімелердің бүгінгі ғылым-білімімізде орын алуы және қисынды» деген сөзімен ойымызды түйіндей отырып, М. Әуезов драмаларында прагматикалық мақсаттарды, яғни атап айтсақ өзінің сол кезеңдегі және болашақ адресаттарына қазақ ұлтының салт-дәстүрі, тарихы, болмысы туралы ақпарат беріп, ұлттық мұраны сақтауға, қорғауға, молайтуға ықпал етуді көздеген деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 264 с.

2 **Ермекова, Ж. Б. М.** Жұмабаевтің тілдік тұлғасы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Алматы, 2010. – 141 б

3 Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия [электронная версия]. БЭКМ, 2007. www.KM. Ru

4 Википедия (свободная энциклопедия в Интернете). – <http://ru.wikipedia.org>

5 **Әлкебаева, Д. А.** Қазақ тілінің прагматилистикасы. – Алматы : Зият-Пресс, 2007. – 244 б

6 **Әуезов, М.** Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы, Жазушы. 1982. – Т.11. Пьесалар. – 424 бет.

7 **Уәли, Н.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2007. – 56 б.

8 **Әнес, Ғ. Қ.** Махамбет өлеңдерінің лингвотекстологиясы: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2002. – 23 б.

9 Төрт батыр. – Алматы, Жалын, –1990.

Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Материал 23.04.13 редакцияға түсті.

А. Кушкимбаева

Прагматический уровень языковой личности М. Ауэзова

Казахский национальный педагогический университет
имени Абая, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 23.04.13.

A. Kushkimbaieva

The pragmatic level of the language personality of M. Auezov

Kazakh National University named after Abai, Almaty.

Material received on 23.04.13.

Прагматический уровень языка означает готовность творческой личности к использованию прецедентных текстов, «крылатых выражений» в художественных произведениях. Известно, что для личности прецедентные тексты значимы с познавательной и эмоциональной стороны. Он, в основном, используется в сокращенном виде, определяет качества, связанные с целями языковой личности при создании произведения прагматического направления. Прагматическая цель автора - донесение до адресата свой замысел, соображение. Достичь этой цели возможно через выбор языковых единиц в системе языка. Автор и адресат, принимающий информацию, находится в

языковом общении, поэтому предлагается при исследовании учитывать индивидуальные особенности автора и адресата с прагматической точки зрения. Чем дольше существует текст художественного произведения, тем дольше определяет время автора от адресата, постепенно меняются и адресаты. А смена адресата – приводит к иному восприятию текста, это знак появления «Обновленного текста». На основе этого появляется возможность определить лингвокультурологические единицы в языке драматурга М.Ауэзова, сохранившиеся в текстах в контексте социальном, культурном и историческом, особенно значение сохранившихся издревне культурных сведений (эти сведения сохранились в виде культурных стереотипов, культурных коннотаций, культурных концептов, культурных сем).

В нашем исследовании прагматическая значимость языковых единиц определена через особенности национальных обычаев, традиций, истории.

Личность, концепт, прецедент, текст, прагматика, дискурс.

Pragmatic level shows the character's readiness to use precedent texts and «expressive means» in the belletristic literature. It is obvious that the precedent text is important for a person at the cognitive and emotive levels. It is often shortened and identifies the characteristics related to the goal and causes of linguistic personality aimed at creating literary work in a pragmatic way. It is considered to be the indicator that describes an individual as a linguistic personality by using precedent texts in his work.

The bases for M. Auezov's plays compose heroic eposes that are considered to be precedent texts. A precedent text has a valuable description for a linguistic personality. The author addresses his fulfilled ideas described in his plays to the future generation aiming at spreading of these ideas by his poems, and besides, he estimates these historic events within his own outlook, and develops them through his own ideas giving his interference.

Personality, concept, precedent, text, pragmatics, discourse

ЭОЖ 501.10

А. Р. Найманбай

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ДҮНИЕТАНЫМ ҰҒЫМЫ МЕН ТІЛДІК ПАЙЫМДАУЛАР

Қоғам менталитетіне байланысты ерекше оны белсенді тұрақты бейне көрінісінде қолданылады. Мақалада когнитивтік аспектілер антонимдерді мен оның дүниеге көзқарас байланысын қарастырады.

Тіл – қоғамдағы қарым-қатынас құралы болуымен бірге, ұлттың өмірінен, оның тарихы мен мәдениетінен, менталитетінен ақпарат беретін және қоғамды дамытушы күш болып есептеледі. Жеке бір сөздің толық концептісі оның семантикалық және ассоциациялық өрісі арқылы айқындалады. Сөздің семантикалық және ассоциациялық өрісінде пайда болған ақпараттың құрамында когнитивтік және прагматикалық мағыналардың элементтері бейнеленеді.

Тіл білімін тек тілдердің ортақ заңдылықтарын, тарихын, шартты ланыстарын зерделейтін ғылым саласы тұрғысынан ғана емес, адамның жаратылысын, тілдің шығуын, оның динамикалы түрде дамуын саралайтын, ең бастысы, «адамның адамдық белгісін» тереңнен қабылдауға мүмкіндік беретін маңызды лингвистикалық бағыт ретінде тану қажеттігін осы жолдардан көруге болады, сондықтан хат тану, оқу, жазу, білу әрекеттері адамның ой-өрісін кеңейтуге, халықтарды бір-бірімен ланыстыруға көмектесетін әрі мәдени, қоғамдық дамудың ажырамас көрсеткішін құрайтын амалдар жиынтығы деп талданады.

Әрбір халықтың даналық болмысы сол халықтың өз тілінде, өз даналары мен ақылмандарының, ділмәр-шешендері мен айтқыштарының ой-толғаныстарының мәнді де маңызды, қысқа да нұсқа үлгілері негізінде қалыптасады [1, 8]. Көрікті ойдың келісті суретін салуға жұмсалатын амал-әрекеттің әр түрлі бояуы, көркемдік кескіні, эстетикалық әсері болады. Қандай да болмасын қатынас-хабарлар мәтін арқылы жүзеге асып отыратыны белгілі жағдай. Сөйлеудің мазмұны, қатынас жасау жағдайлары, оның бағыт-өрістері әр түрлі болатындықтан, мәтін құрамындағы тілдік тұлғалардың тіркесу, ланысу сипаттары да түрліше. Алайда, ол айырмашылықтар жалпыланған, біртектес сипатқа ие болып келеді.

Шеберлік деген ұғымның ауқымы кең. Ол талмай талаптану, шығармашылық ізденіс тәжірибесінде жетіліп, қалыптасады да, үлкен іске жол ашады. Тегінде – шеберліктің қолданылу аясы да мол. Зергер қолынан шыққан асыл заттар да, әр алуан бояу, өрнектерімен әшекейленіп, өмір қажеттігіне асып жатқан тұрмыстық бұйымдар да өз шеберлерін тапқан

заттар. Небір сұлу қалалар, сәулетті ғимараттар шын мәнінде іскер қолдың жемісі болса, көркем сөз шеберлерінің де көтерер жүгі мен атқарар ісі мол болып келмек. Сөз зергерлері шеберлікті жан-жақты жетілдіріп, шыңдай түседі. Жазушының тіл шеберлігі ғалым А. тұрсыновтың пікірі бойынша адам санасының үш негізіне сүйену барысында жүзеге асады:

- ақыл
- қиял
- көңіл.

«Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңдеу, яғни ойдағы нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түйю, талғау» [2, 141]. Осы үшеуіне сүйену негізінде шығармашылық иесі зерттеп отырған затты не құбылысты жеткізеді. Сонымен қатар ақынның жаңа қолданыстарының пайда болуына негіз болатын да осы үш нәрсе.

Адам танымындағы қарама-қарсылық қағидаларын оның «сана-саңлауына келіп түсетін» ұғымдар тізбегі деп түсінген ғалым, сонымен қатар, таным мен тілдік амалдар арасындағы арақатынасты сөйлеуші немесе айтушы тілінің анықтығын уәждейтін шарт ретінде қабылдады. Автор «айтылған лебіздің» яки «тілдің анықтығын» да көрген-білген заттың нақты танылуымен ұштастыра келе, «адам анық танитын нәрсесін анық атайды да, көмескі танитын нәрсесін көмескі, күңгірт атайды» [2, 151] пікір білдіреді.

Жер бетінде адамзат пайда болған кезеңнен бастап қазіргі ғылыми ғылыми пайымдауларға дейін тіл мен таным, ойлау тұжырымдары талданып, зерделеніп келеді. Зерттеуші Н.Н. Аитованың «Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы» атты диссертациясы тілтанымдық құралдардың мағыналық сипатын талдауға бағытталған. Ол үшін тілші «...түр-түсте жалпыланған білімнің когнитивтік сипатын түсіндіруді, сол арқылы олардың онтологиялық негізін анықтауды» және «олардың қалыптасу негізінде жатқан сана архетиптерін айқындауды, түр-түстің концептуалды мазмұнын» [3, 3] сұрыптауды мақсат етті, сондықтан еңбекте нысанаға алынған бірліктердің тарихи негіздеріне мән беру, олардың «когнитивтік семантикалық құрылымын «ғалам бейнесі» контекстінде зерттеу, «түс атауларының қызметін психолингвистикалық негізде түсіндіру» көзделді. «Әр тілде өз болмысына тән әлемді құру қалыптасқан. Түр-түстің әр түрлі халықтар тілінде таңбалануының бірдейлігі, жақындығы мен ұқсастығы олардың логикалық құрылымдарындағы мазмұн ұқсастығынан хабар береді. Түр-түс ұғымының әр халықтағы айырмашылықтарын негіздеу – субъектінің/этностың ментальды қасиеттерін, ұлттық сипатын (ұлтқа қатысты) саралауға, индивидуальды болмысын танытуға септігін тигізсе, ұқсастықтары мен теңдігін табу жалпы тілдерге ортақ тілдік универсалийлерді, түстік архетиптерді табуға көмектеседі. Оны концептуалды талдап, жүйелеу ғаламның тілдік

бейнесінің санадағы құрылған моделін тануға мүмкіндік береді» [4, 26] деген пікірді ұстанған зерттеуші түр-түстердің халықтық сипатын, символикалық табиғатын, метафоралық мүмкіндігін, ассоциативтік өрісін арнайы танымдық модельдер арқылы зердеп, ал когнитивтік семантиканы «...тіл (түсінік, сөз) арқылы құрылатын/берілетін адам санасындағы концептуалды білімді таным моделі арқылы зерттейтін ғылым» [4, 27] – деп қарастырады.

Жеке бір сөздің толық концептісі оның семантикалық және ассоциациялық өрісі арқылы айқындалады. Сөздің семантикалық және ассоциациялық өрісінде пайда болған ақпараттың құрамында когнитивтік және прагматикалық мағыналардың элементтері бейнеленеді. Қазақ тіл білімінде қарама-қарсы ұғымдар сәйкестігін алғашқылар қатарында сөз ете бастаған ғалымдардың ішінде А. тұрсынұлын ерекше атаймыз.

Тіл табиғатын анықтау, оның адамзат өмірінде атқарар қызметін жүйелеу, сөз өнерінің танымдық үрдістерін саралау, сол арқылы тілдік құралдардың ғаламдық құбылыстармен сабақтастығын танып-білу негіздерін сұрыптау мақсатында тілші табиғи заңдылықты дәйектейтін диалектикалық ұстанымдарға назар аударды. Ғалам, зейін, көңіл, қиял, ақыл, ес сынды ұғымдарды тілмен шебер ланыстыра білген зерттеуші адамды қоршаған дүниені танымдық қарама-қайшылық негізінде уәждеп түсіндірді. «Дүниедегі нәрсенің қайсысы туралы сөйлесек те, бір жағынан ғана емес, әр жағынан алып сөз қылуға болады» [2, 147], – дей отырып, тілші сол «әр жақты» ерекшеліктерді алуан түрлі себеп-салдармен, қарым-қатынастармен дәлелдеп көрсетуге талаптанады. Жеке бір сөздің толық концептісі оның семантикалық және ассоциациялық өрісі арқылы айқындалады. Сөздің семантикалық және ассоциациялық өрісінде пайда болған ақпараттың құрамында когнитивтік және прагматикалық мағыналардың элементтері бейнеленеді.

Зерттеуші Ж. Исаева «Дүниенің паремиологиялық бейнесі (лингвомәдени аспект)» атты диссертациялық жұмысында «еркек-әйел» бинарлылық жұбының мәдени концептері жөнінде былай дейді: «Дүниенің тілдік бейнесінде «ұрғашы-еркек» бинарлылық жұбының «әйелдік», «еркектік» белгілері «Адам» микрожүйесінің концептілік аясының сапалық көрсеткіші ретінде таңбалаынады. Мәселен, қазақ тілінде адамның ішкі жан-дүниесіне қатысты концептердің антропоморфтық белгілері арасында гендерлік дифференциация нақты қойылады. Ішкі әлемге қатысты жан, ашу, жүрек, т.б. сияқты концептілерде әйелдің табиғи аналық қызметі оның қоғамдағы қызметімен (отбасы, ошақ қасы) тоғыстырылып, «әйел жаны» мейірімділік, жұмсақтық, сұлулық, нәзіктік, төмендік, қорғаншақтық, т.б. әйелден тілдік ұжым талап ететін белгілермен сипатталады. Ал ішкі әлемнің концептердің еркектік дифференциациясын жүректілік, күш-қайрат, айбар, ерлік, қаталдық, қаттылық, т.б. «еркектік рухтағы» коннотативтік белгілер айқындайды. «Әйел:Еркек» бинарлылық жұбы дүниенің паремиологиялық бейнесінде

«әйел» және «еркек» болып екі дербес, жеке концептілерге ажыратылады. Оларды түзетін тілдік модельдер астарындағы әйел заты мен ер адам туралы этнос санасына сіңіскен когнитивтік модель мақал-мәтел таңбалайтын, сипаттайтын және бейнелейтін өмірлік нақты ситуациямен қабысып келіп, мақал-мәтелдердегі «Әйел» және «Еркек» бейнесінің сапалық және сындық көрсеткіштерін әйел немесе ер адамның ішкі дүниесі мен сыртқы әлеміне қатысты нәзіктік, ұяндық, ізеттілік, салақтық, қаталдық, батырлық, еңбекқорлық, сараңдық, т.б. категорияларға жіктеуге негіз болады» [4, 19-20]. Мұндай мысалдарды біз жазушы Ғ. Мұстафин шығармаларынан да көре аламыз. Мысалы: Әйел көбінесе еркектің атағына қарайды («Дауылдан кейін», 185-б.). Өлден уақытта Бұқпаны ортаға ала, еркек, әйел жалшылар дүрлігіе кірді үйге («Дауылдан кейін», 227-б.). Жанаттың айтқан жылы сөзі балалармен қоса ата-аналарын да жылытып тұрды («Миллионер», 389-б.). Әйел, еркек, кәрі, жас, ең ақырғы тоқсандағы Бақырей де келген («Миллионер», 322-б.). Әйел, еркек, ескі, жаңа жұмысшы болып бас қосқан жиынды Жұманияз ашқалы тұр («Қарағанды», 147-б.). Әйелдің қасында бір еркек бар («Қарағанды», 157-б.). Сот алқасына жергілікті «Қосшы» мүшелерінен бір еркек, бір әйел енген («Дауылдан кейін», 363-б.).

Қазақ мақал-мәтелдерінде «әйел» және «еркек» концептерінің тілдік сипаттамасы «ұл-қыз», «әке»-«шеше», «ата»-«ана», «қыз»-«жігіт», «қалыңдық» -«күйеу», «келін»-«күйеу», «келіншек»-«ер азамат», «қатын»-«...», т.б. әлеуметтік-статустық рөлдердің өзара ланысын бейнелейтін әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік-салт-дәстүрлік, әлеуметтік-психологиялық мазмұндағы көпдеңгейлі микрофреймдік тармақтар тұрғысына негізделеді. Тек кемпір-шалдың қарап отырған жалғыз баласы болып, ауылдан ұзап шыға алмай қалды («Дауылдан кейін», 191-б.). Үлкеннің алдын кесіп өтпеген, еркін ата-анасына берген қазақ қызының үйден кетуі оңай ма («Дауылдан кейін», 408-б.). Әке-шешем, туған елім осы жақта болатын («Дауылдан кейін», 151-б.). Дүниенің паремнологиялық бейнесінде «ұл-қыз» микрофреймдік қатынас қыз тәрбиесіне ұл бала тәрбиесіне қарағанда өзгеше мән беретін ұлттық тәрбие жүйесіне, ұлттық таным мен мәдениетте қалыптасқан стереотиптік пайымдарға негізделеді. Әйел-еркек, кәрі-жас, балаға дейін бар («Дауылдан кейін», 96-б.). Ұлы да, қызы да, қадірлі қонағы да бір өзі («Миллионер», 234-б.). Әке-шешеден жастай айрылып, оқу іздеп келдім («Қарағанды», 89-б.). Әйел кімдікі! Екі еркек кім? («Қарағанды», 60-б.). – Әке-шешем: «Қазаққа осы оқуың жетеді» деп жібермей қойды («Дауылдан кейін», 69-б.). Төрт сиырға соқтықсаң, кемпір-шал, балалар аққа тарығады («Дауылдан кейін», 110-б.).

Сондай-ақ жазушы шығармалары негізінде жақсылық пен жамандық, мейірімділік пен зұлымдық негізін жүйелейтін «адам» тірек компоненті өзінің жеке тұрып білдіретін лексикалық мағыналарының сипатына қарай, жиынтық мағынасына жалпылауыштық, нақтылауыштық, даралауыштық

мән ендіреді. Адам компонентінің ішкі құрылымы «адамгершілік – адами қадір-қасиет» категориясымен сабақтасып жатады да, адамның сыртқы және ішкі әлемін, яғни мінез-құлық, жақсылы-жаманды қасиеттерін, ақыл-ой пайымын, білім-біліктілігін тұтастай қамтуға бағытталады.

Тіл өз алдына жеке тұрған құбылыс емес, ол қоғаммен, ойлаумен, халықпен, дүниетаныммен, мәдениетпен тығыз ланыса дамитын күрделі де көпсалалы құрал деп танымыз. Іл мен танымның ланысынан туындайтын фактілер адамзат болмысы мен қоршаған әлем заңдылықтарын тілдік құралдар арқылы сұрыптауға негізделіп, экстралингвистикалық мәселелердің жан-жақты қамтылуына себепкер болады.

Тіл – қоғамның рухани және мәдени өмірінің өзіндік ерекшеліктерінің жиынтығы саналатын мәдениетпен қатар тұратын маңызды көрсеткіш. Онда халықтың өмір салты мен өмірінің тарихи кезеңдері көрініс табатын тілдік бейнесі сомдалады. Дүниенің тілдік бейнесінде ғалам, әлем, күллі дүние, оның заңдылықтары туралы барлық білім жинақталады. Ол ақпаратта тілдік және этномәдени қауымдастықтың әр мүшесін ортақ мүддеге сай тірлік кешіп, өмір сүруге үйрететін озық үлгідегі «адам және оның ортасына», «адам және ақиқат шындыққа», «жеке адам және оның рухани болмыс бітіміне» қатысты лингводидактикалық мазмұн, тағылымдық-тәлімдік сарын болып есептеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Аманжолов, С.** Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы : Ғылым, 2002. – 368 б.
- 2 **Тұрсынов, А.** Ақ жол. – Алматы, 1991. – 463 б.
- 3 **Антова, Н. Н.** Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2005. – 29 б.
- 4 **Исаева, Ж. И.** Дүниенің паремнологиялық бейнесі (лингвомәдениеттанымдық аспект): филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 26 б.
- 5 **Сыздық, Р. А.** дың сөз өрнегі. – Алматы : Арыс, 2004. – 208 б.

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.
Материал 13.04.03 редакцияға түсті.

А. Р. Найманбай

Понятие мировоззрения и языковые суждения в художественных произведениях

Евразийский национальный университет
имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана.
Материал поступил в редакцию 13.04.03.

A. R. Naimanbai

The concept of ideology and linguistic judgments in art works

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.

Material received on 13.04.03.

Устойчивые образные выражения в процессе их активного использования формируются особые, свойственные сообщества и менталитет. В статье рассматриваются когнитивные аспекты антонимов и их связь с миропониманием.

Stable figures of speech peculiar to specific community and mentality are formed in the process of their active use. The article deals with the cognitive aspects of antonyms and their relationship with the view of the world.

ӨОЖ 398:398.21(574)

Г. С. Оралова

Н. ЖҰБАТҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЖАЗБАША АЙТЫСТАРДЫҢ ЖАНРЛЫҚ, ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ

Бұл мақалада Сыр өңірінде өмір сүрген талантты ақындардың бірі Н. Жұбатұлының жазба айтыстарында көрініс тапқан ұлттық сипат болмысы зерттелген. Оқырманды этнопедагогикалық-этнопсихологиялық сарында сусындататын шығармалар тіні ұрпақтан ұрпаққа жалғаса дамып келе жатқан әдеби дәстүр екендігі ерекшеленген. Н. Жұбатұлы шығармашылығындағы жазбаша айтыстардың жанрлық, ұлттық сипаты айқындалған.

Қазақ әдебиеті тарихының қалыптасу, даму жолы ұлттық рухани мәдениетіміздің негізгі арнасын құрайды. Ұлттық сөз өнері мұраларын қазіргі заманғы әдебиеттану қисындары бойынша фольклор, ақындық (ауызша және жазбаша) поэзия, жазба әдебиет жіктелістері тұрғысында бағалаймыз.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы ақындық өнер дәстүрі ауызша және жазбаша сипаттарын қатарлас ұстануымен ерекшеленеді. Авторлық поэзияның фольклорлық-этнографиялық дәстүрден бастау алған жүйесінде ауызша суырып салма өнерінің ұлттық діліміздің даралығын танытатын

қасиет екендігі айқын дәлелденуде. Ал, сонымен қатарласа, егізделе дамыған жазбаша ақындық өнердің кеңейе тереңдей келе кейінгі әдеби дамудың іргеленуіне ықпал еткені танылады. Сондықтан, XIX–XX ғғ. қазақ әдебиетінің тарихи даму жүйесіндегі жазбаша айтыс жанрының пайда болуын, қалыптасуын, дамуын сөз өнері үдерісіндегі ұлттық ерекшеліктер қатарында атаймыз.

Қазақ әдебиеті тарихының негізгі дәстүрлік негізі болып саналатын осы арналардың ерекшеліктері тоғыса дамыған жанрлар болмысында айқындалады. Әсіресе, IX–XIX ғғ. аралығында классикалық Шығыс әдебиетінің дидактикалық-философиялық мағыналы ықпалын қазақ топырағындағы ұлттық даралық сипатымен жалғастырған жазбаша айтыс өлеңдерін осындай синтез тұрпатты жанр тұрғысында танымыз. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы ақындардың жазбаша айтыстары фольклор дәстүрінің көркем әдебиетке ұласуы тұрғысында көрінді. Мұхтар Әуезов: «Жалпы қазақ әдебиеті көлемінде, жазып айтысу өткен ғасырдың аяқ кездерінен бері қарай хат білетін ақындар кіргізе бастаған өзгешелік екені рас еді. ... Бұл үлгі жазба әдебиетке фольклордан ауысқан, дарыған әсер, дәстүр...» [1, 22] екендігін атап көрсетті.

Қазақ әдебиетінің әдеби байланыстар ықпалдастығы мен ұлттық дәстүрлі арналарының тоғысуы нәтижелері ақындар шығармашылығының ұлттық топырақтағы жаңа жанрдың қалыптасуына да ықпал етті. Бұл орайда, айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дәстүр жалғастығы поэтикасын арнайы зерттеген профессор М.Жармұхамедұлының пікірін негізге аламыз: «Дәуір талабына орай айтыс та жетіліп, толысып отырды. Соның нәтижесінде кейінірек суырыпсалма өнері мен жазып шығару дәстүрін қатар ұстанған ақындардың туып қалыптасуына мүмкіндік туды. Шығыс үлгісінде білім алып тәрбиеленген Кеншімбай, Нұржан, Бейбіт, Кенжеқожа, Молда Мұса, Майлықожа, Ақан сері секілді ақындармен қатар, Сыр бойының Кете Жүсіп, Қаңлы Жүсіп, Қарасақал Ерімбет, Шораяқтың Омары, Ырысты, Тұрмағамбет, Молда Мұқан сияқты ақындары жазбаша айтыстың туып, өркен жаюына, әдебиетіміздегі жаңа бір дәстүрдің туып, қалыптасуына елеулі үлес қосты. Бұл туындылар өзінің бітім-құрылысы жағынан (ұйқасы мен басталу, аяқталу мәнері, т.б.) қалыпты айтыстардан бөлек, Шығыстық «нама» сипатымен дараланады. Сондай-ақ, бұларда шығыстың әйгілі ақындарына еліктеу, өмірді соларша сипаттау басым болып отырады. Осы үлгілердің көркемдік, бейнелеу ерекшеліктері де назар аударуға тұрарлық дей аламыз» [2, 9]. Жазбаша айтыстардың Шығыстың классикалық әдебиеті мен қазақ фольклорындағы көркемдік үрдістерден құрала отырып, өзіндік даралықпен айқындалуы кейінгі әдеби дамуға да пайдалы ықпалын тигізді.

Қазақ әдебиетіндегі жазбаша айтыстарды қалыптастырған ақындық орта дәстүрінің дамуы Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысы жағалаулары

аймақтарында да байқалды. Ақындардың осы жанрдағы шығармаларында халықтың қоғамдық-әлеуметтік тұрмысы көркем шындықпен жырланды.

Қазіргі Қызылорда облысы Қазалы ауданының Қожабақы ауылындағы Құланбай деген мекенде дүниеге келген Нұрсұлтан Жұбатұлының (1900–1963) жазбаша айтыстары осы атырапта кеңінен қолданылған шығармашылық үрдістің занды жалғасындай болды. Бұл ақынның шығармашылығын осы атыраптағы ақындық дәстүр ерекшеліктері аясында танимыз. Сырдария өзені орта және төменгі ағысы жағалаулары атыраптарындағы ақындық өнер иелері шығармашылығының Шығыстың классикалық әдебиеті мен фольклоры поэтикасы дәстүрлерін ұстанған дағдылары кейінгі дамуға да жалғасты.

Базар Оңдасынұлының, Ерімбет Көлдейбекұлының, Жүсіп Ешниязұлының, Омар Шораяқұлының, Тұрмағамбет Ізтілеуұлының, Даңмұрын Кенжебекұлының, Жүсіп Кәдірбергенұлының, Нұртуған Кенжеғұлұлының және т.б. ақындардың мұсылмандық Шығыс әдебиетінің жазбаша үлгілерін қазақ топырағына тән өрнектермен жырлауы кейінгі толқынға ұласты.

«Кенесары мен Нұрсұлтан», «Нұрсұлтан мен Әбдіразақ» атты жазбаша айтыстарды осы әдеби үрдістің дәстүрлі жалғасы ретінде бағалауға болады.

Жазбаша айтыстар – хат-өлең жанрының поэтикалық үлгісін негізге алатын шығармалар. Яғни, аталған екі ақын да өзара жолданған кезектерінде осы хат-өлеңге тән композициялық құрылымды сақтаған. Нұрсұлтан ақынның алғашқы жолданған өлеңінде жасы үлкен ақын ағасына сәлемі («Ағайға бізден сәлем Кенесары»), ел-жұртының амандығын («Халқыңның қалай биыл ахуалы, үй-іші, бала-шаға, құрбы-құрдас, аман ба ел билеген адамдары?») сұрауы жырланған.

Нұрсұлтан ақынның хатында сөз сайысына шақырылып отырған кісінің ауылындағы шаруашылық жағдайын сұрауы – сол кезеңдегі уақыттың шындығы. Екінші дүние жүзілік соғыстың алапат қиыншылығын бастан өткізіп жатқан қазақ аулындағы адамдардың жауапкершілігін күшейту талабындағы мұндай сұрақтардың қойылуы – өмір шындығының көрінісі:

...Сұрасу сыпайының әдетінше,
Ініңнің тие қоймас тіл азары.
«Адамзат айтса білер алдын» – деген,
Белгісіз осы қыстың не болары
Қыс жақын қылышын сүйреп келе жатыр,
Малыңның бітіп пе еді қоралары?
Орған шөп өлшеуіне дұрыс па еді?
Жиналған мал азығы қолда бары
Және де малдың басы күйлі ме еді?
Қартайған арық-тұрақ балалары.
Тұратын әрқайсының орны қалай?

Қыс мезгілі қиын еді, жердің тары,
Қой малы моп-момақан қолда баққан,
Қазақтың жанға жақын жануары [3, 180].

Кенесарының жауабында халықтың тұрмыстық-әлеуметтік жағдайын жақсарту мақсатына жырмен қызмет ету жолындағы ақындық өнердің күдіретіне жоғары баға беріледі:

Ақындық атқа ие болған соң,
Әр істің айтуың жөн тақырыбын.
Айтысу — ел ішінде игілікті іс,
Түзеуге кемшілікті шақыруың [3, 181].

Ауылдағы адамдардың, шаруашылықтың жағдайын («Сұрасаң жаным да аман, малым да аман») деректі, дәйекті түрде баяндайды. Төрт түлік малдың жем-шөбінің, құдықтарының, қора-қопсыларының дайындығы, төлдердің күтімі, көктемгі егіс етуге дайындығы – бәрі де деректі тілмен жырланған. Әрине, ақындық шабытпен жырланған ақпараттық мәліметтердің өзі айтыс өнерінің классикалық үрдісіндегі поэтикалық әсірелеулермен («Өткен қыс, жазда туған лақ, қозым теңелді анасымен бірдей болып», «Май шығып түгін тартса тай-құлыннан, ықпайтын желге қарай борасында», т.б.) қосыла өрнектелген.

Ұлы Отан соғысы жылдарында бүкіл Кеңес Одағы халықтарына қорған, пана, тірек болған қазақ елінің қаһармандық тарихы осы жазбаша айтыстағы халық өкілдерінің поэтикалық тұлғаларына арналған бейнелі тармақтар арқылы дәлелденген:

...Қақаған қатты боран суықтарда,
Жүреді күндіз-түні жылқы ішінде.
...Инедей қиянат жоқ көңілінде.
...Халыққа әйгілі болған үлгілі ісі,
Қылмайды жарты тері қиянатын,
Ақ көңіл қасиетті адал кісі.
...Ел үшін, майдан үшін еңбек істеп,
Көрінген көп ауылға өнегесі [3, 182].

Нұрсұлтан ақынның кезекті хаттарында ез ауылындағы игілікті істерді жүйелей баяндаған. Өзінің және қарсылас ақынның ауылдарындағы жағымды жағдайлар мен кемшіліктерді уақыт тынысына сай шыншыл және сыншыл тілмен жырлайды.

XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақтың айтыс өнеріндегі тақырыптық, идеялық-композициялық құрылым ерекшелігі осы айтыстардан да анық аңғарылады. Академик Р.Бердібаевтың кеңес дәуіріндегі ақындар айтыстарының тақырыптық-идеялық ерекшеліктері хақында айтылған ойларының сөз арқауындағы мәселеге толық қатысы бар:

«Ежелгі, көне жанр мән-мазмұнын жаңартып, тың сапаға ие болды. Бұрын ру мен рудың ақындары айтысса, енді колхоз бен колхоздың, аудан мен

ауданның, облыс пен облыстың ақындары жарысатын жаңа дәстүр туды. Айтыс сын мен өзара сынның тамаша өткір, өзгеше құралына айналды. Онда халыққа аса қажет, күн тәртібінде тұрған түбірлі мәселелер көтерілетін болды. Жаңа айтыстарда ақынның жеке басын мадақтап не мұқатудан гөрі елдің өміріндегі қуанышты оқиғалар қамтылып, шаруашылық, мәдениет саласындағы табыстар мен жемістер мадақталып, кедергі мен кеселдер таңбаланатын салт туды. Мұның ағы – айтыс жанрының жаңаруы еді» [4, 100]. Нұрсұлтан Жұбатұлының айтыстарын да осы айтылған пікір бойынша бағалауға болады.

Нұрсұлтанның Кенесары атты ақынға жазған хаттарында ауылдағы шаруашылықтың жетістіктері мен кемшіліктері өзара сабақтастырыла, салыстырыла жырланады. Қарсылас ақынның төрт түлік малды күтудегі кемшіліктері (малды себепсіз шығынға ұшыратуы, күтімсіздіктен малдың ауырып өлуі, жемшөптің дайындалмауы, т.б.) тізбеленеді. Айтыс арқауының халықтық мұраты азаматтық-ғибратшылдық ұлағат тілімен бейнеленеді:

Кенеке, хабарынды көрдім хаттан,
Тұмарлы ойдан тұлпар ойнақтатқан.
Негізі – біздің айтыс мал туралы,
Жылы су, таза қора, шөпке баққан.
Сақтайық социалды мал байлығын,
Қатты аяз қаһарлы қыс табиғаттан.
Жатпайды, қисық ағаш тез қасында,
Үлгілі сөзің дұрыс мақалдатқан.
Ендеше арға шауып ат салайық,
Қаламды ерлеп мініп үкі таққан.
Оранып қой терісін қасқыр жүр ме?
Өрненің құлқыны үшін жолын тосқан?
Ашумен тәуекелге бел буыпсың,
Адамдай залал тапқан қарындастан [3, 189].

Ауылдағы малдың дұрыс бағылмай өлім-жітімге ұшырағанына, ретсіз сойылып жұмсалғанына байланысты жауапсыздық, ысырапқорлық жайлаған төрешілдік іс-әрекеттер әшкереленген:

...Шошисың сорақы істі көргенінде
Абайсыз ат үріккендей жарқабақтан.
...Әншейінде «Мал сойма!» деп айтып тұрып,
Асапты май жабысқан тоғайрақтан.
...Үйіне басқарманың баспақ сойып,
Етін жеп кімдер танау жампаңдатқан?
...Барғанда «Қаракөлге» ауылбастық,
Үш жандық қонақ үшін қаза тапқан.
...Сұмдық іс сұмырайдан табылады,
Нысапсыз ажыраған ар-ұяттан [3, 191].

«Нұрсұлтан мен Әбдіразақ айтысында» да ақындық өнердің халық мүддесі жолындағы парасатты қызметі поэтикалық бейнелеу өрілімдерімен сараланған. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы шаруашылықтарды техникамен қамтамасыз ететін МТС-тардың жағдайлары салыстырылған. Сөз нысанына алған әріптес ақынның ауылындағы МТС-тағы кейіндеп бара жатқан жұмыс қарқынын, жалқаулық, жауапсыздық орын алған басшылықты сынайды.

Нұрсұлтан ақынның сөз жүйесіндегі бейнелілік өрілімдері дидактикалық-ғибратшыл ықпалды поэзияның эстетикалық әсерін аңдатады:

«...Сынаса сын түзелер, мінесе мін»,
Дегенді айтқан жоқ па атам қазақ.
Көргенде гүлстанның көшесіндей,
Табыстың тарауы көп қозақ-қозақ.
Орны бар өндірістің неше алуан,
Мысалы миуалы біткен дарақ.
Еңбексіз жалқау да жоқ қыдырымпаз,
Желкілдеп желге ұшады жеңіл-қаңбақ.
Жарықтың көпке бірдей шұғыласы.
Жақсыдан адам ұлы пайдаланбақ,
Парық бар алтын мыстың бағасында.
Тұғыр мен бірдей емес, шын арғымақ.
Көтерер жүгін артсаң оң қоспақтың,
Бір туған жалғыз өркеш шашақ құлақ.
Асылдың әне сондай артық жері,
Ақынға керек парқын абайламақ.
Ерлер жүр Ұлы Отанның соғысында,
Кім берер, елі бермей киім, тамақ?
Атқарса ауыл қызмет ерге көмек,
Болып тұр сынды кезең тап осы уақ [3, 195].

Қорыта айтқанда, ақындық поэзия дәстүрі, оның мектептік жалғасы ұлттық мәдениетіміздің көркемдік мұрасы ретінде рухани құндылықтарымыздың маңызды саласы болып бағаланады. Ақындық поэзияның көркемдік ойлау негізі болып саналатын мақал-мәтелдер, қара өлеңдер, ой-шешендердің толғаныстары, жыраулардың толғаулары – барлығы да өлең өнерінің, қазақ сөзінің қарым-қатынастар мәдениетінің құралы екендігін айқындайды. Ақындардың дидактикалық-лирикалық өлеңдері (арнаулар, нақыл, насихат өлеңдері, табиғатқа, атамекендерге арналған пейзаждық-топонимикалық жырлар) этнопедагогикалық-этнопсихологиялық сарынды қазақ поэзиясының ұлттық сипатын көрсетеді. Ақындардың жазбаша айтыстары фольклор мен әдебиет дәстүрлері тоғысында жырланды. Классикалық Шығыс үрдістері жазбаша айтыстарда сабақтаса өрілді. Қазақ тұрмысы, төрт түлік, әдеби сыншылдық, ақындық тұлға ұлағаты және т.б.

тұрмыстық-әлеуметтік мәселелер жазбаша айтыстарда мол қамтылды. Арал, Қазалы өңірлері акындарының лирикалық-дидактикалық өлеңдері, айтыстары жалпы ұлттық қазақ әдебиеті тарихының дамуында эстетикалық-көркемдік ұлағаты мен ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан даму жолымен келеді. Бұл – қазақ сөз өнерінің өміршең өнегесі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әуезов, М. О. Совет акындарының айтысы // Айтыс. – Алматы : Жазушы, 1966. – 3-Т. – Б. 10-22.
- 2 Жармұхамедұлы, М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы : Мұраттас, 2001. – 293 б.
- 3 Жұбатұлы, Н. Сөз сөйле, қызыл тілім, тұрма босқа. – Қызылорда : Тұмар, 2005. – 204 б.
- 4 Бердібаев, Р. Сарқылмас қазына. – Алматы : Мектеп, 1983. – 248 б.

Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
Материал 12.04.13 редакцияға түсті.

G. S. Oralova

Описание национальных жанровых особенностей в письменных айтысах творчества Н. Жубатулы

Қызылординский государственный университет
имени Коркыт ата, г. Кызылорда.
Материал поступил в редакцию 12.04.13.

G. S. Oralova

Genre characteristics and national specifics of the written aytis es of N. Zhubatuly

Kyzylorda State University after Korkytata, Kyzylorda.
Material received on 12.04.13.

В данной статье рассматривается национальная специфика письменного айтыса одного из талантливых акынов сыра Н.Жубатулы. Произведения акына, имеющие этнопсихолого-этнопедагогическое воспитательное значение, исследуются как факты литературной традиции и преемственности. В статье конкретизируются жанровые особенности письменного айтыса в контексте творчества Н. Жубатулы

This article deals with the national specifics of the written aytis es of one of the Syr land talented akyns N. Zhubatuly. Akyn's works which have ethnopsycological-ethnopedagogical educational value are investigated as facts of literary traditions and continuity.

Genre characteristics of the written aytis are characterized on the basis of the context of N. Zhubatuly works in the article.

ӘОЖ 81'367.4 = (512.122)

Б. Сағындықұлы

ҚАЗАҚ ТІЛІ СИНТАКСИСІНДЕГІ КҮРДЕЛІЛІК МӘСЕЛЕСІ

Мақалада қазақ тіл білімінің синтаксисіндегі күрделену мәселесі алғаш рет қарастырылады. Автор күрделену сөзінің аясында түсіндіріліп келген аталымға сай ұғымды жан-жақты ашуға тырысады. Біріншіден, күрделі сөз түрлерінің лексикалық мағынаға ие мүмкіндігін ескеріп, олардың сөз тіркесі мен сөйлем мүшесі құрамында жалаң бірліктер қатарында қарастыруды ұсынады. Ал тілдік тіркес түрлерін (түйдекті, атаулық, салаласқан, түйіспелі) күрделі бірліктер қатарынан тану дұрыс деп есептейді. Екіншіден, сөйлем синтаксисіндегі күрделіліктің мәні ашылады. Бұлар қазақ тілінің ғалымдарының тұжырымдары арқылы түсіндіріледі. Үшіншіден, мәтін синтаксисі бірліктерінің күрделі құрамда келетінін нақтылайды

Синтаксис тіл білімінде жақсы зерттелінген сала болып саналады. Қазақ тіліндегі еңбектердің өзі синтаксистің теориялық заңдылық тұрғысынан бірсыпыра шешімін тапқанын көрсетеді. Синтаксистің қай саласының болмасын А.Байтұрсынұлы тарапынан бастау алып, аға буын ғалымдардың тұжырымдарымен толығып отырғаны сөзсіз. Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаевтың алғашқы ғылыми топшылаулары кейіннен заңды жалғасын тауып, әр мәселенің жан-жақты ашылуына әкелді. Синтаксис мәселесін барынша танытуға үлес қосқан ғалымдар есімі бүгінгі күні де жылы лебізге ие. М. Балақаев, Т. Қордабаев, Қ. Есенов есімдері жадымызда өзіндік мектеп қалыптастырған есімдер ретінде сақталады. Айтса айтқандай, аталған ғалымдар еңбектері қазақ тіл білімінің, оның ішінде қазақ синтаксисінің, теориялық дағдыларын толықтырғаны даусыз. Мұндай классикалық еңбектер әлі де болса өзекті мәселелердің сырын ашуға жетелеп отырады. Сондай мәселенің бірі – синтаксистегі күрделілік.

Қазақ тіл білімінде күрделілік мәселесі қозғалған жоқ деп айту артық. Бұл жайт синтаксисте қарастырылмаған деуге де болмайды. Сөзтұлға синтаксисіндегі күрделі тіркесімдер, сөз тіркесі синтаксисіндегі күрделі сөз тіркесі, сөйлем мүшелері табиғатындағы күрделі мүше, жай сөйлем синтаксисіндегі сөйлемнің күрделенуі, құмалас сөйлем синтаксисіндегі күрделі ой, мәтін синтаксисіндегі күрделі синтаксистік тұтастық аталымдары ғылыми еңбектерде кездесіп отырады. Біз сөздің негізін құрайтын құрылымда күрделі деген сөзі бар аталымдарды тартып отырмыз. Әйтпегенде күрделі ұғымын ашатын аталымдар синтаксисте жетерлік. Екінші жағынан, аталымдардың өз мағынасына сай жұмсалып отырғанына да күмән жоқ. Бірақ күрделіліктің қазіргі синтаксистегі орны толық ашылды деу ағаттық сияқты. Себебі синтаксистік мағынаға сәйкес қолданымдар өз орнында жұмсалмай отырғаны да кездеседі.

А. Байтұрсынұлы күрделі сөзін сөйлемнің тұрлаулы мүшелері табиғатын ашу үшін қолданыпты. Ғалым «бір сөзбен айтылмай, бірнеше сөзбен айтылса, қосарлы немесе күрделі деп атаймыз» - деп, тұрлаулы мүшелердің жасалуындағы ерекшеліктерді тарқатқан [1, 268]. Ғалымның көрсетуіндегі бірнеше сөзбен айтылуды күрделі сөз түрлері құрайды. Ал күрделі сөз түрлері ұғымына энциклопедиялық сөздіктегі түсіндірме сәйкес келеді: «Күрделі сөз – екі не одан да көп сөзден құралып, бір екпінмен айтылатын біртұтас лексикалық мағына беретін сөздер. Күрделі сөздер сөзжасам тәсілдерінің ең көне түрі – аналитикалық тәсіл арқылы жасалады» [2, 189].

Күрделі сөз түрлері синтаксистік бірлік ретінде жұмсалады. Бірақ, біздің пікірімізше, олар синтаксистік тұрғыдан күрделілік ұғымына сәйкеспейді. Олардың сөз тіркесінің бір сыңары, болмаса сөйлем мүшесі ретінде жұмсалыуына талғаммен қарайтын кез жетті. Себебі мұндай тіркесімдерде олардың күрделену қабілеті жоқ. Біріншіден, мұндай сөздер бізге біртүтін лексикалық бірлік ретінде танылып отыр. Екінші жағынан, көптеген күрделі сөз түрлерінің қазіргі уақытта жалаң сөзден айырылмастай дәрежеге жеткенін де ұмытпаған жөн. Мәселен, биыл, бүгін, қарлығаш, қызыл ала, бірнеше, алып кет т.б. сөздерді күрделі мүше деп таныту әлі де болса бар. Бірақ олардың осы бағыттағы өміршендігі күмәндандырады. Бұған қарап, сөз тіркесінің немесе сөйлем мүшесінің күрделі түріне нені жатқызамыз деген ойға қамалмауымыз керек. Синтаксистік ұғымға сай күрделілікті түрлі тіркесімдерден (түйдекті тіркес, салаласқан тіркес, түйіспелі тіркес, атаулық тіркес) тануға болады. Бұлар синтаксистік құрылымда, оның ішінде сөйлем аясында жаңарған бірліктер. Олардың жасалу жолы тіл білімінің басқа салаларында қарастырылмайды. Әрі, қайталап айтсақ, оларда жоғарыдағы күрделі сөздерде болатындай лексикалық біртүтін мағына жоқ.

Қ. Жұбанов күрделі аталымын құмалас сөйлем табиғатын ашуда пайдаланған. «Күрделі сөйлем болу үшін күрделі мүшенің бастауышы да,

баяндауышы да болуы шарт» - деген ғалым, ол сөйлем түрінің сабақтасы мен салаласына тән мысалдарды тарқатады [3, 231]. Ғалым қазіргі танымдағы құмалас атауынан гөрі күрделі атауын қолдануды жөн көрген. Оған негіз де бар сияқты. Мәселен, құмалас сөзінің түбірінде құрау, құрастыру мәні болғанымен, онан кейінгі бірлік (құрма) құрастыруды емес, құмаластырмауды алға шығарады. Осы жағын ескерсек, ғалым көрсеткендей, орыстың «сложное» сөзі құмалас дегеннен гөрі күрделі деген атау ұғымына сәйкесер еді. Тіпті, 1931 жылы жарық көрген алғашқы «Атаулар сөздігінде» «сложный» сөзі күрделі деп аударылып берілген. Тек бұл сөз тілі білімі атауларында қолданыс таба алмады.

Қазақ тілі ғылыми синтаксисін барынша екшелеген ғалым С. Аманжолов болды. Ғалым, біріншіден, күрделі сөзінің ұғымына сөздердің тізбектелуін сыйғызған. Оның алғашқысының қатарына лексикалық мағынаға ие бірліктерді жатқызған: «Бұл – сөйлемнен тыс, жалпы сөздікте кездесетін бірнеше сөздің бір ғана мағына беретін болып тізбектелуі. Бұлардың кейбірі бірге жазылатын болып кеткен де, кейбірі әлі бірге жазылмай, қатар түзеп, екеуі я үшеуі бір, жалпы мағынасы жақын сөздер; бұлар бара-бара бірігіп, бір сөз болып кетуі сөзсіз» [4, 65]. Бұл бірліктер, әрине, қазіргі қабылдаудағы күрделі сөздер атауын білдіретін лексикалық бірліктер.

Ғалымның көрсетуіндегі сөз тізбектерінің ішінде синтаксистік тізбектер деп атау да бар. Олардың қатарын идиомдық және фразалық тіркестер, үйірлі мүшелі және күрделі мүшелі тіркестер құрайды. Лексикалық бір ғана мағынаға ие болатын идиомдық және фразалық тізбектер қазақ синтаксисінде тұрақты тіркестер деген атаудың бір түрі ретінде анықталып жүр [5, 39]. С.Аманжоловтың екінші қатарға тізбектеген бірліктері көмекші етістіктер мен септеулік шылаулардың көмегімен жасалатын түйдекті тіркестер деген атауға ие. Аталған бірліктердің қай-қайсысы болмасын синтаксисте күрделі атауының ұғымын білдіреді. Осыдан барып, сөз тіркесінің құрамы жайылмаланады, сөйлем мүшесінің құрамы кеңиді, жай сөйлемнің құрамы күрделенді. Сұранысқа сай сөз тіркесінің күрделі түрі, сөйлем мүшесінің күрделі түрі және жай сөйлемнің күрделенген түрі деген синтаксистік терминденуді тудырады. Сөздердің мұндай тізбектелуін синтаксистік тізбектеу деп таныған С.Аманжолов: «Синтаксистің бұл бөлімі әлі де тексере түсуді керек қылатын жаңа нәрсе» деген ой қалдырыпты [4, 66].

С. Аманжолов күрделі сөзін екінші рет сөйлем мүшелерін танытуда пайдаланған. Бірақ оларды сөз таптарының күрделі болып келген, демек лексикалық мағыналы түрінен тапқан. Солай бола тұра, күрделі етістіктің баяндауыш болуында көңіл аудартар жайт бар. Ол – ғалымның нақтылы көмекші етістік деп тапқан тұлғасы. «Нақтылы көмекші етістікті мүлде баяндауыштан айырып қарауға келмейді» деген ғалым сөзінің төркінін түсінсек, бұлар – өзара жеке келіп те баяндауыш қызметін атқара беретін

етістіктер. Ал ғалымның «...көмекшінің көсемшеден алыстаған сайын мәні кеми түседі. Бұлар бара-бара қысқаруы мүмкін» дегені қазіргі е, ет, де, қыл, жазда көмекшілерінің қызметі болса керек. Бүгінгі күні аталған көмекші етістіктер есімге жалғансын, етістікке жалғансын түйдекті тіркес жасаудың бір жолы болып танылып отыр.

С. Аманжолов күрделі сөзін сөйлемге қатысты да өрбітеді. Ғалым жай сөйлемді «күрделінің» қарсысы деп танып, «Әуелде жай сөйлем адам баласының қажетін өтеп, толық қарым-қатынасты қамсыз еткенмен, кейіннен қанағаттандырмайтын болды. Қоғамдық қатынас күрделі болған соң, оған лайық ойдың көрінісі сөйлем де күрделенеді. Біздің қазақ тілі ғана емес, барлық халықтың тілінде жоғарғы себептермен құрмалас сөйлем жасалады» [4, 175]. Осыған ұқсас тұжырымды ғалым С. Жиенбаев та ұстанды: «Қай тілдің болса да, іргелі дәуірлерінде сөйлем структурасы онша күрделі болып келмейді. О бастағы негізгі конструкциялар жай сөйлем болып отырады да, сол жай сөйлемдердің өзара бірігуінен барып құрмалас сөйлем туады» [6, 8]. Ал ғалым Н. Сауранбаевтың тұжырымында алғаш рет күрделі ой сөзі қоладынылды. Ғалым «Қазақ тіліміздің сөйлем құрылысын зерттеп қарасақ, сөйлемдердің әрқашан жеке айтылмайтынын көреміз. Жеке сөздердің бір-бірімен байланысып сөйлем құрауы сияқты, жай сөйлемдер де өзара байланысып, ұласып айтылатынын көреміз. Жеке сөйлемдер өзара байланысып, бір күрделі ойды білдіретін болғандықтан, оларды жеке жай сөйлемнің құрылысынан бөлек қарудың қажеттігін» ұсынады [7].

Бұл айтылғандар 1940 жылдардың ішіндегі ой-тұжырымдар. Байқап қарасақ, осы пікірлер кейіннен құрмалас сөйлемнің теориялық негізін, оның ішінде күрделі ой ұғымын орнықтыруға әкелді. Мәселен, 1961 жылы ұсынылған алғашқы синтаксис оқулығында «Құрмалас сөйлем синтаксисінің негізгі объектісі жеке ойды білдіретін жай сөйлемдердің өзара тіркесіп, бір бүтінге айналуы, сол арқылы күрделі ойды білдіру жолдары мен тәсілдері болады» - деп нақтылана түсті [8, 173]. «Жеке сөйлемдердің осылайша бірігуі олардың тұлғалық әрі мағыналық жақтарынан үйлесе айтылуы негізінде болады. Сондықтан да құрмаластың құрамындағы әрбір жеке синтаксистік бөлшектерді әдеттегі жай сөйлемдермен тепе-теңдәрежеде қарастыруға болмайды» - деген пікірді Қ.Есенов қосты [9, 5]. Осыдан барып, құрмалас сөйлем күрделі ой, мағыналық үйлесімділікке негізделген жай сөйлемдік бірліктердің қосындысы ретінде танылды. Бұлардың қай-қайсысының болмасын күрделі сөзінің астарын түсіндіруге көмегі болды.

Сөйлем дегеннен шығады. Қазақ синтаксисіне сөйлемнің күрделенген түрі деген атау да Қ. Есеновтің есімімен байланыстырылады. Сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылысын зерттеген ғалым «Жай сөйлемнің күрделенген түрі, осыдан келіп күрделенген сөйлем, оның өзара жеке тармақтарға саралануы бағыныңқының өзара белгілерін ажыратуға» септігін

тигізетінін айтқан болатын. Тіпті, аталған еңбегі шыққанға дейін жай сөйлемнің күрделену жолдарын анықтап бекітуге тырысқан еді [10].

Біздің ойымызша, соңғы еңбек синтаксистегі күрделенудің екі жолын анықтауға мүмкіндік береді. Біріншіден, сөйлем мүшесінің құрамы анықталады. Екіншіден, сөйлем синтаксисіндегі күрделенуге жол ашылады. Сөйлем мүшесінің құрамы дара, күрделі және үйірлі болып бекітіліп кетті. Дара сөйлем мүшесіне бір түбірден ғана тұрған бірліктер жатқызылды. Бүгінгі талдаудан соң, күрделі сөз түрлерін де осы қатарға қосуға болады деп ойлаймыз. Ал сөйлемнің күрделі мүшесінің қатарын синтаксисте кездесетін тілдік тіркестер (түйдекті, атаулы, салаласқан, түйіспелі, сөз тіркесі) толықтыратын болады.

Сөйлемнің үйірлі мүшесінің құрамы да күрделі. Олардың күрделі мүше деп танылған сөйлем мүшелеріне жақындығы сол, олар да кемі екі сөзден тұрады. Айырмашылығы сол, бір ғана сұраққа жауап берген сөйлем мүшелері бастауыш-баяндауыш, толықтауыш-баяндауыш немесе пысықтауыш-баяндауыш қатынасты болып келеді. Күрделі мүшелі сөйлем мүшелерінде мұндай қатынастар тән емес. Демек, сөйлем мүшесі құрамында мұндай қатынастағы бірліктер бір ғана синтаксистік бірлік болып табылады. Ал сөз тіркесі болып жұмсалуда кемі екі сыңарлық қызметті атқара беруі де қиындық тудырмайды. С. Аманжоловтың тілімен айтсақ, «Үйірлі мүше мен күрделі мүшені бір деп қарау қате. Біздің тілде бұл екеуі де бар. Үйірлі мүше сөздердің ерікті тізбегі. Олар өз ішінде мағыналық та, грамматикалық та жікке бөлінеді, яғни сөйлемнің мүшесіне бөлінеді (сөз тіркесінің сыңары болады деп түсініңіз – С.Б). Ал күрделі мүше дегеніміз – бірінен-бірі бөлінбейтін, бөлінсе сөздің, сөйлемнің мағынасы бұзылатын сөздер. Бұларды өзара мүшеге бөлуге да болмайды» [4, 160].

Сөйлемнің үйірлі мүшесі немесе қабыспалы оралым жай сөйлемнің күрделенген түріне материал болады. Бұл жоғарыда айтылған екінші белгіге жауап береді. «Үйірлі мүшелі конструкция күрделенген жай сөйлемнің қатарында танылады, - деген Қ.Есенов, олардың қандай тұлғамен келетініне назар аудартады: - Үйірлі мүшелердің басын жинақтауда, соларды ұйымдастыруда негізгі тірек болуда көбінесе –ған форматты есімше айырықша қызмет атқарады» [10, 99]. Мұндай құрылымды сөйлемдерде «...сөйлем құрылысы күрделеніп, мазмұны жағынан да күрделі ой туғызады екен» [10, 19].

Үйірлі мүшелі сөйлемдердің жай сөйлемнің күрделенген түрін жасайтындығы қазір даусыз шешілген мәселе қатарына жатады. Ал сөйлем құрылымында кездесетін оқшау сөзді бірліктер, оңашаланған айқындауышты құрылымдар, сөйлемнің бірыңғай мүшелері әлі де болса шешімін күтіп отыр деп білеміз. Мәселен, сөйлемнің бірыңғай мүшелі болып келуінде ешқандай күрделену жоқ. Кезінде мұны С.Аманжолов сөйлем ішіндегі мүшелерді жалғаулық шылаулардың байланыстыруы жай сөйлемді күрделендірмейді деген болатын. Ал Қ. Есенов сөйлемнің күрделену жолының берілуінде

сөйлемнің бірыңғай мүшелері емес, бірыңғай мүшелі сөйлемдердің бекітілуін көздеген болатын. Сондай-ақ, сөйлем модалділігіне қатысы бар қыстырма құрылымдардың қатысын күрделену тұрғысынан тану мүмкін болғанымен, қаратпа құрылымдардың сөйлем күрделенуіне әсер етеді деу артықтау болады. Дей тұрғанмен, жай сөйлемнің күрделенген түрі деген ұғым қазақ тілі синтаксисіне дендеп енді. Ендігі уақытта олардың жай-жапсарын теориялық аспектіде нақтылай түсу қажет деп білеміз.

Мақала басында күрделенудегі енді бір жолдың көрінуін мәтін синтаксисінен тануға назар аударттық. Бұл мәселені қазақ тіл біліміндегі соңғы зерттеулер дегенге қосылу қиын. Себебі А. Байтұрсыновтың орамды немесе өрнекті сөйлемдері, С. Аманжоловтың период, абзац, шумағы, Н. Сауранбаевтың длиноталары, Т. Қордабаевтың сөйлемдер қосындысы немесе сөйлемдер шоғыры мен күрделі синтаксистік бірлігі, Р. Сыздықованың күрделі синтаксистік тұтастығы бүгінгі уақыт шеңберіне сыймайды. Басы 1925 жыл, ортасы 1940-50 жылдар да, аяғы 1965-70 жылдар еншісінде жатыр. Ал қазақ тіл біліміне кейіннен қосылған мәтінтанымдық аталымдар көп және олар мәтін бөлігін танытуда барынша қажет. Мұнан байқағанымыз, күрделілік ұғымы мәтін синтаксисінде барынша түгенделе түседі. Себебі шын мәніндегі күрделілік (ой күрделілігі, мағына бірлігі, интонация тұтастығы) мәтін түзудің арнасында анық танылады.

Қорыта келгенде, мақала барысында басты назар аударғанымыз қазақ тілінің синтаксисінде аталымдық тұрғыдан да, ұғымдық тұрғыдан да күрделі сөзіне жауап беретін бірліктер болды. Бір байқағанымыз, бұл бірліктер синтаксис салаларының барлығына да тән екен. Сөзтұлға синтаксисінде күрделі сөздер кездессе, сөз тіркесі синтаксисінде берілетін тіркестер осы ұғымды тиянақтайды. Сөйлем синтаксисі бұл ұғымға сай сөзге мүлдем бай. Ол бірде сөйлем мүшесі құрамында, енді бірде жай және құрмалас сөйлемдік құрамда келетіні мәлім болды. Ал мәтінтүзудегі құрамдас бөліктер саны жағынан да, қолданыс аясы жағынан да белсенді екенін таныдық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Байтұрсынов, А.** Тіл тағылымы. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 2 **Қазақ тілі.** Энциклопедия. – Алматы : Қазақстан даму институты, 1998. – 510 б.
- 3 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы : Ғылым, 1966. – 362 б.
- 4 **Аманжолов, С.** Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы : Санат, 1994. – 320 б.
- 5 **Исаев, С.** Қазақ тілі жайында ойлар. – Алматы : Қазмемқызпединститут баспасы, 1997. – 235 бет.

6 **Жиенбаев, С.** Синтаксис мәселелері. Құрмалас сөйлемнің топтастырылуы туралы. – Алматы : Қазмембірқбаспасы, 1941. – 44 бет.

7 **Сауранбаев, Н.** Құрмалас сөйлемдер және олардың даму жолдары // ССР ғылым академиясы Қазақ филиалының хабарлары. Тіл мен әдебиет сериясы. 1-кітап. 1944.

8 **Балақаев, М., Қордабаев, Т.** Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. – Алматы : Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1961. – 290 б.

9 **Есенов, Қ.** Сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылысы. – Алматы : Ғылым, 1982. – 141 бет.

10 **Есенов, Қ.** Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. – Алматы : Ғылым, 1974. – 195 бет.

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.
Материал 13.05.13 редакцияға түсті.

В. Сагындыкулы

Вопросы осложненности в синтаксисе казахского языка

Павлодарский государственный педагогический институт,
г. Павлодар. Материал поступил в редакцию 13.05.13.

В. Sagyndykuly

The problems of the complications in syntax of Kazakh language

Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar .
Material received on 13.05.13.

В статье впервые поднимается тема осложнения синтаксиса в казахском языке. Автор попытался дать понятию осложнения более разносторонний смысл. Во-первых, учитывая, что типы сложных слов имеют лексический смысл, предлагается рассматривать их как несложные единицы в составе словосочетания и члены предложения. А типы языковых сочетаний (түйдекті, атаулық, салаласқан, түйіспелі) нужно рассматривать как сложные единицы. Во-вторых, в синтаксисе предложения раскроется вся ее сложность. Вышесказанное доказывается и объясняется доводами ученых казаховедами. В-третьих, в составе текста синтаксиса рассматриваются сложные виды единиц данного раздела.

The article deals with the problem of the complications in syntax of Kazakh language. The author tried to give more widespread meanings to the notion of complication. First, the types of complex words have lexical

meanings and it is offered to consider them separately in word combinations and members of the sentences. But it is necessary to examine types of linguistic combinations as complex units. Secondly, in sentences syntax the whole complications of the text are revealed. Preceding information is proved and explained with the arguments of researchers of Kazakh language. Third, the complex types of the given section are corroborated in the text syntax

ӨОЖ 801. 3: 159. 942

К. С. Сарышева

АҢШЫЛЫҚ ПЕН САЯТШЫЛЫҚ ӨНЕРДІ БЕЙНЕЛЕЙТІН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Мақала қазақ халқының аңшылық қасиетін көрсететін тұрақты тіркестерді сипаттайды.

Халқымыздың рухани-мәдени өміріндегі ең көне, маңызды өнердің бірі – аңшылық, саятшылық өнер. Халықпен біте қайнасқан бұл өнер қазақ ұлтының бүкіл болмыс-бітімін, даму деңгейін, наным-түсінігін көрсетеді. Осы өнерге қатысты туған бүгінгі күні қолданыста бар немесе қолданыстан мүлдем шыққан, қолдану аясы тар атаулар мен тұрақты тіркестер тілімізде мол кездеседі. Академик Ө.Т.Қайдар: «Халық пен тілді бір тұтас құбылыс деп қарасақ, тіл – халық өмірінің материалдық және рухани байлықтарын бойына жинаған, оның наным-сенімдерін, дәстүрін көрсететін, ұрпақтан ұрпаққа беріп отыратын баға жетпес байлық» [1, 207 б.], – деп айтады. Саятшылық өнер көне замандардан бастау алғандықтан, бүгінгі қазақ тілінің ауызекі, жазба әдебиетінде кездесетін жүздеген тұрақты тіркестері мен атаулары қазақ тілінің сөздік қорының ең байырғы әрі құнарлы құрамы болып табылады. Профессор Г.Н. Смағұлова сөзімен айтсақ, «Тіл өзінің даму сатысында белгілі бір тарихи әлеуметтік жағдайға байланысты, қоршаған орта, адамдар арасындағы түрлі жағдайлардан оқшау өмір сүрмейді» [2, 11 б.].

Ұлттық сөздік қордың кең қабатын құрайтын фразалық тіркестер құсбегілік, аңшылық кәсіпке байланысты тілімізде молынан кездеседі. Аталған фразеологиялық тіркестердің мол ұшырасуы халықтың тіл байлығынан, салт-дәстүрінен, әдет-ғұрпынан мағлұмат береді. «Әр халықтың ұлттық тұрмыс-тіршілігіне сай, наным-сеніміне қарай, табиғат құбылыстарының түрлі әсеріне байланысты туған фразеологизмдер сол халықтың күн көріс тұрмысынан, әдет-ғұрпынан хабардар етеді» [2, 46 б.].

Қазақ фразеологизмдерінің тақырыптық түрлері әр алуан. Солардың бірі – төменде талданатын аңшылық пен саятшылық өнеріне қатысты жасалған тұрақты тіркестер тобы. Аңшылық пен саятшылық өнеріне қатысты жасалған тұрақты тіркестердің астарынан тіліміздің ұлттық мәдени байлықтарына тағы бір соны жол ашылады. Олар біздің ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігінің ажырамас ұлттық белгісі, салт-дәстүрі, наным-сенімінен, саятшылық өнерінің құрып кеткен кейбір түрлерінен, аңшылық пен саятшылық өнерінде ерекше орын алатын атақты есімдер туралы аса құнды деректерден хабар береді.

Адам баласы аңшылықтың арқасында өздерін қоршаған табиғат туралы түсінік алды, оның әр түрлі жұмбақ жатқан сырларын ашты, қарсы күресуді үйренді. Қарапайым аң аулау әдістері дами келе, аңшылық, ит жүгірту, тұзақ құру, қақпаншылық, саятшылық сияқты салаларға бөлінді. Кейін саятшылық спорттың, өнердің бір түріне айнала отырып, адамды төзімділікке, сабырлылыққа, кеңпейілділікке, адамгершілік қасиеттерін дамытуға және туған жердің әсем табиғатынан эстетикалық ләззат алуға тәрбиелеуге айтарлықтай үлес қосты. Ол – жастарды еңбекке, ерлікке баулып, жаттықтыратын ұлттық өнердің негізі. Өйткені аңшылық ерекше ептілікті, батылдықты талап етеді. Осыған байланысты қазақ халқы өнерлі, ақылды, айлалы аңшыларды құралайды көзге атқан мерген; шын аңшының алдына аңның өзі келеді деп марапаттаса, аң аулау әдісін білмейтіндерді жаман мерген бір теке атқан жеріне үш барады; аң таппаған атынан көрер, ата алмаған мылтығынан көрер деп мысқылдайды.

«Құстың алғанынан салғаны қызық; Ителгі етек былғайды; Ителгінің қызығына қызсаң, қаршығанды қамшы етерсің; Аңды із көрінбеген атады, із ерінбеген атады» деген сияқты аталы сөздер саятшылық өнердің қызығымен қатар, қиындығы көп екендігін байқатады.

Қазақ тілінің сөздік құрамында аңшылық лексикасының өзіндік алатын орны бар. Бұл салада Е. Қосбасаровтың «Бүркітшілік терминдері жайында» деген мақаласына тоқталып өтуге болады. Онда халқымыздың тіршілігінде маңызды орын алған, жылдар бойы ел арасына кеңінен еніп, қалыптасқан аңшылық терминдерінің ішінде бүркіт салу мен бүркітшілердің кәсібіне байланысты кейбір терминдер жөнінде сөз болады. Мәселен, тілімізде томсарып, көпшілікпен көп араласпайтын кісі туралы айтылатын «томаға тұйық» тұрақты тіркесінің шығу тегі томаға сөзімен байланысты екеніне тоқталады. Өйткені құсты томағалау деген оны бөлектеу, шектеу мағынасында қолданылады [3, 141 б.]. Аң аулау дәстүрі ата-бабаларымыздың күн көріс тіршілігімен бірге туған көне кәсіп деуге болады, сондықтан аңшылыққа байланысты салт-дәстүр аңға шыққан аңшыға айтылатын ақ ниеттен басталады. Аңшыға ауыл адамдары қанжыған майлансын, жолың болсын айтып, ақсақалдар батасын береді. Осыған байланысты тілімізде қанжығасына байлау, қанжығасы майлану, қанжығасын қандау сияқты фразеологизмдер қалыптасты.

Фразеологизмдердің ішінде кейбір сөздер ерекше байқалып, түп қазық сөз қызметін атқарады. Ондай сөздер әлденеше фразеологизмдерде қайталанып отырады [4, 611 б.]. Аңшылық кәсібіне қатысты біраз фразеологизмдерге «қанжыға» сөзі ұйытқы болған. Негізінен қанжыға сөзі түсіндірме сөздікте:

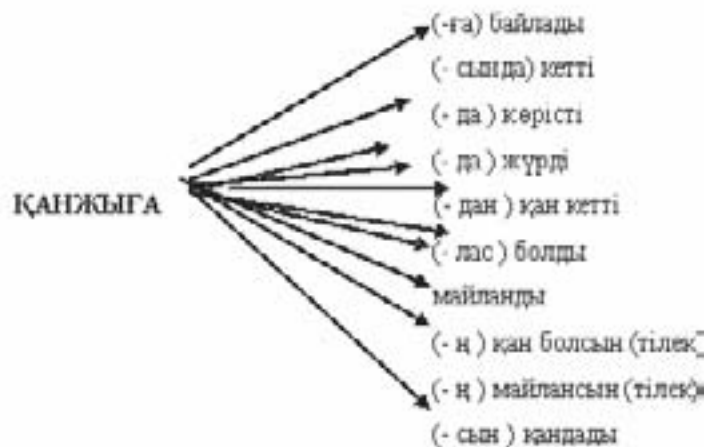
Қанжыға зат. Бір нәрсені байлау үшін ердің екі жақ қапталының арт жағынан тесіп өткізілген жіңішке қайыс (ҚТТС 6 т. 8-9 б.).

1) Тіліміздегі қанжығаға байлады; қанжығасында кетті фразеологизмі «олжалады, сыйға берді» деген мағынасында көкпарды немесе аулап алған аңды тарту етті деген мағынасымен қатар, «ықпалында кетті; шылауында кетті» мәнінде де жұмсалады.

2) Сондай-ақ қанжыға майланды (қандады); қанжыға қанданды, аузы майланды; қанжыға қандалып, мылтық майланды фразеологиялық варианттары аңшының сәтті сапарына, олжалы болуына қатысты қолданылады. Мысалы: Үш қостың барлық адамы бүгін мынау арқардың өзі келіп өлгенін соншалық жақсы ырым көрісті. Бүгін қанжыға майланайын деп тұр екен десті (М.Әуезов).

3) Басы қанжығасында жүру тіркесінің беретін мағынасы – біреуге тәуелді, бағынышты болу. Авторлық қолданыста бұл тіркес өзгеріске ұшырап, «Кімнің басы кімнің қанжығасында жүр» (Абай) деп қолданылған.

Ал тілімізде аталған сөздің ұйытқы болуынан тұратын төмендегі фразеологизмдер қатары туындайды:

Қан сонар – қар қалың жауып, аңның ізі айқын білінетін кез. Сондықтан жаңа із арқылы аңшыға қолайлы жағдайлар тудырып тұрған сонар қар мен аңның алынуының бірлескен ұғымынан келіп «қан сонар» деген аңшылыққа қатысты фразеологизм пайда болған деуге болады. «Сонар» – алғашқы

жауған қар. Кейде аңға шығу мезгілі қардың жаңа жауған күніне дәлме-дәл келсе, оны «келте сонар», «сонар қар» деп те атайды. Сонар қар кезінде қар аязға ілінбегендіктен, аңның іздері анық байқалады. Сондықтан әккі аңшы мол олжалы болады. Сонардың ерекшелігіне, қардың түскен мезгіліне қарай бірнешеге бөлуге болады:

1) **Ұзақ сонар** – ұзақ жауған қардың әсерінен аңның ізі нашар көрінеді, сондықтан аңшылар аңды ұзақ уақыт іздеп жүріп олжалайды;

2) **Келте сонар** – қар тоқтай салысымен жортқан аңның ізіне түсіп, аңшылар аз уақыт аралығында қанжығасына олжа байлайды; Мысалы, Өткен қыс қантардың ортасы ауа аңшының арманындай келте сонар түсіп, осы Жәкен қояр да қоймай Мұсаны аңға алып шыққан. (А.Сейдімбек)

3) **Қан сонарда** қар қылаулап тұрады, аңның ізіне қарап қай жаққа бет түзегенін, қандай аң екенін бірден аңғарған аңшы аңды қиналмастан ұстап алады;

4) **Малма сонар** – аң-құс салушылардың мол әрі сайлы құрал-жабдықтармен аң аулауын айтады.

5) **Қырбық сонар** – әлі беки қоймаған қарда аңға шығу; Мысалы, Бұған шейін анда-санда түскен қырбық сонары болмаса қар да беки қоймаған. (А.Сейдімбек).

6) **Қара сонар** – қар жаумай тұрып, саят уақыты келгенде аңға шығу.

Сонар сөзінің мағынасына, этимологиясына байланысты тілшілер арасында әртүрлі пікірлер бар. Қысқаша этимологиялық сөздікте сонар сөзі түркі-монғол тілдерінің біразында жеке-дара қолданыла беретін байырғы сөз, қырғыз тілінде сонор және онымен түбірлес бірнеше туынды сөздер кездеседі делінген. Мысалы, сонор – 1) жаңа жауған жұқа қар; 2) жаңа жауған қардан кейін құс немесе итпен аулау; сонор куу – жабайы аңдардың артына түсу; сонорлаш – аңға бірге шыққан жолдас; сонун – жақсы, ыңғайлы, алғашқы қызық және т.б. В.В.Радловтың көрсетуі бойынша қырғыз тілінде сону – жан адам баспаған қар; ешкім тимеген жер. Якут тілінде сонор//сонун//сонуо//соно – күздегі бірінші жауған қар. В.Дальдің сөздігінде сонорить (охотиться на лыжах за дикими козами, открывать след, проследивать, выслеживать зайцев по свежеснегу, осеннему снегу) деген етістік формасы сонор сөзінің негізінде жасалған. Қан сонар тіркесі «алғашқы қардан кейінгі тым-тырыс уақыт» деген ұғымды білдіреді [5, 117 б.]. Академик Ә.Қайдар сонар сөзі сон түбірінен өрбіген дейді. Сон [son] (нечто новое, нетронутое, впервые появившееся, свежее): соны < сон + ы свежий, нетронутый (о снеге); сонор > сон + ар пороша, первый, свежий, нетронутый снег [1, 249 б.]. Сонар туынды сөз, тілдің даму барысында - ар қосымшасы түбірге сіңісіп кеткені байқалады. Қазіргі қазақ тілінде – ар сөз тудырушы өнімді жұрнақ (М. ақ – ағар).

Саятшылық дәстүрге байланысты айтылатын «сал бурын» фразеологизмінің беретін мағынасын да бірден анықтау қиын. Егер: «Бұл

өңірдің аңшылары күздің осы шағында сондай аңшылық жолына, сал бурынға аттанушы еді» (М.Әуезов) десек, «сал бурын» - саятшылар көп боп, жиналып аңшылыққа шығу деген мәнді білдіреді. Тілімізде аңшылық дәстүрге байланысты қалыптасқан түлкі мінез, қоян жүрек, арыстандай құтыру, аюдай ақыру, аш күзендей бүгілу, ақ иық болу, ақ жем, түлкі бұлаң, ақ бөкеннің таңындай, жібек баулы қырандай сияқты тұрақты тіркестердің ерекше орын алуы – олардың халық өмірінің тарихи айнасы екенінің тағы бір дәлелі. Хайуанаттарға қатысты кез келген бір ерекше берілген мінездемелер – бұл адамдардың ұзақ уақытты бақылауларының нәтижесі. Осыған орай ауыз әдебиетінде хайуанаттарға қатысты ертегілер ауқымы да өте үлкен. Негізінен, ертекші аңдарды айтқандай болып, адамның психологиясы туралы тұспалдар жасағанда, әрбір аңның өзіне тән қайталанбас мінез-құлықтарын дәл басып айтады. Соның бойына сыйымды сюжеттерді бөліп баяндайды. Әрбір аңның айнымас мінездері дегенде арыстанның озбырлығын, түлкінің құлығын, түйенің момындығын атап айтамыз. Осылардың арасында бәріне іші қас, алдамшы айлакер түлкі күллі аңдарды құлығымен қорқытып, сұмдығымен сескендіріп отырады. Түлкінің құлығына байланысты «алдау» мағынасында қолданылатын мұзға (сазға) отырғызу және жер соқтырып кету тұрақты тіркестерінің шығу тегіне назар салсақ, ең алдымен біздің ойымызға түлкінің қасқырды алдап соққаны туралы ертегі келері анық.

Ал осы мұзға отырғызу тұрақты тіркесінің қалыптасуын түсіндірудегі біздің тағы бір сүйенер дерегіміз – қазақ халқының аңшылық дәстүрі. Қасқырды аулаудың бір әдісі – мұзға қатыру. Мұнда аңшылар қасқырды ұзақ уақыт жүйрік атпен соңынан қалмай қуады. Содан кейін қара терге түсіп, шаршаған қасқырды мұздың үстіне қуып тастап, өздері жан-жақтан қоршай тұрады. Әбден әлі құрып шаршаған қасқыр мұзға отырған бетте сол күйінде қатып қалатын. Сондай-ақ қыс және ерте көктемде қызыл су жүріп жатқан кезде «мұзға отырғызу» әдісімен кездейсоқ балаң құйрық аңдарды аулайды. Мұз үстіне шыжық шашып немесе шіріген, көп уақыт әдейі сақталған жемтік, өлекселердің етін мұз үстіне тастайды. Аңның иістенген жемтігі, шыжық мұзға ери сіңіп қатады. Аң жемтікті кеміре шоқи отырып, мұзға жабысып қалады [6, 211 б.].

Осындай алғашқыда аң аулаудың бір әдісі болған аңшылыққа қатысты мұзға отырғызу тіркесі қазіргі алдау мағынасын беретін тұрақты тіркеске айналса керек. Мысалы: Байтөбет ит түбіме жетті, – деді Алатай шын көңілден кейіп, - дауыңа көмектесем деп, іш майымды сорып та болды. Жауыз талайды осылай тақыр мұзға отырғызды дейтін еді, мен де отырдым (С.Мұқанов).

Қыран құстардан бүркіт салу қазақтың барлық жерінде де тараған. Өзге құстардай емес бүркітке лақап ат беріп, тұқымын қуалай тергеп отыру салты болған. Қыран құс фразеологизмі – бүркіт, қаршыға, сұңқар тектес құстардың қырымнан шалар қырағылығын, қиыннан ілер алымын білдіретін

ортақ атының мағынасын білдіреді. Тілімізде түс атауын білдіретін «ақ» сөзі бүркіттің лақап атына т.б. өзгешеліктеріне қатысты фразеологизмдерге ұйытқы болған. Мысалы:

- ақ сұңқар / ақ сұңқар құс – қыран құс

Ақ сұңқар келіп шырмалар,

Саятшы алдын парласа (Мұңлық-Зарлық)

- ақ иық – мұзбалақ, ерекше қыран, айрықша асыл қыран мағынасында қолданылады. Кейбір жағдайда бұл фразеологизмнің орнына – «ақ иық мұз балақ» варианты қолданылады. Мысалы,

1. **Ақ иық мұз балақпын** жерге түспе. (Айтыс)

2. **Ақ иық** бүркіт төмендер,

Екі қанат талғанда.

Тілімізде көкейге қонымды, көркем, бейнелі алуан түрлі фразеологизмдердің қатарын құсбегілік кәсіпке қатысты фразалық бірліктері толықтырады. Тіл қазынасына жататын құсбегілікке қатысты фразеологизмдердің төмендегідей түрлеріне ерекше тоқталып өтуге болады. Мысалы, **зар күйіне келтіру** фразеологизмі. Бүркітті баптау атты баптаудан да қиын өнер екені бүгінгі таңдағы құсбегілік өнермен айналысатын адамдардың аз екенінен аңғаруға болады. Егер түлкіні көріп тұрған бүркіт ұшпаса, онда бүркіт күйінің кемдігі. Бүркіт жеммен бірге жүн-жұрқа, қыл-қыбырды бірге жұтады, денесіндегі запыран да түлкі алуына кедергі жасайды. Құсбегілер бүркіттің ішін тазалап бабына келтіруді **зар күйіне келтіру** деп айтады.

Жүрегі қарайды. 1. Қарны ашты, жүрегі сазды. 2. Ниеті бұзылды, жамандық ойлады (ҚТФС, 215 б.). Құсбегілер бұл тіркесті жиі қолданады. Алғаш жауған қарда түлкіге ұшпаған бүркіттің ішіне қар жіберіп ширатады, тоңдырады. Біраз уақыттан соң шақпақ қант жұтқызып жібереді. Сонда жүрегі қарайған бүркіт түлкіге құлшына түседі.

Жүрегінде майы бар – жүрегі май ішкендей кілкілдеді (болды). Көңілі қобалжыды, тынышсызданды (ҚТФС, 215 б.). Аңды көріп тұрып бүркіт түспесе, саятшылар бүркіттің жүрегінде майы бар деп айтады. Мұндай жағдайда қурап қалған жілік басының ақ кемігін қозғап, құстың аузына нығыздап тығады. Құстың жүрек майы сүйек ұнтағына шабады.

Көзі майланды – көзін шел басты. Көкірек керді, менмендік жасады, ешкімді менсінбеді, өзімшілдікке салынды (ҚТФС, 264 б.). Бүркіт түлкі не қоянға көз салмаған жағдайда осы тіркесті қолданады. Мұндай жағдайда құсбегі майда тұзды шайнап, бүркіттің көзіне бүркіп-бүркіп жіберсе, көзі бірден ашылады. Тілімізде Көзі майланды фразеологиялық тіркесімен жарыса қолданылатын варианттары да бар. Мысалы, көзін шел қаптады, көзіне шел бітті, көзінің еті өсті, бұл тіркестер көбіне адамға қатысты айтылады. Бұл тіркестерге негіз болған көз сөзі саятшылыққа қатысты қанды көз тіркесі

бар. Мағынасы 1. қыран құс, 2. қара ниет, зорлық-зомбылық (ҚТФС, 315 б.). Ауыспалы мағынада қолданылатын **қанды көз** қарақшы қан төгіп, ұрлықты кәсіп еткен адамға байланысты айтылады.

Қансоқтаның қаңсығы. Құсбегілер құсты тамақтандыра отырып, оның барлық жағдайын бақылап отырған Құстың тұмсығын қысып, аузын ашады да, жемсауын басады. Содан кейін құстың демін тартып, иіскеп көреді, шыққан иісті **қансоқтаның қаңсығы** дейді. Ал «қансоқта» сөзінің мазмұнына терең зер салатын болсақ, бұл сөз «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде» ет, май, өкпе, бауыр турап қанды мол араластырып, ұн қосып бүйенге салып пісірген тамақ. Ұңғыл-шұңғыл мүжитін, омыртқасы мұның жоқ. Құрбақ-құрбақ асайтын қансоқтасы және жоқ. (Түрік., Красновод.) Сукту – ішекке бауыр, ет және сондай еттің бөлімдерін толтырып, содан соң пісіріп жейді (М.Қашқари., I -394). Сокта (Қазан тат.) – ішіне тамақтық зат салынған ішек, шұжық (Л.Будагов. I - 709). Құсбегілер қансоқта деп өлген аңның немесе малдың туралмаған, қаны сорғалаған етін айтады [6, 56 б.]. Тілімізде Қарақұрт жеп қой семіреді, **Қансоқта** жеп ит семіреді, Пара жеп би семіреді деген мақал бар.

Ұйқысын алу – қолға ұстап, тез жуасыту үшін ұйқысын алу әдісі қолданылады. Бүркітті күндіз қолға алып, мәпелеп ұйықтатпайды. Түнде ырыққа көндіру үшін ырғаққа отырғызады. Оңды-солды ырғалып, ырғақтан құлап та кетеді. Құсбегі оны қайтадан ырғаққа отырғызады, түз тағысын баптап, қолға үйрете бастайды.

Үйірімен үш тоғыз. Олжа көбейсін деген мағынада аңшыларға айтылатын тілек. Бұл қазақтың көшпелі мал шаруашылығына қатысты айтылған тіркес. Малдың басын көбейту мақсатында үйірге еркек малдар және тоғыз ұрғашыдан бөлген.

Қанат құйрығын сүзіп қою. Түз тағысын баптап, бірінші рет ұшырғанда, қанат құйрығы кең жайылып, биікке көтеріле алмауы үшін қанат қауырсындарының арасын жиі етіп байлап қояды.

Алғырлығынан айну. Бүркіт қасиетті құс, кейде оның қасиетін білмейтін адамдар құстың мазасын алып, ойнап не түрткілей береді. Оған құс ызаланады. Соның нәтижесінде бүркіт алғырлығынан айрылып, бұзылады.

Бұл келтірілген мысалдардан еркін тіркестердің негізінде фразеологиялық тіркестер жасалғандығы аңғарылады. Тілдің ішкі заңдылығына сәйкес тұрақты тіркестің негізгі мағынасы көмескіленіп, ауыспалы мағына бергені талдау барысында айқындалды.

Құс салып, саятшылық құру өнері ертеден бар. «Ешкімге зияны жоқ, өзім көрген бір қызық ісім екен бұл жалғанда» деп Абай айтқандай, аңшылық, әсіресе құс салу қазақтың бір сүйікті қызықшылық кәсібі болған.

Қазақтың дәстүрлі құсбегілігі және атбегілігі жайын арнайы зерттеген этнограф Бикұмар Кәмәләшұлы: «Түркі дәуірлерінде дала тағысы мен көк сермендесі қыран құстарды қолға үйретіп, табиғаттың екі тағысын үйлестіре

аңшылық құруы, қажетке сай олжалы болумен қатар, қоршаған ортаның тепе-теңдігін сақтаудағы әлемде теңдесі жоқ, тек қана қазаққа тән ғажайып өнер болды» - деген ой түйеді [7, 4 б.]. Бұл өнер әрі құс жайы ақындар поэзиясында көп жырланып, көптеген айшықты сөз келісімдері жасалған. Сондай-ақ, мол тіл қазынасының бір алуаны – фразеологизмдер десек, қазақ халқын айқындап тұратын киелі өнерлер – құсбегілік пен аңшылыққа қатысты тұрақты тіркестер осы мол қазынаны толықтырады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Қайдар, Ә.** Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. – 303 б.
- 2 **Смағұлова, Г.** Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 194 б.
- 3 **Қосбасаров, Е.** Бүркітшілік терминдері жайында. Ана тілі. № 5. 1990.
- 4 **Кеңесбаев, І.** Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. – 711 б.
- 5 Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы, 1966. – 240 б.
- 6 **Бабалақұлы, Ж., Тұрдыбаев, А.** Саят. – Алматы, 1989. – 144 б.
- 7 **Кәмәләшұлы, Б.** Монғолиядағы қазақтардың салт-дәстүрлері. – Өлгей, 1995. – 178 б.
- 8 Диалектологиялық сөздік. – Алматы, 1997. – 312 б.

Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
Материал 12.04.13. редакцияға түсті.

К. С. Сарышова

Фразеологизмы, обозначающие охотничье искусство

Кызылординский государственный университет
имени Коркыт Ата, г. Кызылорда.
Материал поступил в редакцию 12.04.13.

K. S. Saryshova

Phraseologisms related to hunting

Kyzylorda state university after Korkytata, Kyzylorda.
Material received on 12.04.13.

В статье рассматриваются фразеологизмы, обозначающие охотничество казахского народа.

The article deals with phraseological units, denoting hunting of Kazakh people.

Г. Ш. Султанова

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ИДЕОЛОГИИ ЕВРАЗИЙСТВА

Темой настоящей статьи является рассмотрение идеологии евразийства, история которого берет начало в сложное для России время. Многие его представители пытались осмыслить ту ситуацию, которая сложилась в России после революции. Ощущение кризиса, поиски его разрешения и нового пути развития цивилизации – такой круг вопросов представлен в творчестве евразийцев.

Современные исследователи в области философии, культуры, юриспруденции, политики, истории обращаются к мировоззренческим аспектам и политической практике евразийства, в научной мысли сегодня появились элементы неоевразийства. С начала 90-х годов идея евразийства приобретает новый смысл, являясь теоретической основой стратегии политики Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева по становлению Евразийского геополитического, социально-культурного и экономического сообщества народов и государств этого субконтинента. Идеи евразийства получают в Казахстане мощное развитие и всестороннее обоснование, в том числе проблемы евразийского менталитета и особой ветви мировой философии – евразийской философии. Историю становления и существования евразийства отличают яркие личности (философы, историки, ученые, литературные критики, деятели русской культуры и многие другие), интересные идеи, многочисленные труды, статьи в евразийских сборниках и периодических изданиях, коллективные манифесты.

Вопрос об отношении России к цивилизациям Запада и Востока стал предметом теоретической рефлексии в 19 веке. В это время в русской философии сформировались два направления, противоположным образом объясняющие смысл и значение русской идеи: славянофилы и западники. Славянофилы связывали будущее России с развитием самобытно-культурной ее самостоятельности, западники считали, что единственно приемлемым и возможным для России путем развития является путь западноевропейской цивилизации. Мысли славянофилов об особой роли России в ее православной специфике разделял Н. Данилевский. В своей работе «Россия и Европа» (1869г.) он пишет, что в исторической цепи смены одних «культурно-исторических типов» другими самым перспективным является славянский тип, находящий наиболее полное выражение в русском народе.

В воззрениях Ф. М. Достоевского, Н. Я. Данилевского, славянофилов и других мыслителей можно обнаружить истоки евразийских идей.

В 1920 году выходит книга «Европа и человечество», написанная лингвистом Н. С. Трубецким. Автор утверждал, что в мире существует не только романо-германская культура (западная), и что русская культура представляет собой самостоятельную ценность. «Коренное противоречие» эпохи, по Трубецкому, – не в противостоянии славян и западноевропейцев, а в конфликте между Европой и остальным человечеством» [1,58]. Эту мысль поддержал Савицкий П. Н., который стал доказывать, что Россия и с географической точки зрения представляет собой особый мир со своими природными условиями, естественными богатствами, культурно-экологическими и социальными условиями. Эти две работы положили начало движению евразийства.

Евразийство возникло в Софии в 1921 году, когда четверо эмигрантов из России выпустили в свет сборник статей «Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждения евразийцев». К числу евразийцев относились: Н. С. Трубецкой (лингвист, филолог), П. Н. Савицкий (экономист, географ), Г. В. Флоровский (позднее ставший священником и православным богословом), П. П. Сувчинский (публицист и музыковед). История этого движения насчитывает около 20 лет, С. С. Хоружий [2,78] выделяет в ней 3 этапа: начальный 1921-1925 годы, он протекает по преимуществу в Восточной Европе и Германии; на следующем этапе 1926-1929 г.г. движение перемещается в Париж; раскол 1929 г. нанес евразийскому движению удар, от которого оно уже не могло оправиться, в период 1930-39 г. движение идет на убыль. «Исход к Востоку» явился манифестом нового мировоззрения, согласно которому специфика российской культуры состоит во взаимном влиянии на нее западных и восточных элементов. В дальнейшем к евразийству примкнули другие известные философы, культурологи, историки, в числе которых были Л. Карсавин, Н. Алексеев, Г. Вернадский, П. Бицилли. П. Флоровский позднее не только отошел от евразийства, но и критиковал его как «соблазн».

В разработке концепции евразийства приняли участие этнологи, географы, филологи, историки, философы и др., поэтому это движение вызывало интерес русской диаспоры, в различных центрах которой возникали кружки, клубы, семинары сторонников. Евразийцы впервые сформулировали вопрос цивилизационного определения России и сделали эту проблему предметом комплексного анализа средствами философии, культурологии, географии, этнологии, лингвистики, политологии, религиоведения.

Отношение к славянофильству и западничеству было сквозной темой евразийства. С трактовкой самобытных основ российской истории и культуры связано название движения (название «Евразия» дал России как особому

культурному миру П. Савицкий). Евразийство представляет собой историко-культурную концепцию, в которой Россия рассматривается как Евразия – «особый этнографический мир, занимающий срединное пространство Азии и Европы, приблизительно очерчиваемое тремя равнинами: Восточно-Европейской, Западно-Сибирской и Туркестанской. Этому миру принадлежит и своя самобытная культура, равно отличная от европейской и азиатских, и этой-то евразийской культуре, русской по основному этническому субстрату, православной по духовному содержанию, и прочили евразийцы ведущую роль в открывающуюся эпоху.» [1,80]

В основе евразийства лежали следующие положения:

1. Утверждение особых путей развития России как единой Евразии;
2. Идея национальной, неунифицированной культуры;
3. Обоснование основных идеалов на началах православной веры;
4. Учение об идеократическом государстве [3,540-541]

За первым сборником евразийцев последовал ряд других, с участием новых авторов. Л. Карсавин сначала скептически относился к этому движению, в своих рецензиях на сборник евразийцев он указывает на слабость теоретического мышления евразийства.

К середине 20-х годов Карсавин становится одним из главных идеологов евразийства. В конце 1926 года в Париже начинает работу «Евразийский семинар» под руководством Л. Карсавина.

В парижский период (1926-1929) евразийства на передний план выходит идейно-политическая активность. Ориентация движения меняется в сторону большевизма. Расхождения в отношении к Советам и большевизму существовали давно, но они особенно не заострились, так как движение было мало политизировано. Деятельность Карсавина ускорила поляризацию. С ноября 1928 года начинает выходить газета «Евразия», на страницах которой сначала признавались заслуги большевиков в сохранении российской государственности, а затем последовала апологетика большевизма, критика западной демократии. Вскоре появилась концепция идеократии – политического идеала, который должен сменить демократию. Новый идеал оправдывал однопартийную систему правления.

Начиная с отхода Флоровского в 1923 году, все чаще возникают разногласия и разрывы в движении. Деятельность газеты «Евразия» привела к прямому расколу. Основатели евразийства П. Савицкий и Н. Трубецкой не признают эту газету. В 1929 году Карсавин оставляет движение. Вторая половина 30-х годов была временем разложения евразийства. Однако их идеи в области истории, философии, этнологии, лингвистики других областях научного знания не утратили своего интереса и значимости. Концепция евразийства повлияла на формирование мировоззрения и научных взглядов Л. Н. Гумилева, на творчество культурологов А. М. Панченко, Б. А. Успенского и многих других.

Современная социальная философия тоже обращается к идеям евразийцев. А. С. Панарин в работе «Россия в Евразии: геополитические вызовы и цивилизационные ответы» пишет, что «для духовной интеграции народов Евразии требуется особая деятельность новой интеллектуальной элиты, способной расшифровать эту общность на языке гуманитарной науки и культуры. На эту необходимость указывал еще Н. Трубецкой... Поиски евразийского единства и евразийской самобытности могут стать толчком для нового подъема гуманитарных наук и процессов их интеграции» [4,20]. И сегодня, как и в 20-е годы, существуют проблемы, связанные с мусульманским востоком. Евразийцы утверждали, что ни одно европейское государство не может сравниться с Россией, ибо Россия, не нация в обычном смысле слова, но целый континент – Евразия: «русские люди и люди народов российского мира не суть ни европейцы, ни азиаты. Сливаясь с родною и окружающей нас стихией культуры... мы не стыдимся признать себя – евразийцами» [1,58].

По мнению Панарина, основой духовного общения народов Евразии должна стать особая – цивилизационная «большая традиция», в которой евразийская общность предстает как общность судьбы, подтвержденная историей и географией огромного континента. Н. Трубецкой писал, что «в евразийском братстве народы связаны друг с другом не по тому или иному одностороннему ряду признаков, а по общности исторических судеб» [4,22].

Евразийская концепция истории народов России-СССР содержит богатый материал для размышлений и поиска новых подходов к проблеме взаимосвязей народов и государств СНГ.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Люкс, Л. Евразийство и консервативная революция. В : вопросы философии – 1996, №3.
- 2 Хоружий, С. С. Карсавин, Евразийство и ВКП. В : вопросы философии – 1992, №2.
- 3 Мамедов, Н. Евразийство. Хрестоматия по истории философии. – М., 1997.
- 4 Панарин, А. Россия в Евразии: геополитические выводы и цивилизационные ответы. В сб.: Социальная философия и философская антропология. – М., 1995.
- 5 Евразийство в философско-исторической и политической мысли русского зарубежья 1920-1930-х годов. Библиографический указатель. Составитель: Филонова Л. Г. 2011.

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 09.03.13.

Г. Ш. Султанова

Еуразия идеологиясының кейбір аспектілері

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 09.03.13 редакцияға түсті.

G. Sh. Sultanova

About some aspects of the Eurasian ideology

Pavlodar State University named after S. Toraigrov, Pavlodar.
Material received on 09.03.13.

Осы мақаланың тақырыбы Ресей тарихының күрделі кезеңінен бастау алатын еуроазиялық идеологияны қарастырады. Осы бағыттың біршама өкілдері Ресейде революциядан кейін қалыптасқан жағдайды ой елегінен өткізуге талпынған. Дағдарысты сезініп, оны шешудің логикасын және өркениеттің дамуының, жаңа жолдарын іздестіру еуразиялықтардың шығармасындағы қойылған сұрақтар осы мақалада кең қамтылған.

The subject of this article is consideration of the Eurasian ideology. The history of it begins at a delicate time. Many Eurasian representatives tried to understand the situation that has developed in Russia after the October revolution. Sense of crisis, search to resolve it and to find a new way of civilisations development - these are main questions represented in the Eurasian works.

ӨОЖ 82.091 (574)

С. Сүтжанов*, Э. Құрманғожаева**

СИМВОЛИЗМ АҒЫМЫНЫҢ АРНАСЫНДА

Бұл мақалада 19 ғасырдың 80-90 жылдарының орыс көркем поэзиясының символизм негізіндегі эстетикалық ерекшеліктері қарастырылады. Сондай-ақ, қазақ ақындары - Шәкәрім, Мағжан, Бернияз және басқалардың шығармашылығындағы символизм ағымының әсер де көрсетіледі.

XX ғасыр басындағы Ресейдегі тарихи-мәдени өмір сипаттары негізінен символ сөздер арқылы айшықталды. Бұл ретте А. Фет, Ф. Тютчев,

К. Бальмонт, В. Брюсов, А. Блок, А. Белый, Д. Мережковский есімдерімен қатар қазақтың Ш. Құдайбердиев, Ш. Бөкеев, М. Жұмабаев, Б. Күлеев сынды көрнекті ақындардың да аттарын айту лазым. Әлемдік тарихи үдерістер тұрғысындағы пәлсапалық пайымдар мен көркемдік сезімдердің шиеленісі оларға жақын онжылдықтағы жағдайларды көруге ғана емес, бүкіл жүзжылдықтың көрінісін бейнелеуді маңдайға жазды.

Жалпы, қазақ ақындары – Шәкәрім, Шәңгерей, Мағжан, Бернияз шығармашылықтарындағы символизм сарынының көрініс табуын мына үш арнада аңғарамыз. Бірінші, аталмыш ақындар шығармашылықтарындағы идеялық және образдылық жүйесін әлеуметтік-қоғамдық көріністері тұрғысында айқындау қажеттілігі, екінші, олардың поэтикасын орыстық символизм ағымымен бір контексте қарастыру мәселесі, үшінші, сондай-ақ қазақ қаламгерлерінің шығармаларындағы пессимизм мен фатализм элементтерінің өзгешеліктер ашу керектігі деп білеміз.

Бұл жөнінде белгілі ғалым Ш. Елеуенов былайша ой толғайды: «... Мағжан ...әлем әдебиеті жаңалықтарына көз тікті. Әсіресе өзіне тосын жаңалық көрінетін символизм ағымына бой ұрды. Өзге бір саясат дәртесіне жегілейін дегендіктен емес, бұл ағымның ұлттық әдебиетімізге тигізетін шапағатын ойлады» [1.93].

Бір жағынан, орыс ойшылдары А. Белый, Вяч. Иванов, Л. Шестов, М. Бахтиннің, екінші жағынан, батыс философтары Э. Гуссерль, М. Хайдеггер, М. Бубердің еңбектеріндегі философиялық-эстетикалық қағидаларының, негізгі принциптерінің пайдаланылуы XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін өз дәуіріндегі әлемдік философиялық-эстетикалық ой тұрғысынан қарастыруға болатынын дәлелдейді.

XX ғасыр басында өмір сүрген қазақ ақыны Мағжан Жұмабаев шығармашылығындағы негізгі желі болып тартылған тақырып – адам болмысының трагизмі. Оның лирикасынан сыртқы қоршаған ортаның, ақиқат болмыстың бейнесін көрмейміз, ақын өмірін айқындайтын нәрсе – адамның рухани өмірі. Ақын шығармашылығының негізгі арқауы – адам, адам жаны мен оның рухани әлемі.

М. Жұмабаев пен Б. Күлеев лирикасы адамның жеке басының шығармашылық мүмкіндіктерін көрсетті. Ақынның адамға, жеке тұлғаға, адамның рухани, жан әлеміне деген қызығушылығы лирикасының субъективтік сипатын арттырды. Бұл туралы көптеген зерттеушілер, атап айтқанда, Ы. Дүйсенбев, Ш. Елеуенов, Р. Батырбекова, Е. Тілешов, Б. Қанарбеава, Б. Жетписбаева және т.б. ерекше атап көрсеткен еді. Сондай-ақ ғалымдар Мағжан мен Бернияз шығармашылығының философиялық сипатына да тоқталады. Мәселен, ғалым Ш. Елеуенов бұл жөнінде былай дейді: «Адам рухының құбылыстарына, жасырын сырларына үңілгенде, Мағжан бұл әрекетін сөз өнері тұтынатын бірден бір мақсұт деп білген.

Адам күнделікті өмірінде нанын да жейді, жанын да жейді. Көркем әдебиет соңғысына, адам жанының өмір әсері туғызған құпия құбылыстарына ден қояды, ішкі шерін тарқатып, тылсым ой сезімдеріне тіл бітіреді.»[1,103]

Мағжан поэзиясындағы «жел» бейнесі ақын поэзиясының экзистенциалдық мазмұнын ашудағы негізгі тірек бейне болып табылады. Жел образы – бір жағынан, шексіздік пен мәңгіліктің, екінші жағынан, адам өмірінің өтпелілігін білдіретін өмірдің, қозғалыстың символы:

Қуат кеміп, қажыған соң жүйрік жел,
Өксіп-өкіп жылағандай болады. («Жел») [2.114]
Алтын Күнді, қара жерді сағyndым,
Жан жолдасым - жүйрік желді сағyndым. («Сағyndым») [2.115]

Мағжан шығармашылығына байланысты құнды зерттеулер жүргізген Ш. Елеуенов ақынның «От», «Пайғамбар», «Мені де, өлем, әлдиле» атты өлеңдерін қарастыра келіп, олардағы ғарыштық пессимизмді атап көрсетеді. Зерттеушінің пікірінше, бұл пессимизм қатыгез тарихи төңкерістердің алдындағы адамзаттың дәрменсіздігін сезіну нәтижесінде пайда болған.

Мағжан шығармашылығының тағы бір ерекшелігі – оның поэзиясында «қарсылық» жоқ. Осынысымен де ол Сұлтанмахмұт, Ильяс шығармашылығындағы қарсылық демонизмі дәрежесіне дейін көтерілген, сөйтіп Ницше демонизміне ұқсас Б.Күлеевтен өзгешеленеді. Бұл ақындардың әрқайсысының торығуы, ашынуы жеке тұлғаның трагедиясына ұласқан. Кьеркегордің айтқанындай, ашыну – қарсылыққа, тіпті демонизмге алып келеді. «Жеке тұлғаның өз-өзін танығысы келген санасы жоғары болған сайын, оның ашынуы да соғұрлым сыртқа тебеді – ақырында айнала қоршаған ортаға қарсылығы тереңдей түседі... Жеке тұлға сыртқы күшке, жалпы болмысқа, өмірге қарсы шығады», - деп жазады. Яғни, бұның өзі егер Мағжанның ашынуы қарсылық тудырмаса, онда ақында жеке тұлғаның өзіндік санасы, бостандыққа ұмтылуы жоқ дегенді білдіре ме? Неліктен Ницше, Бальмонт сияқты Мағжанда демонологияға әкелмейді? Сондықтан да ғалым: «Мағжан адамзаттың тарихи процесінің трагедиялық сипатын, сондай-ақ адамның оған қарсы тұра алмайтын дәрменсіздігін түсінді, сондықтан оның шығармашылығында қарсы тұру жоқ, пессимизм орын алған», - деп жазады.

Ақынның сөзін түсіну үшін ең бастысы сөз бен үнсіздіктің астарында не жатқанын білуге философиялық эстетика көмекке келеді:

Сылдыр,сылдыр, сылдырлап,
Бірінің сырын бірі ұрлап,
Толқынды толқын қуады.
Жарына бал береді,
Береді де өледі,
Өледі толқын, тынады [2.124] («Толқын»)

Сонымен қатар, ақынның өлең жолдарынан қайғы үні де естиміз. Бұл – жалғыздықтың, жатсынудың үні. Бұл қайғыда – жоғарыға, басқа әлемге ұмтылу бар, Н.Бердяев атап көрсеткендей, «адамның шын табиғаты» көрініс береді. Қайғыру, сары уайымға салыну – Мағжан шығармашылығының басты сипаты, поэзиясының негізгі белгілерінің бірі. Ақын өз өмірінің бақытты сәттерін жырлағанда да мұң-зарды сезінеміз:

Көрмейін рақат, жанайын,
Жалын болсын маңайым,
Күйейін, азап шегейін.
Жырыммен жаным жұбатым,
Жырыммен жұртымды оятам,
Несіне жас төгейін?! [2.59] («Тілегім»)

Мағжан лирикасының тереңдігі соншалық, ақынның айтпақ болған ойын түсіну үшін жыр жолдарын бірнеше қайтара оқып, көп ойланып-толғанып, тек құр аналитикалық талдау жасамай, сонымен бірге жүреппен сезіну қажет.

Мағжан – өз уақытының тынысын, адамзаттың тұйыққа тірелген трагедиясын жүрегімен сезіне білген ақын. Осы тұрғыдан алғанда оған Бернияз жақын. Қос қазақ ақынының орыс символиктерімен үндестігін байқау қиын емес. Мәселен, Б.Күлеев те өз заманының салқынын сезініп, ерте есейгендіктен де көңілдегі күдігін жасыра алмайды:

Қызғалдақтай қызық өмір,
Күні келсе солмай ма?
Еркін жүрген ерке көңіл,
Қайғы-зарға толмай ма?

Тасқан қайтып, толған солып,
Сарғайтпай ма сондай да.
Алтын жастық жалған болып,
«Ап» ұрар күн толмай ма? – [3.31]

деп, жас ақын жаны тылсым дүние сырын білуге ұмтылғанмен, жабығу, торығу басым іспетті.

Біз жоғарыда айтқанымыздай, Мағжан шығармашылығындағы жел бейнесінің экзистенциалдық мағынасы бар. Философиялық лирикада да жел бейнесі осындай сипатқа ие. Мысалы, Ф.И.Тютчевтің «О чем ты воешь, ветр ночной?» («Неге ұлисың түнгі жел?») атты пантеистикалық өлеңінде желдің символикалық бейнесі Шеллингтегідей өмірдің экзистенциалдық мәнін ашады:

О чем ты воешь, ветр ночной?
О чем так сетуешь безумно?
Понятным сердцу языком
Твердишь о непонятной муке.[4.86]
(«О чем ты воешь, ветр ночной?»)

Табиғат және адам өміріндегі бейсаналылық пен саналылықтың қосындысы түрінде көрінетін өмірдің мәнін түсінуге алып келеді. Тютчев «құтыра соққан түнгі желдің санасы» мен «ежелгі хаосты» түсінетін өз жүрегі туралы жырлайды, осынысымен пантеистикалық дүниетанымын көрсетеді.

Шығармадағы философиялық ойдың орталық бейнесі – «жүйрік жел гулеген». Оның бірде жылаған, бірде ысқырған дауысы акын жүрегіне жақын:

Байқаймын: жел ұзақ жолда жабыққан,

Қасірет басып, Сарыарқадан тарыққан...

Алып келсе керек ауыр аманат,

Абақтыдағы азаматқа зарыққан... [2.114] («Жел»)

Бірақ бұны сөзбен айтып жеткізуге болмайды. Экзистенциалдық белгісіздік – «жатыр тұтқын үһілеп» деген сөз тіркесі адам жүрегінде жан айқайын туғызады. Тютчев те өлең жолдарын леп белгісімен, көп нүктемен аяқтайды.

Тютчевтің Мағжанның айырмашылығы ол осы бір «ызаланып, зуылдап кеп ұратын желдің» құпиясын ашуға ұмтылады. Ол «жүйрік желдің» үнінен - табиғаттың даусын естиді. «Жүйрік желде» белгісіз бір мәңгілік, жасырын сыр, адамның жан әлемінде жасырынған құпия бар:

Жел - тым тентек бір бала

Жан сүйгені - сар дала,

Дамыл алмай жүгірер,...

Желге еш нәрсе тең емес,

Тау да жолын бөгемес,

Сақ-сақ күліп секірер...

...Уа, дариға, жасаған,

Жел емеспін мен неге? [2.117] («Жел»)

Адам түйсік дәрежесінде өзінің табиғат-хаоспен туыстығын сезінеді. Осы «ежелгі хаостан» ақыл-сананың белгілерін де көреді. Екінші жағынан, хаос адамның жан әлемімен үйлесімді ғана болмайды, сонымен қатар, оны өзіне бағындырады да. Себебі адам өзінің «мәңгілік хаосқа» қатыстылығын сезінеді. Сондықтан да түнгі желге қарғыс айтады:

Сап-сары бел,

Еседі жел,

Еседі.

Еседі жел,

Көшеді ел,

Көшеді.

Дала бұйық,

Бала тұйық -

Екі үнсіз.

Дала - жұмбақ,

Бала - жұмбақ

Шешусіз [2.59] («Жұмбақ»)

Осылайша Мағжан да Тютчев сияқты поэзия тілімен адам болмысының мәні туралы жырлады. Адам табиғатының өзінен туындайтын, ақылмен тануға болмайтын, түйсік дәрежесіндегі нәрсе туралы жырлады.

XX ғасыр басында, Н.Бердяев атап көрсеткендей, «Мәдени Ренессанс(жаңғыру)» кезеңіне «құлдыраудан кейін поэзия мен философиядағы шығармашылық өрлеу» тән болып келеді, сонымен бірге, философ Н.Бердяев төніп келе жатқан апатты сезінеді: «Ақындар алдағы жақсылыққа толы күндерді ғана емес, Ресейге және бүкіл әлемге төніп келе жатқан қорқынышты апаттың көлеңкесін де көрді», [5.76] - деп жазды.

Мәдени Ренессанс, поэзия мен философиядағы өрлеу, алдағы жақсылыққа толы күндер, төніп келе жатқан апатты сезіну – осы символдарда XX ғасыр басындағы Ресейдің рухани өмірінің өзіндік белгілері көрініс тапқан. Бұл жерде Н. Бердяев айтқандай, «алдағы жақсылыққа толы күндерді ғана емес, төніп келе жатқан қорқынышты апатты» сезінген ақындар деп А. Блок пен А. Белыйды ғана емес, Мағжанды да атауға болады. Әлемдік тарихи процестерді көркемдік қабылдау мен философиялық тұрғыдан түсіну оларға жақын арадағы онжылдықта болатын оқиғаларды алдын-ала болжауға ғана емес, бір ғасырдың бейнесін болжауға да мүмкіндік берді.

Ұлттың терең философиялық ойы Мағжан шығармашылығында жарқын көрініс тапты. Сонымен қатар, ақынның қазақ ұлтының тарихи тағдырын неғұрлым жалпылама көрсетуге ұмтылуы образ-символмен ойлау ерекшелігіне алып келді. Біздің ойымызша, Мағжанда символдар – ойлаудың бастапқы сәті болып табылады.

XX ғасыр басындағы поэзияға тән болып келетін күншығыс бейнесі ақындарының шығармаларында да көрініс тапқан. Мәселен, М. Жұмабаев пен І. Жансүгіровте күншығыс – жарқын болашақтың, үміт пен сұлулықтың символы. Күншығыс – ояну уақыты, бүр шашып келе жатқан өмірдің басталуы. Қазақ ақындарында күншығыс бейнесінің әлеуметтік астары да бар: күншығыс – ұлттың жаңа өмірінің басталуы. Мағжан бұл бейненің дәстүрлі мифологиялық табиғатына көңіл бөледі: барлық халықтарда күншығыс - өмірдің символы:

Гүл қылайық қаласын,

Ұл қылайық баласын,

Мейірім есігін ашалық!

Мұңдарларды адасқан,

Айрылып естен шатасқан

Күншығыстың жолына

Салайық, шетсің демейік,

Аямайық, көмейік

Күншығыстың нұрына... [2.42]

Ал Мағжан күншығыс бейнесінің дәстүрлі мифологиялық табиғатын басқаша түсіндіреді. Аталмыш бейненің символикалық мәнін тереңдете отырып жаңа миф – күншығыстың жаңаша бейнесін береді. Ақын жаңа, дәстүрден тыс эпитеттерді қолдану арқылы бейнені күрделендіре түседі. Ол бейнелеген күншығыс – жаңа өмірдің хабаршысы емес, «сайтанның мазағы», жан-жағын жалмаған сайтандардың ордасы. Мағжан күншығыс бейнесіне экзистенциалдық тұрғыдан келген, бұл тұста ақын орыс символистеріне жақын.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Елеуенов, Ш.** Мағжан (Өмірі мен шығармагерлігі) Оқу құралы. – Алматы : Санат, 1995. – 384 б.
- 2 **Жұмабаев, М.** Сүй, жан сәулем. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы : Жазушы, 1999. – 254 б.
- 3 **Күлеев, Б.** Таңдамалы шығармалар. – Алматы : Ғылым, 2000. – 284 б.
- 4 **Тютчев, Ф. И.** Стихотворения. – Москва : Изд. Эксмо, 2007. – 408 с.
- 5 **Бердяев, В.** Русская идея: основные проблемы русской мысли 19 века и нач. 20 века. – Москва : Мысль, 1974. – 541 с.

*Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.

**«Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті»

АҚ, Алматы қ.

Материал 05.03.13 редакцияға түсті.

S. N. Sutzhanov, E. S. Kurmangozhaeva***

Пространство течения символизма

*Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар;

**АО «Международный университет информационных технологий», г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 05.03.13.

S. N. Sutzhanov, E. S. Kurmangozhaeva***

Space of the course of symbolism

*Pavlodar state pedagogical institute, Pavlodar.;

**International University of Information Technology, Department of languages, Almaty.

Material received on 05.03.13.

В статье рассматриваются эстетические особенности русской художественной поэзии 80-90-х годов 19 века, которая основывается

на течении символизма. А также влияние течения символизма на творчество казахских поэтов Шакарима, Мағжана, Бернияз и др.

The article deals with the aesthetic peculiarities of Russian poetry in 80-90s of the XIX century which is based on the course of symbolism. And also influence of the course of symbolism on the work of Kazakh poets Shakarim, Magzhan, Berniyaz and the others.

ӘОЖ 801.81 (5К)

Г. Т. Тлеубердина, Н. Ф. Аниева

ҚАЗІРГІ АЙТЫСТЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ (ХАЛЫҚ АҚЫНЫ КӨКЕН ШӘКЕЕВ АЙТЫСТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Бұл мақалада танымал халық ақыны К. Шәкеевтің шығармашылық және мәдени мұрасы қарастырылады. Ақын шығармашылығының поэтикалық күші мен өзіндік мақамына аса көңіл бөлінеді. К. Шәкеев айтыстары негізінде поэтикалық құралдар талданады. Ақын шығармашылығының қазақ әдебиетінің дамуына қосқан үлесі сипатталады. Мақала әдебиеттану зерттеуінің талабына сәйкес келеді.

Айтыстағы әсемдік белгілі бір гармониялық жарасымдылықта десек, бұған ақындар айтыстарынан дәлелді молынан кездестіреміз. Ақындардың құлаққа қонымды қоңыр үнін, көркемдік сазын халқымыз айрықша бағалайды, ақындар оған ерекше назар аударып, талант қуатын жұмсайды.

Көкен Шәкеевтің айтыстағы ойы – мазмұнды, әсерлі де әсем, ойлы да ойнақы жеткізуде өлең ішіндегі дыбыстардың мәнерлеушілік күшіне, эстетикалық, көркемдік сипатына зер салғанын аңғарамыз.

Халық ақыны Көкен Шәкеевте әншілік қасиет, орындаушылық қабілет, композиторлық бейімділік, сан қырлы икемділіктер бар. Осындай қасиеттер өлеңнің мазмұны мен формасына жылуы мен жарығын тегіс таратып, мол төгеді. Өлеңнің музыкалық дыбыстарға, сұлу ұйқасымдарға, әуезді ырғаққа құрылуы – ақындық болмыстың ішіндегі әншілік, орындаушылық өнерімен сабақтас. Орындаушылық шеберлікті айтқанда, әсіресе, ақынның сәнді қимыл-қозғалыстары, от шашқан көздері, кей кезде қасты қозғап, кірпігін қағып-қағып жіберуі, бет бұлшық еттерінің, реңінің жан толғанысына орай

өзгеруі, бас, аяқ, колдың, бүкіл дененің көңіл-күйіне, сөз бейімімен, әуен ырғағымен үндесе аса бір сәндікпен қозғалуы, үкілі домбырасын ырғап немесе аспанға атып, қағып қалуы, – осының бәрі де жырдың толқынды ырғағына бағынады.

Ақын 1958 жылы бірінші облыстық айтыста қарсыласы келмегендіктен, өз кезегінде қарап қалмай, өз мұратына орай бірыңғай, мөлшерлес сөз тіркестерін асқан шеберлікпен сұрыптап, ой сүзгісінен сүзіп, әрі ырғақты, әрі қисынды өлең тудырып, өлеңнің толқындық қасиетіне бейімдеген. Мәселен:

Рузай Чистопольмен көрші аудан,
Тағы да озып тұрмын бір сынаудан,
Атағын ауданымның дабылдатып.

Шырқайын өлеңімді Көкшетаудан. [1;178]

Тармақ соңындағы дыбыс үндестіктерінің сайма-сай келушілігі, біркелкі бөлшектерге бөлінгендігі және синтаксистік ықшамдылық ырғақ жарасымдылығын тудырған. Бұлар өлеңнің техникалық жүрдектігін күшейткен. Ұйқасу, қиысу және дыбыс үндестіктері ырғақ желісін тудырған, екінші жағынан ақын ырғақ байлығын игеру үшін тілдік материалдарды жете меңгерген. Яғни ырғақ толқындауының төркіні – ұлттық тіл екендігі сөзсіз.

А.Блок: “Ірғақ күші сөзді музыкалық толқындардың жотасына жоғарлатады және мұндай сөз негізгі нысанаға садақтың жебесіндей тура ұшады, әрі үн келісімін күшейтеді” [2;52]. – дейді, себебі ырғақ сөзге шырай беріп, оған ұшқыр қанат байлап, мейлінше нұрлы сипаттарға иелендіреді.

Көкен Шәкеев шығармашылығына әуендік ырғақ тән. Бірақ біздің нысанамыз айтыс болғандықтан әуендік ырғақ жөнінде кеңінен тоқталып жатырмыз. Себебі, әуендік ырғақ өлеңді суырып-салып айту өнерімен, онымен қатарлас жүретін халықтың музыкалық творчествосымен сабақтас құбылыс.

Көкен Шәкеевтің әуендік ырғағы негізінен қайталаулардан тұрады. Бұл амал-тәсіл өлең эвфониясы үшін қызмет етеді, интонациялық екпінін күшейтеді.

Бұған ақынның айтыстағы үзінділерінен мысал келтірейік:

3 4 4

Көшеде / жүргендер көп / елтең-селтең./ 11

3 4 4

Жұмысқа/ бүгін барса./ бармай ертең./11

3 4 4

Мұндайлар/ жүзден әрі/ асып кеткен./ 11

4 3 4

Тізгін көрмей./ дандайсып/ тасып кеткен./11

3 4 4

Еңбекке./ не оқуға/ тарта алмай./ 11

4 3 4

Басшыларың / қалайша / жасып кеткен? / 11 [1; 182] немесе:

3 4 5

Егіннен./ Кәрім маған / ере алмадың./ 12

3 4 5

Көзіңмен/ көрмеген сон/ сене алмадың./ 12

3 4 4

Он жеті/ миллион пұт/ астық бердік./ 11

3 5 5

Сен мұның/ тең жартысын да/ бере алмадың./ 13 [1;185] тағы да:

5 3 4

Құлағым сенде./ ақыным /жырыңа бас./ 12

4 2 4

Жеңем десең./ аямай / сыныңа бас./ 10

4 4 4

Қара бастың/ қамы емес/ қорғайтыным/ 12

4 3 4

Кемшілікті/ жасырмай/ шыныңа бас./ 11 [1;191]

Ақынның мақамына сай поэтикалық қайталаулар, соның ішінде эпифоралық қайталаулар, сөз жарысының айтылу әсемдігіне әсерлі ықпал жасайды. Себебі, тыңдаушы қауымның есте сақтау, жадында ұстау мақсатында қызмет атқаратындығын атап кету керек. Келтірілген үзінділердегі бірінші мысалда ақын кеткен сөзін кезекті қайталау арқылы қарсылас ақын айыртаулық Құдыкен Ибрагимовтың ауданындағы жастардың жай-күйін, тіршілігін, қазіргі болмысын өткір сынайды. Айтыстың бірінші шумағы алты тармақты, үш бунақты, он бір буынға құрылса, келесі үзіндіде ақын алмадың сөзін қайталау арқылы қарсыласы Кәрім Тақауиннің 1963 жылы ауданының егістікті жинай алмай қалғандығын ашық айту мақсатында қолданған. Айтыстың бірінші шумағы төрт тармақтан, әр тармағы үш бунақты, он екі, он бір, он үш буынға құрылған. Келесі мысалдарда ақынның айтыс кезіндегі үзінділері алынды. Бұл жолы ақынның бір шумағы сегіз тармақтан әр тармағы үш бунақтан құрылған. Бірақ бунақтардағы буын саны әр түрлі. Яғни бірінші бунағы бес, төрт буынды, екінші бунағы төрт, бес буынды, үшінші бунағы төрт, бес буыннан құралып, он бір, он екі буынды болып келеді.

Бұл жөнінде ғалым С. Негимов: «Тармақтағы буын саны асып кетсе, келесі тармақтың есебінде жұмсалатындығы бар. Буыны кем жер, әнменен білінбей, ән әлсіздігі сөздің эмоционалдық-мағыналық байлығы арқасында соншалықты еленбей кетеді. Шын мәнісінде, өлең тармақтары суырып-салып айту тұстарында белгілі бір интонациялық, мелодиялық кезеңмен сай түспей жататын кездері болады. Мұндай жағдайда музыкалық әуенмен келістіріп жіберетіндігі даусыз» [3; 120], – дейді.

Көкен Шәкеев суырып салма ақын болса да, өлең құрылысын қалай құбылтса да, өлең өлшемін, тармақ ұзындықтарының мөлшерлі шегін жоғалтпайды. Әлбетте Көкен Шәкеев болмысы мен бітімі кең құлашты, зор денелі тұлғалығымен қатар, кең диапазонды, қоңыр дауысты арқалық мақамы тек өзіне ғана тән.

Жоғарыда біз Көкен Шәкеевтің сөз жарыстары кезінде ұтымды, әрі мол пайдаланған эпифоралық қайталалаулар жөнінде айтқан болатынбыз. Сонымен қатар Көкен Шәкеев айтыстарында оның мақамын ерекшелейтін дыбыстық қайталаулар З.Қабдоловтың классификациясы бойынша жай қайталауларда көп кездеседі [4; 235]. Ғалым Қ.Жұмалиев: «Өлең шығармаларындағы ырғақтың айқын сезілушілігі тек қана бунақ (қайталанатын жол бөлшектері), буындардың бірыңғай келулері ғана емес, бунақ, буын жасайтын дыбыстарға да байланысты. Неғұрлым буын, бунақтардың дыбыстары әуезді болып келсе, солғұрлым ырғақ айқын сезіледі» [5;156-157] – дейді.

Ақынның айтыстағы сөз жарыстарынан дыбыс қайталауларына мысал келтіріп көрейік:

4	4	4	
а) Уа, ақынның /тыңда жырын, /бастамасын ./	12		
3	4	4	
Жараса / бір кәдеңе / тастамассың./	11		
3	4	4	
Ал, кәне./ шын жүректен/ құттықтаймын,/	11		
3	3	4	
Алматы, /Қазақстан / астанасын./	10		
3	4	4	
Сүйенер/ әрқашанда/ халқым тірек/	11		
3 4 4			
Біз болсақ/ жасарамыз/ күнде түлеп./	11		
3	4	4	
Көп ұлтты/ Отанымыз/ мақсат бірге./	11		
3	3	4	
Коммунизм / деп соғар / біздің жүрек./	10		
3	3	6	
«Адамға/ адам дос»/ деген ұранымыз./	12		
2	3	4	
Марксизм/-ленинизм/ құралымыз./	9		
4	4	4	
Өзін емес/ өзгені де/ ойлайтұғын/	12		
3	3		
Өсірген/ партияның / ұланымыз./	1 0	[1 ; 1 8 7]	

немесе:

ә)	4	3	
Сіздерде де/ жоқ емес, /	7		
4	3		
Ондай шопан/ ағамыз./	7		
5	3		
Үлгісі бізге / артық қой/	8		
5	3		
Үйреніп біз де/ жатамыз/	8		
5	3		
Бәрі де Отан/ өрені/	8		
5	3		
Бұл сөзде болмас/ қатеміз./	8	[1 ; 198]	

Келтірілген үзінділерден ақын айтыс үстінде дыбыстарды ойната, ойлата сөйлете беруге шебер. Аллитерация мен ассонансты Көкен Шәкеев мейлінше көп қолданады. Келтірілген мысалдарда ақынның сөз жарысының бір шумағы төрт тармақтан құрылған. Әр тармағында 3, 2 бунақтан келіп, буын саны 7, 8, 9, 10, 11, 12 –ні құрайды. Дауысты, дауыссыз дыбыстарды сөз басында қайталау арқылы ақын айтайын деген ойын көркем, әрі шебер, келісті кескіндейді.

Көкен Шәкеев айтыстарында дыбыстық қайталаулардың гаризонтальды түрі көп екенін байқадық. Сонымен қатар ақынның айтыстарынан анафоралық қайталауларды кездестіреміз. Мәселен:

Айтыста/ алда талай/ жалындайсың,/	11
Сеземін/ бас имейсің,/ жалындайсың./	11
Сен менің/ үміткерім,/ келешегім,/	11
Сен менің / кеудемдегі/ жанымдайсың/	11 [1 ; 223] немесе:

Отырмын/ бүгін толқып/ ой үстінде,/	11
Шырқайын/ Кенекемнің/ тойы үстінде/	12
Шырқайын/ не болыпты/ тұрғанында/	11
Бозторғай/ жұмыртқалап/ қой үстінде/	11 [1;204]

«Сен менің», «шырқайын» деген анафоралық қайталаулар арқылы ақынның айтыстағы сөздерінің әуезді әрі экспрессивтік-эмоционалды ырғағын кеңейте түседі. Көкен ақын айтыстарындағы сан алуан поэзиялық қайталаулар (дыбыстық, ырғақтық, анафоралық, эпифоралық), сөзді шебер тізіп қиыстырудан туған өрнектеулер, біріншіден айтыстың эмоциялық-образдық күшін, көркемдік мазмұнын, сөз энергиясын арттырып, симметриялық пропорцияға, музыкалық үндестіктерге ақынның өзіне тән ырғақ мақамына алып келеді.

Көкен Шәкеев айтыстарындағы мыңдаған тармақтардағы буын саны біркелкі тізіліп, ұйқасқа негізделеді. Өлеңтану ғылымының қағидасы

бойынша, ұйқас орналасуына қарай бөлінген қара өлең ұйқасын, егіз ұйқас, кезекті ұйқас, қаусырма ұйқас, ерікті ұйқас түрлерін пайдаланған. Себебі импровизациялық әдістің гүлденіп дамуында, тыңдаушы жұрт пен көзбе-көз тілдескенде, бетпе-бет жүздескенде қолайлы болуында. Демек, ұйқас өрісі-ақ жібектей төгілген, таспадай өрілген тілден қайраттанып, қанаттанады.

Көкен Шәкеев айтыстары дыбыстар үндестігімен, ұнамды, өткір үнімен, үйлесімдігімен, яғни гармониялық сипатымен ерекшеленеді. Себебі бұл ақынның психикалық табиғатынан, ырғақтық-интонациялық суретінің, оның синтаксисімен қабысуынан, поэзиялық және музыкалық мазмұнның келісімінен туады. Асылы, ақынға ойды әсерлеп, мәнерлеп айтуда өлең құраудың тетіктерін мүлтіксіз меңгеру ақынға оңай соқпайды. Біркелкі буын санына негізделеді, бунақ есебінің тұрақтылығы, яки жіктеліп бөлінуінің орнақтылығы сияқты байланыстар жүйесі сөздің тұтастығына әсер етіп, гармонияға айналдырады [6;138]. Мысалы:

Ерлердің ерлігіне қызып кетіп,

Арман не жырлап берсе қызықты етіп.

Асау жырдың тежейін тізгінін мен,

Жүрермін айтыс салтын бұзып кетіп. [1; 191]

Алғашқы тармақ пен көршілес тармақтардың, алғашқы шумақ пен соңғы шумақтардың ұқсастығы, байланысу амалдары мен өлең тілінің ұйымдастырылу тәсілдерінің сәйкестігі синтаксистік симметрия жасаған. Өлең синтаксисі мен ырғағының қабысушылығының арқасында үйлесімділікке, ырғақтылыққа ойысқан. Демек, «өлеңнің ырғақтық-мелодиялық суретінің қайталануы арқасында жүзеге асатын синтаксистік қайталау тәсілі ой-пікірді соншалықты сұлу, сөзді мәнерлі де тұзу және өзінің «симметриялық» қасиетімен біздің сезімімізге эстетикалық әсерін мейлінше мол тигізеді» [7;107].

Көкен ақын айтыстары түрлі ұйқасқа көп ойысатындықтан, ақындық ойдың жедел, шапшаң өсетіндігі байқалады. Ырғақтың музыкалығына, ой ағынына, мәнділігіне шымыр өрілген тармақтар бірден-бір үлкен себеп. Жыр теңізінің айдынында өскен ақынның көкірегінде он мыңдаған бейнелі сөздер үлгілері сыбызғының күйімен таласар сұлу шумақтар бар. Мұның бәрі ақындық интуиция, зейінінің арқасында творчестволықпен игеріліп, жаңа қырынан жайнап құлпырады. Ақынның музыкалық ебі, орындау шеберлігі оған үстеме бояу қосады. Сондықтан ақын жырларында музыканың да елесі айтарлықтай.

Шындықты суреттей отырып, ақын белгілі бір ойды, сезімді, пікірді, көзқарасты білдіреді. Айтыста қиялдың өзі-ой, ойың-сөз, сөз-музыка. Осындай сабақтас, қандас, тектес құбылыстардың біреуі екіншісімен етене араласып кетеді, бірінің қасиеті екіншісіне ауады, бірінің сипаты, сыры, қимыл-әрекеті, сәулесі басқаларға көшеді [8;35].

Ақындық қуат, өнер аясындағы осындай қымбат қасиеттер халық ақыны Көкен Шәкеевтің айтыстарында толығымен бой көрсеткен. Әсіресе, тәуелсіздік шағындағы өмір шындығы, Қазақстан мемлекетін барынша өркендету, жетілдіру саласындағы қажырлы істері, адал ниетті адамзат атаулының игі мұраттар жолындағы еңбегін шынайы бейнелеу тән. Айтыстағы Көкеннің өзіне тән мақамы, әрі мен ажары, көркі мен келісімі, ырғақ үні мен дыбыс үйлесімі, ұйқас өрімі мен интонациялық өрнегі жарқырап көрінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Шәкеев, К.** Көкшетаудың ұлымын. – Алматы, 1994.
- 2 **Блок, А.** Собрание сочинений. Т. 7.
- 3 **Негимов, С.** Өлең өрімі. – Алматы : «Ғылым», 1980.
- 4 **Қабдолов, З.** Сөз өнері. – Алматы : «Санат», 2002.
- 5 **Жұмалиев, К.** Әдебиет теориясы. 1960 жыл теориясы. – Алматы, 1973.
- 6 **Шангин, С. Н.** Философские проблемы гармонии и эстетическое восприятие. В кн.: Этика и эстетика. Вып. 22 Киев, 1979.
- 7 **Ильин, Д.Д.** Принцип синтаксического параллелизма в стихотворениях С. Есенина.- «Уч. зап. Таш ГУ. Научные труды. Вып. 260. Языкознание». – Ташкент, 1964.
- 8 **Вишневский, К. Д.** Мир глазами поэта. – М., 1979.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
Материал 08.03.13 редакцияға түсті.

Г. Т. Тлеубердина, Н. Г. Аниева

Художественное описание современного айтыса (на основе айтысов народного акына Кокена Шакеева)

Кокшетауский государственный университет
имени Ш. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау.
Материал поступил в редакцию 08.03.13.

G. T. Tleuberdina, N. G. Anieva

Artistic features of modern aitys (based on aitys works of K. Shakeev)

Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau.
Material received on 08.03.13.

В статье рассматривается творческое и духовное наследие известного народного акына К. Шакеева. Особое внимание уделяет

на поэтическую силу и своеобразную манеру в творчестве акына. В статье на материале произведений К.Шакеева анализируется поэтическое средство. Дана общая характеристика творчеству поэта и его вклад в развитие казахской литературы. Статья отвечает литературоведческим требованиям исследований.

Creative and spiritual heritage of the famous and folk akyn K. Shakeev is observed. Special attention is paid to the poetic power and original style in the akyn's work. The scientist analyses the poetic means on the work of Shakeev in his article. General reference is given to the poet and his valuable contribution to the development of the Kazakh literature. The article corresponds to the literary demands of the research.

ӨОЖ:822. 151. 212.2

Б. Ә. Ысқақ

ҚАЗАҚ ӘНГІМЕСІНДЕГІ АДАМ ЖӘНЕ ТАБИҒАТ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Мақалада қазақ әңгімелерінде көрінген классикалық үлгі айтылады. Жазушы Ш. Мұртазаның көркем бейнені сомдау тәсілі сөз етіледі.

Орыс сыншысы И. Крамовтың қазақ әңгімелерінің даму барысын екі бағытпен, екі тәсілмен шығармашылық меңгеру жүріп жатыр деп талдауы шындыққа сәйкес. Оның [2] пікіріндегі: «Біріншісі – Б. Майлин шығармашылығымен, екіншілері М. Әуезовтің жетістіктеріне сүйенеді, әсіресе «Көксерекке» деген».

Майлиннің не жазса да шындықты қарапайым тілмен жазатыны, бірақ әрбір сөзі бояуы дәл қалыппен беріліп, суреткердің ішкі ойын жеткізуге көмектеседі. Қарапайымдылықтың өзінен қажетті әлеумет мәселесі қозғала отырып, көркемдік тапқан.

Екінші бағыттың көбінесе бетке ұстағаны – аңыздар мен әфсаналар. Олар өмірмен тығыз қарастырылған. Қазақ халқының табиғаты ашылады. Сонымен қатар М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» тәлімі мол дүниелердің қатарынан, адамның қазақы дүниетанымының сырынан хабар береді. Дәл қазіргі кезде күнәларды кешу, түсініп-түсінбей пірөдар бола бастаған жастар бейнесін қайта көргендей боламыз. Жаңа әңгімелер жазушылардың амал-тәсілінен және қазақ әңгіме жанрының икемділігін, бейімделуін байқатады.

Тақырып кеңіген, жаңа түрдегі әңгіме құбылыстары қазіргі өмірге лайықты бола түскен.

Замандастардың мінездемесін сипаттай алатын, әрі терең зерттелген жазушы көзқарасын белгілейді. «Жүрекке әжім түспейді», «Жүз жылдық жара» [3] классикалық әңгімелер қатарынан орын алған деп атасак қателеспейміз. Өйткені: «Из множества сюжетов писатель выбирает лишь те, которые ему ближе и свойственны внутреннему складу его дарования. Как правило, писатели додумывают детали и повороты сюжета только тогда, когда облик живого действующего лица и идея совершенно проявились в сознании» [1-173].

«Жүз жылдық жара» әңгімесінің ұлттық нақышы тамаша: «күм-жөргек жетім жұмыртқаларға ана орнына ана болады-ақ». Бұл жазушының «көл жасын көл қылған тасбақаларының» ұрпақ қалдыру үшін жылдағы арпалысын бейнелеген тұсы. Ғ. Мүсіреповтің әйгілі Көкқасқа балығы секілді тіршілік үшін қам жеген адамдардың белгілі бір тобының символдық бейнесі, әрі ең құнды қалпында шыққан. Кереге-уықтың 1943 жылдың «ақ мылтық» аязында отқа тамызық болуы ел жағдайының нашарлаған тұсын байқатқан. Бірақ, кереге отқа кеткенмен, шаңырақ жағылмады. Енді келер ұрпаққа әсемдеп жеткізетін, киелі кереге-уықтың жаңа талдан жасалуы көпке дейін оңай болмасын ишаралаған түс тұрғысында берген жазушы көркемдігіне назар салыңыз: «майда шілік қиылды. Содан сүмбіл тал, мәжнүн тал, сөгеті тал сөгілді. Ақ терек, көк терек төгілді».

Жазушы ендігі ұмыт бола бастаған шөптердің аттарын бір Кенжегүл кемпірдің тәуіпшілігін ескерткенде жазып шыққан: шәйшөп, дермене, күшала, шашыратқы, адыраспан, киікоты, текесақал, қылша, көкемарал, түйежапырақ. Мұны білудің, өз ісін қазақша сөйлетем деген кәсіби маманға берер пайдасын айтып жатудың өзі артық.

Байшынар ағашы нағыз жоқтау айтқан аналардың бейнесін берген.

«Жүрекке әжім түспейді» әңгімесінің тіл шұрайы әсем. Жазушының: «Жазу сөйлеп тұрған сияқты. Шын сезімнен шыққан жазудың бәрі сөйлейді. Әнже хаты тек құрғақ хабар-ошар ғана емес, көкірегі қарс айрылған күрсініс, қысқы күннің батар шағында қызғылтым сәуле шалған ұлпа бұлттардың мұнары сияқты бір нәзік сезім бар бұл хатта», – [3-180] деп тіл сауаттылығы, мәдениеті өнердің озық үлгісі екеніне кейіпкерін ойлату арқылы (елеусіздеу еткенімен, ішкі ой түюге сынамалятатындай күші бар) көз жеткіздіреді.

Жазушы ойы бүгінгі бізге жан тазалығы дегенді қайыра түсіндіреді, біздің көзқарасымызбен талдайды: «Егер дүние тек сұлулықтан тұрар болса – адам болса мүгедіктіктен, ғаріптіктен, рухани жадаулықтан құтылған болар еді», – оң-солымызды тануға ұмтылдырады.

Рухы биік, ақыл-санасы парасатты, тек қана физиологиялық күші кеміген, қарттықты жазушы қалай әдемі айтқан, қараныз: «Қалың көрпе

жылыта алмайтын жаурауық жанды естеліктің демімен жылытады», – бұл әрі жасында өнегесі мол болған қарттықты сөз етеді, себебі «естеліктің демімен жылыту» осыны дәлелдейді.

Бұдан ары, қараңыз, қарттықтың күні келді дегенді бейнелеген жазушының сөз кестелері бірінен-бірі өткен, оқырманға қиялдауға мүмкіндік беріп, шабыт оятатындай суретті екен: «Күн төбеден төмен құлап, ұясына батуға шақ қалды», «бізден жасыл жапырақ төгілгелі қашан», «Жаураған кәрі жүрегімді жылытқандай болды», «бетінді әжімдеген шығар, жүрекке әжім түспейді». Қазақ әңгімесіндегі Адам және табиғат концепциясы бөлектенбей, жалғастылықты, бүтіндікті көрсеткен. Бұл, жазушыдан көп еңбектенуді, шығармашылықтың ащысы мен тұщысын татып барып дүниеге келген туындыға лайық көркемдік деп санадық.

Аталған әңгімелерден бұрын жазылған Жайсаңбек Молдағалиевтің «Ел суреттерінде» әңгіме жанрының алуандылығы, ізденісі айрықша байқалатыны және оның тамшыдан жиналар таудай нәубеттің барын ескерткен қаламгерлік үні – бүгінгі тәуелсіздік заманында өткенімізді парықтау үшін құнды екенін (жарияланған мақаламызда) талдаған болатынбыз. Мақаладан тыс қалған табиғат – адам концепциясы тұрғысын және осы әңгімелердің (Ж. Молдағалиев - III. Мұртаза) әдеби байланысына аз ғана тоқталып өткіміз келді.

Қазақ әдебиетіне көркемдік құбылыстармен келген 1960-70 жылдар прозасында қилы тағдырлар кейіпкерлері біржақты ұнамды-ұнамсыз тип түрінде емес, жазушы қиялы мен тәжірибесінің тоғысуынан дүниеге келген кейіпкерлерімен ерекшеленетін. Молдағалиев тың игерушілердің мінез-құлық галереясын жасай білген. Қай шығарманы болмасын оқыған сайын оқырмандық шешім жаңаланып отыруы заңды.

Үңіліп қарасақ, адам бейнесінің жаңалығы тартыс жаңалығының шырайын келтіреді. «Қарсы алу» әңгімесінің тартысы соны, тыңға келушілер мен мекен иелерінің мінездемелерін суреттеу үстінде автор Қазақстанға жеткен қасіретті астарлы, табиғаттық бояумен жеткізеді.

Автор: «Шіркін, романтика-ай! Сені түсінгенге не жетсін! Сен нелер реализмнің көркісің ғой. Қисық екеуімізге өз даламыз – өз ұямыз. Тоңсақ та – тоңбаған боламыз, ренжігенімізді айтпаймыз. Бұл жерде бәрі біздікі, жер, ауа, су, болмыс! Біздің ана-мынаға денеміз ауыра бермейді. Туған жердің тастақты даласы да – бізге жұмсақ көрпедей. Бораны – күніміз секілді, аязы – ашулы жеңгеміздің сүйгені секілді. Жазғы жаңбыр – жас қыздың шомылғанындай, көктем самалы – сұлудың лебіндей...», – дейді атамекенін сүйген кейіпкер.

«Менің апам» әңгімесінде берілген диалогта: «...Осы араққа қарсы дәрі жоқ па?» – дегенінен қазақ халқы өнегелі іспен қатар өнегесіздікті, дертті жамап алғанына, автордың күйініші, уайымы байқалады. «Менің апамның» көтерген мәселесі шыныменен қауіпке айналғаны кейінгі жазылған жазушы әңгімесінде жалғасын тапты.

Қазаққа бейбіт заманда «жау болып тиген» арақтың зардабы XX ғасырдағы «Қазақтың жүз әңгімесі» қатарына енген III. Мұртазаның «Алтын тікен» әңгімесінде суреттелген: «Бақташы кенеп дорбадан жарты бөлке нан, екі шиша шығарды. Дорбаны төсеп, тамақты үстіне қойды. Кесіртке бөтелкелердің күнге шағылысып жалтырағанынан жасқанып бұғыңқырай түсті. Бөтелкелердің бірі – айран, бірі – ақырған ақ арақ еді». III. Мұртазаның: «...арақ күздің қара суығы тербеген қақ суындай қалтырайды», – деп бейнелеуінен кейіпкердің өзімен-өзі, адамның өзіне тән жеке дүниесі тартысқа түсетіні, оны жазушы табиғаттың суықтығымен қатар алғанынан аңғарылады.

Ж. Молдағалиев сақтандырған жаман әдет III. Мұртазада «тікені көп, жапырағы сирек» заманға айналғаны әшкереленген.

Тағы бір әдеби тәсілге назар салып қарасақ, қазақ әңгімелерінің шымыр да тартымды болу дәрежесі 1960 жылдардан кейінгі жазылған әңгімелердің орталық дінгегі етіп Ғ. Мүсірепов стилінде қарастырылса, жазылған көркемдік ойға, суреттелетін жайға жазушының қатынасы көп маңыз атқарғаны жинақталады.

Мазмұнды ой авторлық монологтар, түсініктер, лирикалық шегіністер тәсілдері арқылы беріледі. Автордың мәнеріндегі әжуа, кекесін, мысқыл тура мағынасындағыдан гөрі ішкі астарлы мағынада, жазушының азаматтық көзқарасын кіріктіре бейнелеу дәстүрге айналған.

Ғ. Мүсіреповтің қазақ әдебиетінің дәстүрлі мектебімен қатар аударма еңбектердің және әлем әдебиетінің тағылымын, амал-тәсілін үйрену қажет деген пікірінің жаны бар. Осы негізде мына жазушыға назар аудардық: Р. Тагор.

Осы тұста бұл жазушылардың әлемдік әдебиетпен еркін таныстығын ескерсек, айшықты әсем өрнектерді шебер пайдалану қолтаңбасын көреміз.

Жазушылар әңгімелерінің тақырыбы қай әдебиетте болмасын мистификациялық әдісті қолдану арқылы ашылды және жазушыларды қоғамдағы адамдардың пәк, мөлдірлікті қастерлеуге үндеуі біріктіреді.

Бұдан айтпағымыз, кейінгі қазақ әңгімелерінің әлемдік контекстен шыға алатынын салыстырмалы сипатпен, әдеби әдіспен дәлелдеуге мүмкіндік бар.

Үнді әдебиетінде әңгіме жанрының негізін салушы – Р. Тагор. Ол дәстүрлі тақырыптарды жаңғыртқан және аңыздық, мифологиялық кейіпкерлерін замандастары бейнесімен ұштастыра бейнелеген. Бұған қоса әлем әдебиетін қазақшаға аудару тәжірибесі де өз нәтижесін берді. Р. Тагордың 1960 жылы С. Шаймерденов аударған «Алтын сағым» әңгімелер жинағының көркемдік тәсілінен жазушылар көп тәлім алды, әсіресе Тагордың әлеуметтік мәселеге көңіл қоюы әсер етті. Үндістан жазушысының «Судья» атты әңгімесі көтерген қыз тағдырының мүлт кеткен бір қателігі оның өмірлік қарғыс таңбасы болатынын, бұған кінәлі алдымен оның ең жақын деп санаған адамы екенін әшкерелеген талайсыз тағдыр мәселесі кейінгі

қазақ әңгімелерінде бой көрсеткен. Нақтырақ айтсақ, **Ш. Мұртазаның «Шағалалар мен қаңғыбастар»** деп аталатын әңгімесі Тагордың Кхируның жеке тағдыры арқылы әділетсіздіктің тамырын аңдатқанындай, Ш. Мұртаза «...Жаңыл десе – атына лайық жалған дүниеде жаңылысып жүрген міскін қызды» сөз ете отырып *ата дәстүрге жат қылық пен соның себебіне үңілмеді.*

Қазақ әңгімелеріндегі *бейне арқылы* әлеуметтік тартысты көркемдеу, оны табиғат концепциясында кіріктіре алу қазақ әдебиетіндегі авторлық ізденістің жетістігін байқатады.

Ш. Мұртазаның кейіпкерлері кім?

Қараңыз: **«Қорап қонарушылардың кепілеттері – тірі әруақ.** Беті-бастары *кір, ісіңкі, сақал-мұрттары өскен, шаштары қобыраған, көздері қып-қызыл».*

Бұл жұмыстан, қой бағудан шаршап-шалдығып жүрген С. Мұратбековтің Күсенінен мүлдем бөлек кейіпкерлер. Керісінше, еңбек етуге құлқы жоқ, бәрін тағдырдың талайсыздығына тіреп қойған кәсіп иелері, солардың қатарында өмірдің таяғын жеп алданғандар қатары т. б. Әсіресе, қалалық өмірдің өмір ағысына тән, адамдар жирене қарап өте шығатын күнделікті қайталанатын көз алдындағы көрініс иесі.

Жазушының зерттеушілік қабілеті аталған қоғам мәселесін сөз етуге арналған. Ш. Мұртазаның «қаңғыбас» кейіпкерлері өзіне-өзі қас болуы жағынан Т. Әбдіктің «Оң қолындағы» Алманың жағдайынан да мүшкіл халде деп санадық. Қараңыз: «Несібелерін жиып-теріп алған соң, қаңғыбастар алысқа ұзамай-ақ, қаз-қатар тізілген гараждардың артындағы ағаштардың көлеңкесіне барып жайғасады. Сол жерде тапқан-таянғандарын дорбаларынан шығарып, ортаға үйіп, **тамақтана** бастады.

Мыж-тыжы шыққан газет дастарқанның үстінде не жоқ дейсің – бәрі бар. Тұздалған помидордың мыжылған *қалдығы*, жартысы тістелген жартыкеш қияр, қабығы қабат-қабат болса да солыңқыраған пияз, қатқан нанның неше түрі, жартылай күйіп кеткен кәуап, *көгістеніп* кеткен мәңті. Осының бәрінің үстінен шоқиып қарап тұрған бір бөтелке *заһар арақ...*».

Бұл кейіпкерлердің адам атына лайықты не ойында, не әрекетінде, не тамақтануында еш жақындық жоқ. Бұл да адамның әлі құпиялы психологиясындағы біз үшін беймәлім нәрсе деп қабылдадық. Әйтпесе, осындай жағдайда өмір сүру екінің бірінің қолынан келе қоймас.

Жазушы Жаңыл арқылы осылай болу қайдан пайда болатынына назар аудартады. Ана болу құрметінің орнына аяқ асты болып, перзентінің қоқысқа бұйыруы бір ғана жас қыздың кінәсі еместігіне көзің жете бастайды.

Ш. Мұртазаның: «Дүние-әлем шексіз де түпсіз. Ал әлгі не өлі екені белгісіз, не тірі екені белгісіз *шарана көтерген жеті шағала* осы шексіз де түпсіз әлемнің қай түкпіріне қарай кетті? Кім біледі?

Оны тек бір Алла ғана біледі. Алланың тапсырмасын мүлтіксіз орындаған жеті шағала – Жеті періште ғана біледі», – деп баяндауы ғасырлар бойы мұндай келеңсіздікке жол бермеген ұлттық тәлім-тәрбиенің оралуына үміттенуі деп түсіндік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Шмырева, А.** Жанр рассказа в аспекте творческой лаборатории. КД. – Алматы, 2004. – 179 с.

2 **Крамов, И.** В зеркале рассказа. – М., 1979..

3 **Мұртаза, Ш.** Бойтұмар. Әңгімелер / Құрастырған, алғысөзін жазған С. Жұмабек. – Алматы : Раритет, 2006. – 256 б. – «Алтын қор» кітапханасы.

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 02.05.13 редакцияға түсті.

Б. А. Ыскак

Концепция человека и природы в казахских рассказах

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 02.05.13.

В. А. Ыскак

The concept of a human and nature in the Kazakh stories

Pavlodar State University named after S. Toraigyrov, Pavlodar.
Material received on 02.05.13.

В статье речь идет о классическом стиле казахского рассказа. О способе исканий художественных образов писателя Ш. Муртазы.

The article deals with the classical style of the Kazakh story. About ways of finding artistic images of the writer Sh. Murtaza.

НАШИ АВТОРЫ

Абасилов Аман Маделханович – к.ф.н., старший преподаватель, Кызылординский государственный университет имени Коркыт ата, г. Кызылорда.

Абилов Алдажар Абдирассулелулы - Кызылординский государственный университет имени Коркыт ата, г. Кызылорда.

Алдабердіқызы Айдын - PhD докторант, Казахский национальный университет имени ал-Фараби, г. Алматы.

Амренов Адилбек Даутбекович – к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар.

Аниева Нургул Галымкызы – магистрант, кафедра казахской филологии, Кокшетауский государственный университет имени Ш. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау.

Асаинова А. К. – магистрант, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Асанбаева Елдана – студент, Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар.

Ахметбекова А. М. – докторант, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы.

Боранбаев Болат Елтайұлы – к.ф.н., старший преподаватель, Кызылординский государственный университет имени Коркыт ата, г. Кызылорда.

Ергалиев Куаныш Советұлы – к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар.

Есназарова Рахия Мансуровна – к.ф.н., старший преподаватель, Кызылординский государственный университет имени Коркыт ата, г. Кызылорда.

Жакыпова Айгул Досжанкызы – д.ф.н., профессор, проректор по учебной и учебно-методической работе, Кокшетауский государственный университет имени Ш. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау.

Жанбершиева Улжан – к.ф.н., профессор, заведующий кафедрой казахского языка, литературы и журналистики, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда.

Жумагулова Омиргүл Аканкызы – к.ф.н., доцент, кафедра казахской филологии, Кокшетауский государственный университет имени Ш. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау.

Жусипов Н. К. – д.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Жусип К. П. - д.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Камзаева Кулшат Салыковна – к.ф.н., старший преподаватель, Кызылординский государственный университет имени Коркыт ата, г. Кызылорда.

Кадыров Аибар Кабыкенович – к.ф.н., доцент, Семипалатинский государственный университет имени Шакарима, г. Семей.

Кенжебалина Гульмира Негматовна – Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Куспекова Клара Мажитовна – учитель иностранного языка, Основная общеобразовательная школа (ООШ) № 38, г. Павлодар.

Кушкимбаева Айнур - докторант филологии, КазНПУ имени Абая, г. Алматы.

Курмангожаева Эльмира Сейфуддиновна – к.ф.н., доцент, кафедра языков, АО «Международный университет информационных технологий», г. Алматы.

Маликова Г.К. - магистрант, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Найманбай Айнур **Рахымбердыкызы** - к.ф.н., доцент, кафедра практического казахского языка, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, г. Астана.

Оралова Гульзира Сапаровна – к.ф.н., старший преподаватель.

Суинтаева Карлыгаи Елтаевна – магистр, преподаватель, Кызылординский государственный университет имени Коркыт ата, г. Кызылорда.

Сагындыкулы Бекен – д.ф.н., профессор, Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар.

Сарышова Күлдирсин Сейтжанкызы – к.ф.н., старший преподаватель, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда.

Султанова Г. Ш. - Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Сутжанов Сейфитден Назымбекович – д.ф.н., профессор, кафедра казахского языка и литературы, Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар.

Тлеубердина Гулден Токаткызы – к.ф.н., доцент, ученый секретарь, Кокшетауский государственный университет имени Ш. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау.

Ыскак Бакыт Амирханкызы - к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«ӨЛКЕТАНУ- КРАЕВЕДЕНИЕ»)

1. В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в 1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с межстрочным интервалом 1,5, с полями 30 мм со всех сторон листа, название статьи: кегль - 14 пунктов и дискета со всеми материалами в текстовом редакторе «Word 7,0 (97, 2000, 2007) для WINDOWS».

2. Общий объем статьи, включая аннотацию, литературу, таблицы и рисунки, не должен превышать **8-10 страниц**.

3. Статья должна сопровождаться рецензией доктора или кандидата наук для авторов, не имеющих ученой степени. Для статей, публикуемых в Вестник химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

1. УДК по таблицам универсальной десятичной классификации;
2. Название статьи - на казахском, русском и английском языках, заглавными буквами жирным шрифтом, абзац центrovанный;
3. Инициалы и фамилия(-и) автора(-ов), полное название учреждения;
4. Резюме на казахском, русском и английском языках: кегль - 10 пунктов, курсив, отступ слева-справа - 1 см, интервал 1,0; для Вестников химико-биологической серии требуется также экспертное заключение (см. образец);
5. Текст статьи: кегль - 14 пунктов, гарнитура - Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).
6. Межстрочный интервал 1,5 (полуторный);
7. Список использованной литературы (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

На отдельной странице

В бумажном и электронном вариантах приводятся:

- **сведения об авторе: - Ф.И.О. полностью, ученая степень и ученое звание, место работы** (для публикации в разделе «Наши авторы»);
- **полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, E-mail** (для связи редакции с авторами, не публикуются);
- **название статьи и фамилия (-и) автора (-ов) на казахском, русском и английском языках** (для «Содержания»).

1. Иллюстрации. Перечень рисунков и подписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

2. Математические формулы должны быть набраны как Microsoft Equation (каждая формула - один объект).

3. Автор просматривает и визирует гранки статьи и несет ответственность за содержание статьи.

4. Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи. Рукописи, диски и дискеты не возвращаются. Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

5. Оплата за публикацию в Вестнике составляет 5000 (Пять тысяч) тенге.

6. Статью (бумажная, электронная версии, оригинал квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137

Тел. 8 (718-2) 67-36-69, (внутр. 147; 183)

Факс: 8 (718-2) 67-37-02.

E-mail: kereky@mail.ru

Наши реквизиты:

РГКП Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова	РНН 451 800 030 073 БИН 990 140 004 654
АО«Цеснабанк» Код сектора экономики – 6 Признак резиденства -1	ИИК 579 98 FTB 000 000 33 10 БИК TS ES KZ KA

УДК 316:314.3

А. Б. Есимова

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В настоящей статье автор дает анализ отличительных особенностей репродуктивного поведения женщин сквозь призму семейно-родственных связей.

Одной из актуальных проблем современности является проблема демографическая. Еще в XX веке исследователи активно занимались поиском детерминант рождаемости, выявлением факторов, определяющих реализацию репродуктивных планов семей, индивидов.....

Продолжение текста публикуемого материала.

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1 – Показатели репродуктивного поведения

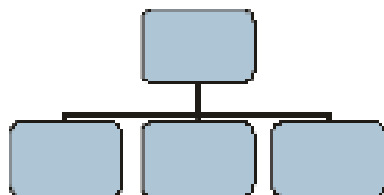
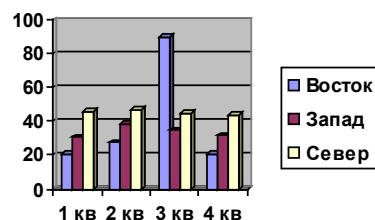

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

1 Этнодемографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. – А., 2006. – С. 424.

2 Бурдые, П. Формы капитала // Экономическая социология. – Т.3, №5. – 2002. – С. 66.

Место работы автора (-ов):

Международный Казахско-Турецкий университет
имени Х.А. Яссави, г. Туркестан.

Материал поступил в редакцию 20.09.12.

А. Б. Есимова

**Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты
жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде**

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ.

Материал 20.09.12 редакцияға түсті.

A.B. Yessimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

K. A. Yssawi International Kazakh-Turkish university, Turkestan.

Material received on 20.09.12.

Бұл мақалада автор Қазақстандағы әйелдердің отбасылық-туыстық қатынасы арқылы репродуктивті мінез-құлықты айырмашылықтарын талдайды.

In given article the author analyzes distinctions of reproductive behaviour of married women of Kazakhstan through a prism the kinship networks.

Теруге 17.06.2013 ж. жіберілді. Басуға 24.06.2013 ж. қол қойылды.
Форматы 70x100 1/16. Кітап-журнал қағазы.

Көлемі шартты 12 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген А. Елемескызы

Корректорлар: Б.Б. Әубәкірова, А. Елемескызы, Ә.Р. Омарова, Б.В. Нұрғожина
Тапсырыс № 2056

Сдано в набор 17.06.2013 г. Подписано в печать 24.06.2013 г.

Формат 70x100 1/16. Бумага книжно-журнальная.

Объем 12 ч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка А. Елемескызы

Корректоры: Б.Б. Аубакирова, А. Елемескызы, А.Р. Омарова, Б.В. Нургожина
Заказ № 2056

«КЕРЕКУ» баспасы

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

E-mail: publish@psu.kz

kereky@mail.ru